

Шойим Бўтаев

ШҶРОДАН

ҚОЛГАН

ОДАМЛАР

Шойим БЎТАЕВ

ШЎРОДАН ҚОЛГАН ОДАМЛАР

Қиссалар

Тошкент
“IJOD-PRESS”
2019

4086

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
Тошкент
TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)7

Б 99

Тақризчи:
Марҳабо ҚЎЧҚОРОВА
Филология фанлари номзоди

Бўтаев, Шойим.

Шўродан қолган одамлар: қиссалар / Ш.Бўтаев – Т.: “IJOD-PRESS” нашриёти, 2018 йил – 256 бет.

ISBN: 978-9943-5235-8-6

«Шўродан қолган одамлар» асарида қамоқхона нозири ҳибсдаги ўз ўғлини онасининг жанозасига конвой сифатида олиб бориш воқеаси мисолида парокандаликка юз тутган тузумнинг танг аҳволи, чорасизлик ва унинг оқибатида юзага келган иллатлар ҳикоя қилинади. «Эски арава» қиссасида эса жаҳаннамдан келган амалдорларни иззат-ҳурмат билан кутиб олган лаганбардор юртфурушлар фош этилган.

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)7

ISBN: 978-9943-5235-8-6

© “IJOD-PRESS” нашриёти, 2019

ШҮРОДАН ҚОЛГАН ОДАМЛАР

1

Кун чошгоҳида деҳқон бозори дарвозасига кираверишда ўнг томонда турган ўғри чап қанотдан уч тўрт одим нарида, турли ёшдаги одамлар қуршовидаги пастак курсичада қўр тўкиб сурнай чалаётган, бошига ошқовоқдай каттакон оқ салла қўндирган кўса чол томонидан кўз узмаган ҳолда қандайдир фаромуш хаёлларга берилган эди. У бутун умр ўз касбининг таҳликага тўла машаққатидан топган маблағини фоизига учиб топширган банк ерга кирдими, осмонга чиқдими — номаълум, туйқусдан ном-нишонсиз ғойиб бўлди. Турли тоифадаги бошқа мижозлар қатори, икки қўлини бурнига суқиб қолаверган ўғри тоат-ибодат йўлини тутиб, ташлаб юборишга қасд қилган машғулотни энди яна давом эттирмаса бўлмаслигини, бир бурчакда очидан ит каби ўлиб кетиш яратганга ҳам ёқмаслигини, оғзига биров сув ҳам томизмаслигини, кафансиз қолишини ҳис этди-ю, оломон наздида отнинг калласидек юраги борлигига қарамай қўрқиб кетди. Ҳеч кутилмаганда дабдурустдан жисму жонини чирмовуқдек қоплаб олган ланъати бу туйғу — тириклик балоси, “бунчалик ширин бўлмаса бу аччиқ ҳаёт”, яшаб қолишга бўлган кучли иштиёқ — бировнинг чўнтагини кесаётиб қўлга тушишни тасаввур этишдан ҳам кўра ваҳималироқ эди. Ўз аҳдини, тоат-ибодату жаннат орзусини ҳозирча ортга суриб турмаса бўлмаслигини теран англаб, гуноҳи савоблардан ўзи учун қай бирининг тоши оғир келишини ақл тарозисида қайта-қайта ўлчаб (зеро, у етти ўлчаб бир кесадиғанлар тоифасидан бўлиб, ўлчай-ўлчаб кесмай кетишни нозик таъби кўтармасди!),

бугун яна таваккал қилган, бозорга чиққан эди. Ўғрининг бебилиски нигоҳи кўса чол ва унинг қилтириқ бўйни зўрға тутиб тургандек кўринган калласида ажабтовур тарзда сирли туюлаётган саллага ёхуд ҳангомага ўч оломонда экандек кўринса-да, аслида ундай эмас, бутун диққат-эътибори сурнай-воз абушқанинг олдидаги сандиқнамо қути устидаги ғалати қурилмага қаратилганди. Кўса сурнайини чалиб бўлди ва уни оғзидан олиб сандиқнамо қутининг бир четига оҳиста қўйди-ю, негадир лабларини чапиллатди, эчкитумшуқ иягидаги узун-узун санокли туклар ғалати тарзда силкиниб кетди; у икки қўлини мушт қилиб тиззалари кўзига тираганча теварак-атрофга тантанаворлик ва улуғворлик билан қирғийқараш назар ташлаб чиқди, чамаси, намойиш этадиган асосий томошаси-ю унинг эвазига тушадиган даромадини хомчўт қилиб кўрмоқчи бўлди. Кейин оёғи остидан шиша бутилка олиб ундан қурилманинг энг юқори қисмидаги сирти никелланган ялтироқ стаканчага сув қўйган эди, стаканча ўз-ўзидан ёнбошига ағдарилиб унинг ичидаги сув шалдираб қурилманинг қилдек новига тўкилди, новдаги сув пастга оқиб тушиб катталиги беш тийинлик тангадек тегирмон тошини юргизиб юборди ҳамда ундан ўтиб энг пастда жойлашган бошқа никелланган ялтироқ стаканчага бориб қўйилгани заҳотиёқ, қурилманинг митти ускуналари ҳаракати тезлашиб кетди; отнинг қилидек пишиқ пухта ип ёрдамида пастдаги стаканча юқори кўтарилиб, униси пастга тушиб кела бошлади. Мана шу ўрин алмашиниш тўлиқ адоғига етгач, юқорига кўтарилган стаканчадаги сув яна шалдираганча қилдек новга ағдарилди ва бояги томоша яна такрорланди.

Саллали кўсанинг атрофини қуршаган одамлар бош чайқаганча ҳайратлари бадали учун чўнтақларидан чиққанини унинг қўлига тутқаза бошлашди. Ўғри ҳайратданми, тирикчилик йўрининг шунақа осон ўнғай йўлини ўрганиб олмагани учун ўкинчданми — номаълум, ўзича билинар-билинмас бош чайқаб қўйди. Икки-уч қултум сув билан томоша кўрсатиб пул ишлаётган кўса чолнинг афт-ангорига сеҳргарлик тусини бериб, мамнун ҳолда ўтиргани, салла-ю сурнай бунга мос тушгани ўғрини ҳам илҳомлантириб юборди шекилли, энди у теварак-атрофга янаям диққат билан син солиб, кейин инжиқ малика истаган гулни жаҳаннамдан олиб чиқишга чоғланган уч ака-уканинг ботир кенжасидай бозор дарвозасидан ичкарига шўнғиди.

Орадан анча фурсат ўтгач, кўса чол яна сурнайи нағмасини бошлаб, томошабин йиғаётган чоғида дарвоза ичкарасидан элас-элас қулоққа чалиниб турган шовқин-сурон ва бақир-чақирлар кучайиб, аллакимнинг, булар кун пешиндан оққунча ўзгаларни, кун пешиндан оққандан сўнг ўзларини ўзлари тунаб талайдилар, деган файласуфона иборани бақриб хатм қилаётгани эшитилди ҳамда зум ўтмай жонҳолатдаги дод-войлар бу тафаккур-тарзини осонгина босиб кетди. Шунда совуқ сувга урмай қўл қабартиришга бўлган тийиқсиз иштиёқини жиловлаб ололмаган маликага берган ваъдаси устидан чиққани билан олдинда қандай кулфатлар кутаётганидан беҳабар, оғзи қулоғида кенжа баҳодирдай, бозор дарвозасидан отилиб чиққан ўғри кўса чол атрофини қуршаган тўда орасида туриб, ҳаёт тегирмони томошасига бирпас разм солиб

тургач, ҳаяжонини босиб олди ва бунинг бадалини уташанлик деҳқондан ўмарган пулидан тўлади-да, жўнаб қолди.

Кўп ўтмай кирланиб кетган оқ яктаги жиққа терга ботган, қўлтиғида бўш қоплар борлигини ҳам унутиб қўйган уташанлик деҳқоннинг ранги гезариб, кўзлари билан теварак-атрофдан олма кесак терганича, бозор дарвозасидан чиқиб келди. Нима қиларини билмай боши қотганлиги, қаёққа қараб кетаётганлигини ўзи ҳам ҳис этмаётганлиги унинг юз кўзларидаги ифодалардан ошкор кўриниб турар, боёқиш йил бўйи ҳаложак уриб топган-тутганини лаҳзада бой бериб қўйганидан изтиробда эди. Шу чоқда унинг қаршисидан ҳамқишлоғими, танишими бўлган ўзига ўхшаган бошқа биров чиқиб қолди ва аҳволини кўриб, саломлашиш ҳам ёдидан кўтарилиб кетди.

— Сизга нима бўлди, биродар? — деб сўради.

Уташанлик деҳқоннинг мана шу саволга жавоб бериши мушкуллиги туфайли кўзларида ёш фил-тиллади, ўкраб юборишдан ўзини аранг тийди.

— Э, иш расво, — дея олди, холос.

— Очиғини айтсангиз-чи биродар? — деганидан ўзи ҳам унга бегона бўлмаган кишининг юз-кўзларида ташвиш аломатлари пайдо бўлди.

— Ўғри урди, — деди уташанлик деҳқон.

Биродарга биродарнинг кўзлари тубида ачинишдан ҳам кўра қандайдир қувонишга ўхшаган чўғ милт этиб ёнди ва шу заҳотиёқ ўчди.

— Э, чатоқ бўпти, — деди бу кўргилик ўз бошига тушиб қолиши мумкинлигини лаҳза орасида фикр қилганича.

Уташанлик деҳқон бош чайқади.

— Энди нима қилмоқчисиз? — деб сўради биродар-га биродар.

— Мелисага бораман, — деди деҳқон ўғридан қандай қилиб аламини олишни билолмаётгандек.

— Ундай қилманг, — маслаҳат берди биродарга биродар бундай ишларга тажрибаси борлигини намойиш этиб. — Мелиса нимаям қилиб берарди? Тергов жараёни бошланса сизни чақиравериб безор қилиб юборишади, шуни деб бошқа ишларингиз ҳам ўлда-жўлда қолиб кетади. Мелиса ўғрини тополмаслиги аниқ, мободо топсаям пулларингиз қайтиб келмайди. Оворагарчилигу даҳмазалари билан бошингизни қотириб юборишганидан ташқари қолган-қутган нарсаларингиздан ҳам жудо бўлишингиз тайин. Сиз пул ўғрилатганингизни, бировга тухмат қилмаётганингизни исботлашингиз, гувоҳлар топишингиз керак, мободо шундай қилдолмасангиз ўзингиз жавобгар бўлиб қолишингиз ҳам ҳеч гапмас.

Бу гаплар деҳқоннинг ҳафсаласини тамоман пир қилди.

— Энди нима қиламан? — дея нафасидан ўт пуркаётгандек уҳ тортганидан унинг аҳволини тушуниб олиш қийин эмасди.

Биродарга биродар биродарчилик бурчини бажариб бўлган эди, кифт қисди. Кейин кетди.

Уташанлик деҳқоннинг хаёлига туйқусдан ҳам-қишлоғи бўлган қамоқхона назоратчиси, ундан ҳамма зир титраб туриши келиб қолди ва дардини унга айтиб, ундан ёрдам сўраш мақсадида йўлини қишлоғига борадиган автобус бекати томон бурди. Аммо бу чоқда у ёрдам сўраб боришни мўлжаллаган қамоқхона назоратчисининг ўзи ҳам нажотга муҳтож

бўлиб турган эди. Гап шундаки, айти шу куни, тўсатдан ёпилиб кетган алдоқчи банк туфайли бор-будидан айрилган ўғри йил бўйи қилган меҳнати маҳсулини сотиб бўлган боёқиш деҳқонни тунаётган чоғида назоратчининг уйида ҳам ҳеч қутилмаганда кўнгилсиз бир воқеа юз берган эдики, шу боис унинг кўнглига қил сифмас, дову дунёси қоронғилашганича бировнинг гапи нари турсин, туққан туғишгани ёхуд ёстиқдошини эшитишни ҳам истамас эди. Шу чоққача гапини икки қилмаган, ҳурматини жойига қўйиб келган ўғлини жин-пинчалдими, ёмон туш кўриб уйғондими ё бировнинг алдовига учдими — номаълум, отасининг юзига тик боққанича туйқусдан:

— Умр бўйи полиз қўриқчисига ўхшаб битта таёқ ушлаб ўтасизми, ота? — деб юборди.

Назоратчи ўз қулоқларига ишонмагандек ҳангу манг бўлиб қолди. Бир зумдан сўнг кўкарди, қаршида безрайиб турган ўғлининг қулоғи остида чунонам шавла қайнатдики, у гуппа қулаб, бошқа ўт ёқишнинг ҳожати қолмади.

Она фарёд уриб, зор қақшади. Уйнинг у бурчидан-бу бурчига югурди. Дод-войни эшитиб, қўни-қўшнилар чиқишди. Улардан бири ўғилнинг юзига сув сепди. Бошқаси онанинг қоқсуяк елкасидан тутганча уни овутмоқчи бўлди.

Қамоқхона назоратчиси чиқиб кетди.

Унинг феъли бир келса ёмон келарди. Шундан сўнг, ургани етмагандай, ўғли билан ҳам гаплашмай қўйди. Устига устак, ораларидан ола мушук ўтганини яширмай, учраган одамига айтиб юрди. Ҳар эслаганда ёнига нималарнидир қўшиб-чатди. Шу даражага етказдики, жабрдийда ўғил эмас, унинг

Ўзи бўлиб қолди. Садқаи фарзанд кетсин, отага шунақа қиладимиз, деганга ўхшаш ёзғиришлар унинг озорланган кўнглига қандайдир таскин берар эди. Бунгаям қаноат қилмай, қолган аламини хотинига тўкиб солаверди, шу баҳонада бот-бот қўлининг қичиғиниям бостириб турди. Аслида хотинини уришдан фойда йўқ эди: у боёқиш сал дўққаям гужанак бўлиб, худди таёқ келиб синадигандек қўллари билан бошини пана қилиб оларди.

Бундай муомала ўғилнинг аламини чандон оширса оширардики, асло камайтирмасди. Ўғил оилада ягона бўлгани учун уни пайпаслаб, эркалаб ўстиришган, айтгани айтган, дегани деган эди. Энди эса назоратчи унинг бемаврид айтган гапидан беҳад тутаб кетиб, тўнини тескари кийиб олди, гаплашмай қўйди. Ўғил шу кундан эътиборан ҳамма гапни ичида сақлаб, отасининг ўзидан ҳам, унинг касби-коридан ҳам пинҳона нафратлана бошлади.

Бу май ойининг охирига тўғри келди. Мактабни тугаллаган ўғил эсанкираб, қаерга боришини биллолмай қолди. Ўзи бу пайтда қўлида ҳунари борларнинг ҳам боши қотган, сал-пал имо бўлмаса, рағбат билдирилмаса, анча-мунча одам калавасининг учини йўқотиб қўяр эди. Шўро тузуми нурай бошлаб, катта-ю кичик — халқ ҳимоясиз қолаётган эди. Қирқ-эллик ёшида бировга мардикорлик қилишни мўлжаллаб турганлар ҳам бор эди. Шунақа маҳалда қўлидан ҳеч бир иш келмагани етмагандай, ота қарғишига дучор бўлиб турган писарчага йўл бўлсин?!

Ўғил беш-ўн кун сандироқлаб юрди. У ёқ-бу ёққа бош уриб кўрди. Нажот топмади. Нима қиларини

билмай, ўйлай-ўйлай, қўшни қишлоқда яшайдиган амакисиникига қараб йўл олди. Амаки – отасинининг укаси тиниб-тинчимас одам эди. Ишнинг кўзини билар, ўзининг муаммоларини ҳал этиш бўйича унинг олдига тушадигани йўқ эди. У ҳовлисида мол-ҳолларни кўпайтириб ташлаган, туёқлар сонига қараб кўнглини хотиржам қилиб, мўйлов бураб юравермас, молнинг мол бўлиши учун молга мол бўлиш керак, деб бу ишларнинг осон эмаслигига писанда қилиб юарди. Унинг чиллаширдек озгин хотини кенг-ковул чит куйлагига ўралашганича молхона атрофида ўралашгани ўралашган, жимит-дек болалар эса оёғи остига челақ қўйиб охурга пичан ташлашарди. Шундаям амакининг, “ҳой, молларнинг остини тозаламабсилар-ку, сув бермабсизлар-ку!” каби бақир-чақирлари ўқтин-ўқтин янграб қоларди. Унинг ўзи айтмоқчи, туёқ ердан ўсган дарахт эмас, иссиқ жон экан. Кўз тегдими, бемаҳал касал чалдими – шу қиш ичи моллардан кўпи пичоққа етар-етмас бирин-кетин таппа-таппа юмалаб қолишди. Уларнинг эгасиман деб юрган одам ўнта темирқозикнинг, нари борса тўрт қулочдан келадиган ўнта чириган арқоннинг эгаси бўлиб чиқди. Яъни амаки икки кўлини бир тепа қилганича қолаверди.

Амаки назоратчидан тўрт-беш ёш кичкина бўлсаям, ташқи жиҳатдан ундан қаримсиқ кўринса кўринардик, асло укалиги билинмасди. Ака-укалар ёшликдан ёвлашиб ўсишганди. Бу душманликнинг етти иқлимга донғи кетган, ёшу қари хабардор; қаерда ака-укаларнинг, қавму қариндошларнинг ғалва-ғишавалари устидан чиқишса, ҳа-а, фалончилардай бўлгиларинг келиб

қолдими, деб уларни намуна қилиб кўрсатишарди. Айниқса, иккаласиям уйланишгандан кейин ҳар куни қирпичоқ, жангу жадал авж олаверганки, илгаригиларини болалик ўйинлари деб хаёл қилиб юрганлар бу масаланинг анча жиддийлигини ҳис этишиб, фаҳм-фаросатдан ажрамай, вақти-соатида улардан бутунлай этак силкишган эди. Ана шунда уканинг ака-укаси, опа-сингилсиз ёлғиз қизга уйлангани асқотиб қолган, қизнинг ота-онаси кўз очиб кўришган фарзандларининг доғини тортмаслик учун уни эр-пери билан ўзлариникига кўчириб кела қолишган эдики, фаҳми ожизимизча, худо раҳмат қилгурларнинг бу дунёда ана шундан бошқа гуноҳ ишлари йўқ эди.

У маҳалларда уларнинг оналари ҳали ҳаёт эди. Кампир, ҳар нарсага кўзёш тўкаверадиған, бўлар-бўлмас гап-сўзларга аралашаверадиған сержағ, кўнгли тор, мўрт бўлгани учун, кичик ўғлини кўчириб кетишганидан кейин воқеанинг асл моҳиятига етмай туриб, унинг бошини айлантириб илму амал, жодуларни қўллаган қайнонасини, соқоли супургидай бўлгани билан барибир хотинқули қайнонасини (агар, бу соқолингга ўт тушкур хотинқули бўлмаганида, бошқага уйланиб аллақачон ўғил орттириши мумкин эди!), эрни бир кунмас-бир кун қаро ер қилиб, гўрга тикадиған келинини қарғай-қарғай кунни кеч қилар, шу билан чарчаб ухлаб қоларди. Тонг отгач, яна дийдиёси бошланарди: кечаги айтилган сўзлар, қарғишлар, иддаолар бирма-бир такрорланар, бир тарзда давом этарди. Кампирнинг қарғишлари тегдими ёинки ўзининг вақти-соати етган эканми, келиннинг отаси бирдан оёқ узатиб ўлди-қолди.

Хабар етгач, кампир дарров калиш-махсисини кийиб йўлга отланди, у орадан қандай гап ўтмасин (аслида, ҳеч қанақа гап ўтмаганди) бунақа маъракалардан қолмасди. У маъракада тўнини ағдариб кийиб, роса чуввос солди. Ўз дардини айтиб йиғлади: роҳат кўрмаганини, эри ёш ўлиб кетганини эслади, бобо-ю бобокалонларининг гўрда чиришганини, энди уларнинг олдига қудагинасининг ҳам жўнаганини, эртами-кечми ҳаммаям боришини айтиб-айтиб йиғлаб саннади, юракларни эзиб юборди. Додвойлару йиғи-сиғилар орасида қулоққа чалинган сўзлар маъноси чақилганда шу нарса аён бўлдики, қудагинаси бу дунёда топилмас одам бўлганмиш, рўзгорини эплаб-сеплаб жой-жойига қўйиб юрганмиш, энди у қайтиб келмасмиш, қайтиб келмаслигиям кўп афсусланарли иш эмасмиш, нега деганда, у нақ беҳиштнинг ўзига кетганмиш, жаннатиймиш.

Ўша кеча у қудагинасиникида, яъни кичик ўғлиникида тунаб қолди. Келинининг уй тутиши-ю рўзгорини кўпчилик мақтаганди, кампир бунгаям дарров кўнди. Катта келиннинг ландовурлиги, ўғилгинасининг топган-тутганини жойига қўя олмаслиги, бадастур эмаслиги ҳақида узундан-узун ваъз айтди. Кампири тушмагур шунақа кампир эдики, бунақасини етти иқлимда саҳро кезиб, сув кечиб ҳам қидириб топиб бўлмасди. Ўзи кўриб-билиб турсаям, ўзининг кўриб-билганига эмас, бировнинг айтганига ишониб кетаверарди. Унинг кўзи, кўнгли билан тилининг орасида унчалик тузук муносабат ўрнатилмаган эди-ю, лекин қулоғи билан тили жуда-жуда топишган, апоқ-чапоқ бўлиб кетишган, ғов бўла олгулик барча унсурларни ўртадан кўтариб

ташлашган эди. Маъракадан қайтгач, у илгариги барча араз-гиналарини унутди. Катта келинидан сал порози бўлсаям невараси Тошмуродни ёнига олиб, кўшни қишлоққа жўнайдиган одат чиқарди. У ёқда икки-уч кунлаб қолиб кетарди, ҳатто, келинига ундай қил-бундай қил, деб ўз уйидагидек фармойишлар бериб қўярди, ўзини икки данғиллама ҳовлининг эгаси гумон қилиб, кериларди. Тошмуроднинг бувиси билан боришига отаси кўп рўйхушлик бермаса-да, буни очиқ-ойдин айтолмас, майли, ҳозирча кампирга ёнқозик бўлиб турсин-чи, кейинчалик қадамини узиб ташлайман, деб хаёл қиларди. Аммо худонинг ўзи унинг мушкулени осон қилди, ўз умри давомида кўп шовқин-сурон солган бўлса-да, кампир ҳам абадий масканига жимгина оёқ узатиб кетди. У ёқда нималар қиляпти, фаришталарни ҳол-жонига қўймай тўзи-тиб юрибдими, у ёқдаям қарғаяптими-йўқми, буни ёруғ жаҳондаги барча одамизод вақти етиб билиб олаверади. У кетгани билан бу ердаги ғалғишаваларнинг тинчимаганини кўриб билганлар, аҳвол шу экан-у, юраверсаям бўларкан, дея надомат чекишларидан энди фойда йўқ.

Қайнотасининг чорваларига эга чиқиб, ишбилармон номини олиб, айшини суриб юрган кичик ўғилнинг ҳам қувончи узоқ давом этмади: бояги-бояги, бойхўжанинг таёғи экан — мана энди ўзиниям, ёлғиз қизниям, иккаласидан тўралганларниям оғир кунларга қолдириб ўтирипти. У хотининикига кўчиб келишидан аввалги ҳолатга қайтган эди, феъли бадбинлашган, сал гапга олов оламан, деб турарди. Назоратчининг ўғли уникига кириб борганида ярим қопча буғдойни ғалвирлаб, тозалаб ўтирган экан. Қўли ишдан, оғзи сўкишдан бўшамаётган экан:

— Э, онагинангни-я, ҳаммаси ҳаром қотса-я! Кечани кеча, кундузни кундуз демай қарасаму, боқсаму... ҳаҳ, онагинангни-я!..

Элаётган буғдойи устига ҳар хил ўтларнинг уруғлари, майда тошчалар, қоракуя кўпроқ чиқиб қолди, шекилли, энди у омборчининг гўрига гишт қалай кетди: унинг хаста хотини қолмади, синглиси қолмади, бурни қолмади... бари керагини олаверди. Шу асно яқинлашиб қолган жиянини пайқаб, заррача хижолат чекмади, юмушдан ҳам тўхтамади, фақат ҳақоратларга кон тилининг учидан тузукроқ сўз чиқиши мумкинлигини исбот қилгандай:

— Ке, Тошмурод! — деб қўйди.

Тошмурод салом бериб қаққайиб тураверди.

Амаки унга бир ола қараб қўйди:

— Қалайсизлар?

— Тузук, — Тошмурод бу сўзни шу тарзда айтдики, расволиги билиниб қолди.

Амаки сўкинишдан тўхтаганди-ю, лекин юзи ҳамон хафақон, қовоғи солиқ, биров билан гап-лашгиси йўқ, мунда-ай... одамга ўхшаб яйраброқ, эмин-эркинроқ сўкишларига халақит бергани учун жиянидан ҳам норози кўринарди.

Тошмуроднинг серрайганича қотиб турганидан малолланганини яшириб ўтирмай:

— Нима гап? — деб шундай оҳангда сўрадики, бундай чоқда ҳеч гап йўқ, деб индамай кетавериш маъқулдай эди; амаки жаҳли чиқиб турганиданми, пухталиқ қилибми, ишқилиб, саволнинг орасига жавобниям хом-хатала тиқиб узатиб юборган, шуни еб кетавер, дегандай бўлганди. Тошмурод буни пайқамай, чайнала-чайнала мактабни битирганини айтиб, маслаҳат сўради, нима қилай, деди.

Амаки беозорлик билан елка қисди.

— Билмасам, билмасам, билмасам! — деб бир сўзни уч марта такрорлаб айтди, шундай оҳиста товушда айтдики, тезроқ йўқол, йўқса, ҳозир портлатиб юбораман, дегандай бўлди.

Тошмурод яна нималарнидир деб гўлдирай бошлади.

— Эй инсон, мен невлай? — бирдан тутақиб кетди амаки. — Ўнта қорамолим бир ҳафта ичида йиқилиб берди — ҳолимни ким сўради? Ҳеч ким! Ўзларингиз ҳукумат одамисизлар, ҳамма нарсани биласизлар, бир калхозчи одам сенларга нима маслаҳат берарди? Шу кунларда ўлишга қўлим тегмайди. Худога нима гуноҳ қилувдимки, бир ҳафтада мени қўшқўллаб уриб, ҳам оёғи билан тепса... Ана-а, битта тиррақи бузов қолди. Униям жони чиқай-чиқай деб турипти. Энди, у ўладими-қоладими ишим нима?

Амаки чошғалвирни бир четга улоқтириб юбориб, негадир ҳовли этагидаги пастак пахса девор томон юрди. Девордан нариги ёқда бошқа ҳовли йўқ, адир, текис ерлар бора-бора кўтарилиб, бир-бирларига эгизаклардай ўхшайдиган тепаликлар бошланади. Улар ортида осмонга тиф санчган қоялар. Амаки деворга суялиб, тоғларга орқа ўгирганча, лекин қўли билан у томонга ишора қилиб пайдарпай сўйлай кетди:

— Кўряпсанми, кўряпсанми? Хайрият шу тоғлар бор экан, тинимсиз сув юбориб туради, одамлар мол-ҳолларини боқишади; йўқса, нима бўларди, биласанми? — амаки шунчаки сўраган, аслида унинг учун жияни буни билиш-билмаслигининг ўзи учун унчалик аҳамияти йўқ; гўёки, мендан эмас, анаву тоғу тошлардан ёрдам сўра, деяётгандай бўларди; кейин

айтган гапларининг мазмунидан бу маъно очиқ-ойдин кўриниб қолди. — Тоғнинг ортида бир талай тожик қишлоқлари бор-а, маччойилар яшашади. Аёлларини уйдан чиқаришмасди, барининг егани олдида, емагани ортида эди; экини, чорваси зўр эди. Энди-чи, энди?! Ҳар эрта тонгда хотин-халажлар, қора-қура болалар тоғу тошлар оралаб юришади; равоч қидиришади, туятаппонларнинг томирларини кавлаб олишади, қушоёқу қоқи ўтларниям қўйишмайди. Улардан ҳам барака кетган, топган-тутганларини еб соплашган. Ҳар куни бу ёққача тушиб келишади, ялинишади, чуввос солишади, аммо илож қанча; уларга ҳам, худди шундай деб, илож қанча, деб айтаман.

Тошмурод амакиси бу гапларни нима учун айтаётганлигини фаҳмламади. Қизариб-бўзарганча унинг сўзларини базўр охиригача эшитиб турди-турди-да, кейин хайр-маъзурниям насия қилганича жўнаворди. Йўлда кетаркан, ўзига-ўзи энди бу хонадонга қайтиб қадам босмайман, деб онт ичар, отасининг таъқиқларига қарамай яширинча келиб юрганларини эслар, ҳаммаси бир гўр экан, деб ўйлар, ана шу ҳаммаси бир гўрнинг ичида ўзиям борлиги хўрлигини келтирарди.

У ўз қасамига содиқ қолиб анча вақтгача қорасини кўрсатмади. Аммо ёз кунларининг бирида аммакиси айтган ўша тиррақи бузоқнинг хаёлими, жинажинасимни уни қоқ ярим тунда икки шериги билан бу ерга бошлаб келди. Бошқалари кетиб, танҳолигидан фойдаланган ўша бузоқ бу пайтда анча-мунча ўзига келиб қолган, семирган; индамай-нетмай, эгасига билдирмай кирови етаклаб кетса бўладиган ҳолга келганди. Ўзи бу маҳалда ана шунақа етилган

моллар дала-туздами, боғлоқлик турган жойидами кимларгадир бебилиски эргашиб кетиб қолишар, сўзлашни билмаганлари учун тиллари ниҳоятда ширин қовурдоқ бўладиган бу ҳаром қотгурлар ақалли маъраб ҳам эгаларини огоҳ қилишга қурб-лари етмасди: садқаи шунча ем, садқаи шунча хашак, аслида уларга эга эмас, бир қулоч бошвоқ кифоя экан. Аслини олганда, ана шу эгаларининг ҳам бўйинларига бошвоқ солса бўлади-ю, негадир шундай қилишмайди; шундай қилишмайди дей-миз-у тузукроқ синч солишга, теварак-атрофга тузукроқ қарашга эринамиз; агар эринмаганимиз-да, бу гапни айтмаган бўлардик; ҳуда-беҳуда сўзлаб гуноҳ орттиришга не ҳожат; ҳа-ҳа, қаранг, қаранг, ҳеч шошилмай-ошиқмай назар ташлайверинг, ана шунда кўрасиз, кўриб ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз, уларга бошвоқнинг ҳеч кераги йўқ, бу арқонлар уларнинг бўйинларида кўпга бормаи чириб тушади, уларнинг бўйинларида бошқачароқ, атайлаб ўйлаб топилган, атайлаб кўзга кўринмайдиган қилиб иш-ланган, пишиқ-пухта, узилмайдиган, борган сари тобора маҳкамроқ ушлайдиган бошвоқ бор-ку; борган сари тобора маҳкамроқ қисиб оладиган, ўтиб кетган абосидан тугилажак авлодигача етадиган ниҳоятда узун, ниҳоятда чексиз, ақл бовар қилмайдиган, кўз илғамайдиган... эй ноқис, сенга сўз сўзлашни ким қўйибди!

Ўнта қозигу ўнта арқонни яхши ниятда охурга ташлаб қўйган амаки эрталаб туриб қарасаки, хизматдаги битта қозиқ қолибди, холос; арқон-парқони билан илгариги тиррақи бузов, ҳозирги каттакон ҳўкизни ўғирлаб кетишибди.

Ўлган унтасининг алами ўғирланган биттасининг олдида ҳеч гап бўлмай қолди. У аввалига, қозикдан ечилиб кетгандир, деган ўйда, юраги ортга тортганча, ортга тортиш нима бўпти, тўхтай-тўхтай, ҳовлини бир сидра қараб чиқди, қараб чиқди-ю, ҳафсаласи пир бўлди. Ундаям кейинги пайтларда акасининг яхши фазилатлари бош кўтара бошлаганди, неки алам ўтса, дарҳол хотинига ёпишарди. Ўчоқ бошида куймаланиб юрган муштипарга ўдағайлай кетди:

— Падарлаънат, мол қани? — молнинг йўқлигини ўзи кўриб-билиб келган бўлсаям, кўриб-билмаганга бўкиргани ғалати чиқди.

Эрининг авзойини кўриб, хотинининг капалаги учиб кетди.

— Оғилда йўқми? — дея базўр сас чиқарди.

— Оғилда онангнинг эри ўтирипти! — деди эр шунча яхшиликлар кўрсатиб кетган марҳум қайнотасининг руҳини беҳад шодлантиришга киришиб.

Яна кўп ношоён сўзлар, бошқача бақир-чақирлар ҳам бўлди-ю, муаллифнинг асаблари ниҳоятда сустлиги; чиройли, оҳанжамали гап-сўзларга ўрганганлиги-ю, очикчасига тоби-тоқати йўқлиги; бир сўзни айтишдан аввал уни минг тарозига солиб, елкасидаги фаришта-ю шайтонларга ҳам бир-бир кўрсатиб олиши, уятчанлиги туфайли андиша-истиҳолаларга керагидан ортиқ бориши; устига устак, нозиктаъб ўқувчиларниям босинқи тушга ўхшаш бундай ҳаётни тасвирлашдан кўра ишқ-муҳаббат бобида жиндаккина кўз ёшлар, каттароқ эҳтирослар, эркалашлар, аразлар, қувончлар, пул беришлар, пул олишлар: ўртада нималардир сотилгани-ю, сотилган матоҳнинг яна эгасида қолавергани ҳақида тузукроқ асарлар талаб қилиб туришгани сабабли қолганини

айтмай қўя қолди. Боз устига, эринчоқлиги тутиб, жабрдийданинг мелисагача борганини ҳам тузук-қурук ифодалай олмади.

Шу куни ҳеч кутилмаган бир ҳодиса юз берди: мелисадагилар уйқудан ўнг томонлари билан туришган эканми, жабрдийданинг арз-додини диққат билан эшитишиб, шитоб-ла ишга киришишди. Йўқолган жонивор топилгач, қайларгадир жўнаворишган ўнта қардошини ҳам етаклаб келгандек бўлди, амакининг боши шоён кўкка етди, қўлидан қашлағични қўймай жониворнинг жонини киргизиб қашлайверди, айниқса қорни-ю биқинларини алоҳида меҳр билан қашлади, бу машғулоти билан шу қадар овора эдики, мелисалар олдига солиб кетишган уч безори ўғри, инчунин, Тошмурад билан ҳам иши бўлмади.

Кечқурун қўни-қўшнилар кириб келишди. Улар негадир жониворнинг топилганидан унчалик хурсанд эмасдай кўринишди.

— Чатоқ бўпти-да! — деди Аливой деган тракторчи очиқ-ойдин. — Акангизнинг ёлғиз ўғли экан, шайтон йўлдан урибди, мелисага бормасангиз ҳам бўларди.

— Э, мен невлай? — деди амаки худди ёш бола аразлагандек тўмтайиб. Сўнгра ўша куни юраги тўхтаб-тўхтаб қолгани ёдига тушдими, бехосдан ҳовриқиб тўнини тесқари кийиб олди. — Менга деса турмада чириб кетмайдими? — деган эди, қайнота-қайнонасининг ва молларининг қайларгадир жўнаворишганига ҳам шулар айбдор, деган фикр илкис онгига чақмоқ каби урилди. — Мен шунақа эдимми, а? мен шунақа эдимми, а?! — дея тепсина бошлади. — Мени хонавайрон қилишди, ўзларининг ҳолларига солишди...

Келганларнинг дилларидан “сени ҳеч ким хо-

навайрон қилгани йўқ; сен ўзинг аслида шунақа эдинг, вайрон жойда бино бўлган бир вайрон эдинг” деган фикрлар “йилт-йилт” этиб ўтди-ю, тилга кўчмади, алоҳа, тилга кўчгани билан фойдасиз эди, чунки бу одам, қарисан-қартасан — асли наслинга тортасан деган мақолни эшитмаганди; борди-ю эшитган бўлсаям, буни бошқаларга атаб ўйлаб топишган, менга дахли йўқ, деб ўйларди. Бундай ўйлашининг сабаби шунда эдики, у ҳозирни кўрар, ҳозирнинг ташвишини қилмоқчи бўлар, ўтмишу насл-насаб, келажак авлод ҳақида катта бошини кичик қилиб эслаб-ўйлашни хоби хотирига келтирмасди.

— Шу қиш ичи ўнта молингиз ўлди, бирор жойингиз камайиб қолдими? — деди ҳамиша оғзи қулоғида хандон-хушон юрадиган Илёс исмли эллик ёшлардаги қоп-қора бир одам, камайган-камаймаганини жуда яхши биладигандек бир алфозда. Сирасини айтганда, Илёсвойнинг ҳамиша тиззасию тирсаги тўзиб-йиртилиб юрар, унинг камайиб-кўпаядиган ҳеч вақоси йўқ, шунинг учун бовар этолмас, бу ҳақда мулоҳаза юритиши ё ақл ўргатиши, албатта, кишига малол келарди. Айниқса, киши дову дунёсини зулмат чулғаб турган амакига ўхшаган бўлса, бу ортиқча гап учун уни уйдан ҳайдаб чиқаришга ҳақи бор эди; аммо бу қўшни минг йиллик қўшни эканлиги боис, устига устак амакининг ўзиям бу қишлоқнинг одами бўлмагани учун ҳамиша тили қисиқ, тили қисиқ бўлмасаям ҳар доим ўз-ўзини шундай ҳис этар, кўп ҳолларда худди ҳозиргидаги каби бир ола қараб қўйиш билан кифояланиб қўя қоларди.

Ажабланарли жойи шунда эдики, қўни-қўш-

нилардан ҳеч қайсиси ўғрилардан негадир нафратланишмас, қайтанга уларга ичлари ачишиб оҳвоҳ қилишар, эзилишар, гўёки ўғирлаганлар эмас, ўғирлатган айбдордек: гўёки пашшадек нарсани филдек қилиб мелисагача кўтариб борган амакидан ёзғиришарди; чунки амаки даъвосидан воз кечса ҳам мелисалар энди кечмаслигини; бир жондор хуни деб ҳукуматни аралаштириш инсофдан эмаслигини айтишарди. Улар бош чайқай-чайқай чиқиб кетишгач, қишлоқнинг уч нафар оқсоқол-кўксоқоллари келишди. Учовиям пала-партиш кийинишган, учовиниям уйида сичқонлар ҳассага суяниб юришар, лекин йўғини яшириб, борини ошириб юрадиганлардан бўлганлари учун иззат-ҳурматлари жойида, сўзлари кесар эди. Шу боис маърака-маросимларда бош, ҳар бир хонадонда нима бўляпти-нима қўйяпти, хабардор эдилар. Улар жабрдийда билан беписанд кўришишди, уйга ҳам киришмади. Худди биринчи марта кўраётгандай ҳовлининг у ёқ-бу ёғига назар солган бўлишди; бир-бирларига им қоқишди, имошоралар қилишди: “раҳматли ҳаёт эканлигида фалон нарса пистон жойда эди, анаву мана бундай эди”, деб бир-бирларига кўрсатишди, бир-бирларига гап маъқуллатишди. Кейин ҳовлининг ҳозирги эгасига тасодифан кўзлари тушиб қолгандек, ие, нима қилиб юрибди бу ерда адашиб, дегандек, ажабланиб қарашди. Шу қараш баробарида жуда нохуш ҳол юз берганини эслашди, эслашди-ю, қовоқ-тумшуқлари осилиб кетди. Жимликни новчалигидан Дақанг лақабини орттирган, товуши йўғон бўлгани билан кўнгли бўш бир оқсоқол бузди:

— Хо-ош, энди-и... жиянни нима қилдингиз?

Амаки, мен жиянни ҳеч нарса қилганим йўқ, нимаики бўлса, ўзига ўзи қилди, дегандай кифт қисди. Иккинчи оқсоқол калта соқолини тортиб узайтирмоқчидай тутамлаб-тутамлаб қўяётган, жус-саси жиккаккина бўлгани билан бир вақтлар ичи фитна-фасодга, турли ғийбатларга тўлиб-тошган, ўзидаги бу иллатни қариганда туйқус пайқаганидан хижолат чекиб, қолган умрида уларни қириб ташлашга бел боғлаган, энди бирини йўқотдим деса, иккинчиси бош кўтариб билдирмай ўз ишини қилиб кетаверишидан изтироб чекиб юрадиган одам эди. У кўпинча бармоқларини букиб-букиб, нечага кирганини ҳисоб-китоб қилиб қолар, етмишга кирибман, деб ҳаммани ишонтириб бўлгач, кўп ўтмай ўз хулосасидан тонар, йўқ, роппа-роса етмиш бешни уриб қўйибмиз, дерди. Ишқилиб, етмиш йилми, етмиш беш йилми фақат ичидаги иллатларни боқиб-парваришлаб, семиртириб юборганидан улар ажриқ томиридай ботинини ўраб-чирмаб олишган, бечора энди қутулолмай ҳалак эди. Томир суғирилганда ўзи билан анча-мунча тупроқ илаштириб чиққан каби бунда ҳам кичкинагина бир иллатни ўз-ўзича ўлдириш мушкул; анча-мунча қон йўқотишга, йўқотилганининг ўрнини тозаси билан алмаштириб туришга тўғри келар эди.

— Дуруст иш бўмапти, яхши иш бўмапти! — деди ҳозир ҳам қандайдир фитнани қўзғашга ич-ичидан ёқимли истак, мойиллик сезиб ва буни пайқаб қолганидан дарҳол тилини тишлаб, учинчи оқсоқолга ўгирилди: — Ўзингиз бир нарса денг-да!..

Учинчи оқсоқол ўрта бўй, кенг пешонали, келишган одам эди, шунча сифатлари устига яна ақлли, оғиркарвон, мулоҳазали эканлигини ҳам

қўшсак, бундай одам экспонат сифатида ижтимоий музейдан жой олса бўларди. У бир вақтлар зўр чавандоз эди, остидаги оти юлдузни кўзларди. Кўз текканми, атай қилинганми, аввалдан тузук-қуруқ эҳтиёт чораларини кўришмаганми, ишқилиб, галотўпда, улоқни оламан деб энкайган пайти эгар ағдарилиб кетиб, у учиб тушган. Боши билан заранг ерга урилган. Аслида йиқилганда от ёлини тўшайди, эшак туёғини, деган доно мақол бор-у, боши заранг ерга урилса, анча-мунча серёл отнинг тўшаган тўшамасиям кор қилолмай қоларкан. Шу-шу биттаю битта экспонат-одам ҳам баланд токчага қўйилган, тасодифан тушиб кетган ўн иккинчи асрнинг сопол кўзаси каби чил-чил синди; тез-тез ҳушини йўқотиб, кўзлари олайиб юрадиган бўлиб қолди. Кўза қимматли ёдгорлик бўлгани учун сопол синиқлари ҳам кўчага чиқариб ташланмаганидек, бу одамнинг ҳам бир вақтларидаги катта иззат-обрўсини сақлаб, оқсоқоллар сафига қўшиб қўйишганди. Кўп ҳолларда ундан чиққан маслаҳатнинг тескарисини қилишса, ҳаммаси жой-жойига тушиб кетишини кўриб, қойил қолишарди. Бўлиб ўтган воқеани унга йўл-йўлакай тушунтириб келишганига қарамай, у ағнимагандай ҳар иккала ҳамроҳга эринчоқлик билан базўр бир-бир қараб чиқди. Кейин нима гап-сўзлигини илқис эслаб қолди шекилли, томдан тараша тушгандек:

— Қамалса қамалсин! — деди-ю, хаёли бошқа ёқларга чалғиб кетгандек сукутга чўмди.

Жабрдийда бу гапдан суюндими-суюнмадими, унчалик ажрим қилиб бўлмай қолди. Лекин икки оқсоқол бирданига “қамалса биз учун шармандалик, фалон қишлоқда яшайдиган фалончи ўз жиянини битта сигир деб қаматибди, деган гап-сўзларни

кўтариб юриш оғир; мана, чавандоз ҳам тескарисини тўппа-тўғри айтиб турибди”, деб ўйлашди.

— Ана-а! — деди новча оқсоқол юпқа лабларини чапиллатиб. — Нимаики бўлмасин, бориб даъвонгиздан кечинг; нимаики бўлмасин, жиянни чиқариб келинг, ахир қонингиз би-ир..

— Шундай бўлсин! — жиккак оқсоқол тасдиқлашдан нарига ўтмади; у ҳали-ҳануз фитнангиз бирор сўз айтиб юбормоқдан ичида қўрқиб, ўзини тийиб турарди.

— Менинг даъвойим йўқ! — деди амаки негадир оқсоқолларга жаҳл қилиб.

— Буни бизга эмас, ҳукуматга бориб айтинг, — насиҳат қилди новча оқсоқол.

— Билсангиз, бу гап-сўзлар бизнинг қишлоғимиз номига, раҳматли қайнота-қайнонангиз шаънига дуруст эмас, — ҳарчанд сўзламасликка уриниб турган бўлсаям жиккак оқсоқол ўзини тиёлмади. — Эски замонда Мамаюсуфбойни қавму қариндошлари калхозга кирмади, деб қулоқ қилиб юборишганини ўзингиз ҳам эшитгансиз, ҳали-ҳануз гапиришади. Боёқиш, сибириё бўлиб кетди. Кимга фойда-ю, кимга зиён? Қавму қариндошлариниям ер ютиб кетди — колхоз жонига аро киролдими, миннатдор бўлдими, қабртош қўйдими? Бэ?! Ёғ еганда ёт яхши, қон ичганда қариндош — одамнинг одамлиги шунда билинади.

Бу гаплар собиқ чавандозга ёқмади. Сафсатадек туюлди.

— Э! — деб қўйди.

Жиккак оқсоқол дарров тилини тийди. Маълум бўлдики, собиқ чавандознинг ҳалиям айтгани-

айтган, дегани-деган экан. Бу хитоб унинг оғзидан шунчаки чиқиб кетган бўлсаям, ёнидагилар ундан оламжаҳон маънолар топишди: новча оқсоқол бу хитоб баҳонасида “гапни гапир уққанга” деган мақолни эсласа; жиккак оқсоқолнинг дилида қарама-қарши фикрлар бош кўтарди, гапимни бўлиб бу миясини еган чавандоз нима демоқчи экан, деб ўйлади; яна ўйландики, чавандознинг буларга аввалдан адовати бормикинки, яхши-яхши гапларимизни тинглашга қўймади, деб. Кейин улар бу ерни тарк этишди. Дарвозадан чиқаётиб, яна ортларига ўгирилишди, яна ҳовлининг ҳар томонига син солишди, қайси бир дарахт остиданми, ҳў-ўв бостирмаданми, бирор ёқдан раҳматли ҳамқишлоқларининг чиқиб келишини кутгандай, шуни истагандай, бир кеп қопсизлар, уйга кирмай кетиш йўқ, дея жилмайиб-жилмайиб қўлларидан ушлаб етаклашларини соғингандай бўлишди, шу заҳоти қўллари жимирлашиб кетгандай туюлди, кўзларидан ёш қуйилди.

Улар кетгач, амаки роса ўйлади. Қанча ўйлагани билан аниқ тўхтамга келолмади. Бунга ўғирланган жонивор сабаб эди. Нега деганда, амаки сураётган ҳар қандай олижаноб хаёл орасигаям бу лаънати олқиндидек суқилиб кириб олар, халақит бераверарди. Эртаси куни у қўни-қўшнилариинг гапсўзларидан, оқсоқол-кўксоқолларнинг газабларидан қўрқибми-ҳайиқибми, мелисахонага борди.

2

Мана, бир неча кундирки, назоратчининг хотини, Тошмуроднинг онаси ёлғиз қолди. Эри ишда, ўғли қамоқда. Ранги ўнгиб, туси ўчиб кетган чит куйлаги

остидан қоқсуяк елкалари туртиб чиққан боёқиш муштипарнинг сочлари оппоқ оқариб кетган, ёши нечадалигини тусмоллаб айтиш ҳам душвор эди. Унинг катта-катта кўзларигина ўтмишда қолган чиройидан нишон бериб турар, қувонч нималигини билмаган бу кўзлар теварак-атрофга ҳамиша мунг билан боқарди. Оёғидаги тўзиган тош калишу бошидаги эски рўмол билан бирга туғилгандек, топган-тутгани, уйда кўчада кийгани шулар эди. Унга ҳамманинг ичи ачиб, раҳми келарди. Ҳаттоки бор-будидан айрилган деҳқон нажот истаб, бир неча кун бу ҳовлига қатнагач, шу нарсага амин бўлдики, назоратчидан ёруғлик кутиш нар шердан сут талаб қилгандек амалга ошмас бўлмағур ҳодиса экан; агар у яхшилик қилишни билганида, энг аввало, оиласига эътибор берган, ёстикдошини бу аҳволга ташлаб қўймаган, ўғлининг қамалишига эътиборсиз қараб турмаган бўларди. Шу нарсаларни англаб тушуниб етган деҳқон бу ҳовлига бесамар қатнаган кунларига ич-ичидан ачинди-да, бор-будини шилиб кетган ўғрининг шаънига фиштар қалаганича жўнаворди. Деҳқоннинг қора бериб эшик тақиллатиб тургани ҳам ҳарна экан, мана бир неча кундирки, ҳаммаёқ тим-тирс, ўлик сукунат одамнинг юрагини торс ёриб юборай дейди. Назоратчининг эса қачон келиб, қачон кетиши маълум эмас, кейинги кунларда негадир хотини билан ҳам умуман гаплашмай қўйган.

Мана, бугун эрталаб ҳам аёл куймаланганича ўчоқ бошига борди, ўт ёқди. Чўнқайиб ўтирганча, чўғланиб турган оловга боқиб дувиллаб оқаётган кўз ёшларини тиёлмади. Назарида, Тошмуроди ана шу чўғ орасидан чиқиб келаётгандай, шу чўғ орасида юргандай туюлар, шунданмикан, у тунж ҳайкалдек

қотиб қолганди. Нафсиламрини айтганда, ҳозир у ҳайкал бўлганда тузукроқ эди, борган сари қоврилиб ёнаётган дили олдида ўчоқдаги олов бир тоғора муздай эканлигини тузукроқ син солган ҳар қандай одам фаҳмлаб оларди. Аёл бугун супрада қолган ун юқларини қоқиб-суқиб чақалоқ муштичалик хамир олган, шуни ёйиб қотирма пиширмоқда эди. Хаёлида бу қотирмани пишириб бўлиб, ярмини ишга кетган эрига қолдиришни, қолган ярмини ўғлига етказишни мўлжалламоқда эди; бироқ у ўғлини қаерга олиб кетишганини, қаерга қамаб қўйишганини билмас, буни эридан сўрашга юраги дов бермас, ўзи гап очиб қоладими, деб эртаю кеч оғзини пойласа ҳам ундан садо чикмасди. Аёл ўнта саволга базўр битта жавоб қайтарадиган камгап, теварак-атрофда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга, инсонларга, ҳатто энг яқин кишиларига (аслида яқин кишиси бормиди?) ҳам бепарводек кўринса-да, у савқи табиий ҳис-ла эрининг ўғлига муносабатини аниқ, беҳато илғарди. Тошмурод ўғрилиги учун қўлга олиниб, қамаб қўйилганлиги ҳақидаги хабар етиб келгач, эрининг юз-кўзларида оталик ҳиссига ҳеч-ҳеч қовушмайдиган, ана-а, айтмадимми, дегандай, ўз айтгани келганидан боши шоён кўкка етган одамлар қиёфасида бўладигандек аллақандай ўзгаришлар зуҳурланганини аёл тўсатдан пайқаган, даҳшатга тушганидан индамай қолганди. Агар аёл зийракроқ бўлганида, эрини ўғлининг ўғрилигидан ҳам кўра кўпроқ нима учун унинг айнан укасиникига тушгани ажаблантираётганини сезган ва шу томонга куч бериб, унинг ўғлига муносабатини ўзгартириб юборган бўларди: албатта, бунинг учун бир оз худбинлик, бир оз қувлик, бир оз тошбағирлик каби ҳозирги замон одамларининг ноёб

фазилатлари зарур эдики, аёл буларнинг барчасидан мосуво, билиб олгани, суянгани йиғи эди, холос. Эрнинг эса бадбин хаёлидан ўқтин-ўқтин Тошмурад (ўғлим, дейишга тили бормасди!) қасдимни олиш учун шундай қилганмикан, деганга ўхшаш бир нималар гивирлаб ўтиб қолар: қанақа қасд эди, деб сўралса, шўринг қурғурнинг ўзиям тузук-қуруқ тушунтириб беролмасди-ю, шундаям, барибир, бу ҳол ҳукумат олдида ўзининг ҳам жавобгар эканлигини англатишидан қўрқиб кетарди. Етмагандай, касбу коридан келиб чиқиб, ўзини жинойтчилар билан курашиб юрган музаффар баҳодир, оппоқ одам деб билганлиги; айтилган йўлдан бир қадам ҳам четга чиқиш мумкин эмас, ушлашибдими, демак, у қоп-қора, у гуноҳкор; унинг орасига кирганларнинг бари гуноҳкор; кечмаса, ота-онасиам гуноҳкор, деган мужаррад тасаввурларга қандай ёпишиб олганлиги ўғилга заррача бўлсин-да раҳм-шафқат кўрсатишга изн бермасди. Назоратчи ўйласа, Ташмураднинг гуноҳлари кўп эди. Аввало, у отасини, наинки отасини, постда турадиган ҳукумат одамини қўриқчига ўхшатиб, катта жинойт орттирганди, назоратчининг назарида. Бунга кечириб бўладими? У кечиргани билан ҳукумат кечирадими? Ҳукумат кечирмайдиган бўлса унинг ўзи ҳам жинойтчининг отаси эканлигини тан олиб жинойтга шерик бўлиб қолмайдими? Ҳукумат одамини қўриқчига ўхшатиб ҳақоратлагани жинойти олдида бузоқ ўғирлаш ҳеч нарса эмас эди. Бунақа гап учун жинойтчини олдинда нималар кутишини назоратчи яхши билади.

Назоратчи, укаси билан ўғлини сўзларимга қулоқ солишмагани учун шу кўйга тушишди, деган гапларни очиқдан-очиқ айтарди-ю, нарироққа ўт-

мас, шунинг ўзи билангина қаноатланарди; бу доирага ўзиниям қўшиши лозимлигини ҳеч ҳам хаёлига келтирмасди. Балки, ўғлим мендан қасдини олиш учун шундай қилгандир, деган, аслида жуда тўғри бўлган бу фикрни на худо (ҳозирча!), на бандаси унинг кўнглига соларди. Шу чоқда, ҳа, ҳа, айни шу дамда бу фикр унинг кўнглига солиниши керак эди, унинг юмуқ кўзларини зўрлик билан очиб бир нур эндирилиши лозим эди; нега бундай бўлмади, азизлар; азизлар, деймиз-у, бу азизларнинг ҳам фақат ўзлари учун азиз эканлигини кўриб афсус чекамиз; шу азизлигингиздан анави одамгаям бир чимдим юқтирсангиз-чи, дейишдан ўзимизни тиёлмаймиз; шундай эмасми, инсон ҳаёти ҳақида том-том китоблар битган нависанда жаноблари; сиз бунча кўп куйинасиз, бани башарият тақдирдан бунчалар оқ урасиз, курраи арзни кичик каллангизга жойламоққа нечук уринасиз, хаёлингизни бунчалик юксакликларга парвоз эттирасиз, бунча кўп ёзасиз, бир жағингиз очилса нималарни гапириб ташламайсиз, алмойи-алжойи услубларингиз ҳақида бунча кўп сафсата сотасиз, қачон анави юмуқ кўз-ёпиқ деразани жиндаккина бўлса-да очиб бир қатим нур эндирасиз; бу юмуқ кўз-ёпиқ дераза ортини босиб кетган моғорларни қандай кўра олдингизки, айтиб берасиз?

Аёл чўғларни косов билан ўчоқ ичидан ташқарига чиқариб, бир жойга тўда қилди, сўнгра қозондан қотирмани олиб, теграсини шу чўғда қизартира бошлади. Ҳар гал у қўлим куймасин, деб қотирмани сочиқ билан ушлаб айлантитарди, бу гал шундайича ушлади, қотирма-ку қотирма, кафтларига ҳозир лахча чўғ қўйилсаям пайқамасди. Кўз ёшлари

қуриб, паришон бўлиб қолган, хаёли аллақаерларга оғиб кетарди. Қотирмани қизартириб бўлгач, тенг иккига ушатди-да, уйга кириб ярмини кўрпаси олиб ташланган танча устига қўйди. Беихтиёр танча четига чўккалаб қолди. Анави бурчакда ўғли ўтирарди.

— Тошмурод! — шивирлади она лаблари.

Ўғли кўпинча ҳар хил китобларни ичида жимгина ўқиб ўтирар, кўзлари йўл кўраётгандай хаёлларга берилиб кетарди. Аёлнинг кўзи токчада ётган қандайдир китобга тушди-ю, дарров уни қўлига олди, ҳидлади, ўғли қаршисида, танча бурчагида ўтиргандек туюлди; аёлнинг лабларига табассум дориди, жилмайди, жилмая туриб, фарёд уриб йиғлаб юборди. Йиғлай-йиғлай, худди ўғли китоб ўқиганда варақлагани каби китобни варақлай бошлади, ҳар саҳифасига узоқ-узоқ термулди, ҳарфларнинг кўплиги кўзларини жимирлатиб юборди, ўқишни билмагани учун бунчалик кўп нуқтачаларни қандай қўйиб чиқишганига ажабланди; кейин ҳар саҳифани ҳам ҳидлай бошлади, ундан ўғлининг кўз нурларини қидираётгандай бўлди, бармоқлари билан пайпаслади, ана шу пайпаслаши баробарида ўғлининг бармоқ изларини топиб олишга, топиб кўзларига суришга уринаётгандек эди. Аёл ўғлини қандайдир мудҳиш ҳол кутаётганини ичичидан пайқади. Қўни-қўшниларнинг гап-сўзлари ҳам унинг гумонларини тасдиқлаб турарди. Қўни-қўшнилар айтишардики, эрингизга айтинг, ҳаракатини қилиб Тошмуродни олиб қолсин (ўзлариям ўша ерда ишлайдилар!), иш судга ошса мушкуллашади, қаматиб юборишлари мумкин, дейишар; улар ўзларича қанча куйиб-пишишмасин, меҳрибончиликлар кўрсатишмасин, аёл бу гап-

ларнинг бирортасини тузук-қуруқ англамас, бош қимирлатиб, тасдиқлаётгандай кўринса-да, ҳаммаси у қулоғидан кириб, бунисидан чиқиб кетаверарди. Шу кунларда эридан қандайдир ҳаракат лозимлигини билар, унинг худди илгаригидек тепса-тебранмас бўлиб бораверишидан таҳликага тушарди.

Тошмуруднинг шериклари синфдошлари экан. Бировининг отаси ўтган йили маккажўхори орасига эккан тўрт-беш туп кўкнори билан қўлга тушиб қамалиб кетган эди. Эрининг ғамидан адоий тамом бўлаёзган аёлга энди буниси етмай турган экан. Ўзининг қўлидан ҳеч бир иш келмаслигини билиб, қамалган тўнғичи ортидаги яна учта норасида болаларини орага солиб, йиғлай-сиқтай назоратчининг олдига келди, унинг оёғи остига йиқилишга тайёрлигини ўз оғзи билан айтди, фақат тўнғичгинаси чиқариб юборилса бўлди экан, ўла-ўлгунча ўша чиқариб юборганларнинг дуойи жонини қиларкан, керак бўлса, кир-пирларини ювиб беравераркан, мол-ҳолларига қараркан, қўлидан нимаики келса аямас экан, лекин бирон тийин беришга ҳам қурби етмаскан, чунки бирон тийинни тушидаям кўрмаган экан.

— Отаси атай экмаганди ўша зор қолгурни, — деди аёл кўкнорининг номини тилга олишнйям истамай. — Гектар-гектар экканлар қолиб, келиб-келиб бир тупгинасига қараб қолган етимчани тутиб кетишди, — энди у эрини етимча деб атай бошлади. — Шуям бошқалардек кун кўрса, бошқаларга қулиб боққан офтоб шугинаниям елкасига тегиб ўтса нима қиларди-я? Мана, энди борса келмас жойга олиб кетишипти, бориши икки кунлик йўл, келиши икки

кунлик йўл эмиш. Ким борарди у ёққа? — аёлнинг кўзларида қандайдир чексиз алам кўринди. — Ўлиб-нетиб қолсаям хабар тополмаймиз. Ёки ўзлари олиб келиб беришармикин?

— Ўлса, ўзлари олиб келиб беришмайди, — деди назоратчи хотиржамлик ва шафқатсизлик билан. — Ўликхонада уч кун кутишади, ана шу уч кун ичида эгаси чиқса чиқди, йўқса ўзлари эпини қилишади... ёқишса керак, менимча.

Бу гапни эшитиб аёлнинг кўзлари олайиб кетди. Ранги оқарди. Энди ўғлиниям эрининг ҳолига солиб қўймаслик учун зорланиб ялина бошлади:

— Умрингиздан барака топинг, шу болагиналарни қутқариб чиқинг; иккинчи бу номаъқулчиликни қилишмайди, деб катталарга ўзингиз айтинг. Сиз ҳукумат одамисиз, ҳукуматга хизматингиз сингган, гапингизни ерда қолдиришмайди. Майли, она-бола, ўла-ўлгунча хизматингизни қилайлик — қул қилиб олинг, айланай, қарол қилиб олинг, ўргилай, бу балодан қутқаринг; учовигинасиниям олиб чиқинг, олдингизга ўтирғизиб насиҳат қилинг, уринг-сўкинг, қўрқитинг, зора гапингизни олишса, одам бўлишса... и-и нималар деяпман, нега гапингизни олишмас экан, шунча яхшиликлар қилиб қўйган одамнинг гапини олмай бўларканми... ва ҳоказо.

Аёлнинг узундан-узун гап-сўзларидан шу нарса аёнлашдики, боёқиш болаларга тўғри йўл кўрсатувчи раҳнамо бўлса, ишлатса, қоринларини тўйғазса, бу номаъқулчиликни ҳеч-ҳеч қилишмаскан; аммо, билишича, ҳозир ўзларини раҳнамо деб гумон қилиб юрганларни худо учасидан уриб кетган экан, ҳаммаси ўз нафси-ю ўз гами билан банд экан. Аёл илгари буни билмас экан-у, аммо ўша куни, эрини

қўлга олишганда жуда яхши билиб олипти, билиб олгани билан фойда йўқ — осмон узоқ, ер қаттиқ экан. Қўлга олганлар ўшанда бир-бирларига кўз қисишипти, имо-ишоралар қилишипти; қани, бизни рози қилмайсизларми, дегандай бўлишипти уларнинг шип-шийдам уйларида сичқонлар ҳассага таяниб юришганини ўз кўзлари билан кўриб-билиб туришса ҳам. Ана шунинг учун ҳам, қоққани қозиқлари, осгани хурмачалари йўқлиги учун ҳам эри кимларнингдир сўзига учиб, бир синаб кўриш ниятида бу иш билан атай шуғулланувчилардан, бунинг нонини еганлардан, бунинг кетидан ошибтошиб миср бўлиб кетганлардан уруғ олиб ўша касофат бир тупни кўкартирган экан, ажални, ўзининг ажалгинасини кўкартирган экан. Эрини ҳибс қилмоқчи бўлганлар у уруғни қаердан олганлигини ҳам жуда-жуда яхши билишаркан, фалон жойдан фалончи акадан олдингизми, деб фалончи аканинг номини ҳурматлаб айтишипти, ҳурматлаб айтишгани билан кейинги пайтларда қитмир бўлиб кетяпти, фақат артист қизларга сочади, холос, дея бир-бирларига пичирлашганини аёл эшитиб қолипти, эшитиб уялиб кетипти, эшитмаганиям яхши эди, депти, артист қизларгаям ичи ачипти аҳволи бундайчанги бўлиб тургани билан. Ҳибсчилар гапни ўз томонларига, ўз фойдаларига айлантиришаверипти. Ўшанда ҳовлида эру хотин ва тўртта мелисадан бўлак ҳеч ким йўқ, ими-жимиди, яхши гапириб, қарз-ҳавола қилсаям битта ошни пишириб, иккита ароқни ўртага қўйиб, қўлларига оз-моз қуруғидан қистириб юборилса, олам гулистон бўлар экан. Аммо туйқусдан эрининг жини келиб қолипти, шундай келиптики, ҳеч қайтариб

бўлмай қолипти, арқонни узипти, битта калтафаҳм доно айтгандай. Ўзи шусиз ҳам елкалари йиртилиб, эғнидан тўкилиб тушай деб турган яктагининг ёқасидан ушлаб торс иккига бўлипти, қоғоздай парча-парча қилиб йиртиб ташлапти, ярим яланғоч бўлиб олипти. Ана иннанкейин томоша кўрсатипти. Оғзига келганини қайтармапти, мана, қамасаларинг мени обориб қаманглар, ўша ерда устимдан тупроқ тортиб қўя қолинглар, депти; унинг бақиршидан қўрқишиб, дағ-дағ титрашиб, қалтирашиб, ҳовли узра изиллаб чопишаётган-югуришаётган болаларини худди уларда қасди бордек, бир-бир ушлаб олиб ураверибди-ураверибди; болаларнинг бақиршлари олам жаҳонни бузипти; ҳамиша бошини эғиб, ҳамиша нималарнидир ўйлаб, яхши гапгаям, ёмон гапгаям илжайибгина қўя қоладиган эрини, кўз очиб кўрганини йигирма йил турмуш қуриб аёл бу аҳволда энди кўриши экан: шунинг учун унинг бу важоҳатидан тамоман эсанкираб-қўрқиб қолипти, бирон нима дейин деса ўзининг қашқатаёқ қилинишини сезипти, калтакдан ҳам кўра эрининг оғзидан бўлар-бўлмас гаплар чиқиб кетишидан қўрқипти, индамапти. Болаларни тирақайлатиб бўлгач, эри энди мелисаларга ёпиша кетипти, сизлар ўзи кимсизлар, менинг ҳовлимга бостириб киришга нима ҳақларинг бор, депти; ҳукуматларинг мен учун нима қип қўйдик, хўжайинчилик қилади, депти; ҳукумат-пукумат йўқ, депти; ҳукумат ўлган, депти; сизлар ўлган оталарингизни кўмиш учун гадойчилик қилиб юрибсизларми, дея қаҳ-қаҳ уриб кулипти; бақир-чақирни эшитганлар яқин-йироқдан югуриб келишипти, ўзлариям хўп ҳангоматалаб бўлиб туришган экан, кейинчалик маълум бўлишича. То-

моша бўпти, томошагоҳ бўпти, фақат ер ёрилмапти, чоғи келмай қопти униям. Мелисалар кулиб туришаверипти, кулиб-кулиб аҳли оломонга қараб айтишиптики, ана-а, кўрдиларингизми, бизни кўпчиликнинг олдида ҳақорат қилди, энди олиб кетмай иложимиз йўқ, дейишипти; кўпчиликни ҳурмат қилишипти, одам ўрнида кўришипти кўпчиликни; халқ аташипти уни, халқимиз деб гапиришипти, гап тақалиб битта одамга келганда тариқчалик менсишмапти уни, халқ бахт-саодати йўлида битта-яримтанинг қурбон бўлиб кетиши биз учун ҳеч нарса, дейишипти; икки оёқни бир этикка тиқишипти — биз ҳам одам эдик, тушунардик, кўнардик деб, тушунтиришмагани, кўндиришмагани учун; одам эканликларини қандайдир йўллар билан эсларига солиб қўйишмагани учун надоматлар қилишипти; нафсламрини айтганда, уларнинг ҳам одам эканликларини бот-бот эсга олиб, эсга солиб турилса яхши экан, рўзғорнинг фор эканлиги, текинга мушук офтобга чиқмаслиги ҳақидаги гаплар беҳуда тўқилган чўпчак эмас экан. Кейин улар ҳовли узра чарх ураётган; худосиям қолмай, бандасиям қолмай, шоҳиям қолмай, гадосиям қолмай — барини маломат тошларига нишон қилаётган, қирқ-қирқ беш йиллик умри давомида жимгина яшаганининг ҳақини энди ундириб олмоқчи бўлгандай, кўзларидан жунунваш олов сачратаётган, шу асно жунбушга келган кучини қаерга сарфлашни билмагандай экинларини томир-помири билан суғуриб улоқтираётган, қасди бордай дарахтлар шохини синдириб-синдириб ташлаётган, ер тирнаётган, ер тишлаётган шўрпешонани амаллаб тутишипти (аё,

ай!), қўлларини орқага қайириб боғлашипти (аё, ай!), мошинга босиб олиб кетишипти.

Тўрт-беш туп кўкнори туфайли қамалиб кетган маҳбуснинг аёли бу гапларни ким кўринганга оқизмай-томизмай айтиб берар, эшитганлар ҳамма айбни эрига тўнкашсаям, ҳа, мелисалар ҳам одам-ку ахир, сал-пал жиз-пиз билан овутиб жўнатиб юбориш мумкин эди, деб эски дардни кўзғашсаям, барибир, айтаверарди, чамаси, шундан кўнглини анча-мунча бўшатиб оларди. Унинг айтишича, суд чоғи эри ҳалимдай юмшаб қолганмиш. У, протоколга тушган барча айбларни жуда мўмин-қобиллик билан ҳеч иккиланмай, ҳеч сесканмай, худди бир мазали нарсани татиб кўраётгандай бир қиёфада бўйнига олипти. Айниқса, жаҳл устида оғзидан чиқиб кетган ношоён гапларнинг барини билиб-тушуниб айтдим, дегани ишни мушкуллаштирипти, муқаррарлаштирипти — узоқ муддатга кесилиб кетганининг асөсий сабаби шунда экан. Унга на ҳукм, на жазо, ҳеч қайсиси заррача таъсир кўрсатмагандай экан; яккаш кўзларига син солган киши у ерда поёнсиз гуссага, оғир мунгга, тақдир-қисмат ўйинларига нисбатан лоқайдликка дуч келарканки, бундай ифодаларни юзага чиқараётган кўнгил эгаси учун икки дунё бир қадам, ҳаётнинг сариқ чақалик аҳамияти қолмагани аён бўларкан. У ўшанда аёлини сўрапти. Унинг эрта сўлган юзига ер остидан саросар назар солипти, шунда кўнгли тўлипти, кўзларидан дувиллаб ёш оқипти; базўр сас чиқарипти, базўр овоз берипти, бошинг очиқ, депти. аёлини талоқ қўйипти, бошқа қарамапти, қарамай кетипти. Аёл ўзини ерпарчин ҳис этипти, хўрланган-хақоратланган ҳис этипти, эрининг жинни бўлиб

қолганига инониб, ундан умидини буткул узипти. Икки кунлик йўл экан, деб қидириб ҳам бормапти, жавобимни берди-ку, депти бундай чоқларда.

У кўнглидагини бошқаларга билдирмаслик учун эрининг қамалиш тафсилотини айтиб юрар, у ёғига ўтмас, бор умидини энди тўнғич ўғлига тиккан эди. Ака ўрнида ҳам, ота ўрнида ҳам ўзингсан, дерди. Ака ота бўлурми эди? Ака онадан норозироқ ҳам эди. У отасининг кетар чогидаги ҳолатини пайқагандай эди. Унинг ҳам кўнгли совигандай эди. Аёл бўлса ўғлини бу кўйга тасодифан тушиб қолган, деб ўйлар, нажот истаб назоратчининг олдига келган, хаёлида ўғли бир бор қутулиб чиқса, ҳаммаси жойига тушиб кетадигандай эди.

Бунақаларни кўравериб-кўравериб назоратчининг эти қотиб кетганди. Тинмай дийдиё қилаётган аёлнинг дарду ҳасратларини тинглаётгандай бўлиб турди-ю, лекин тингламади, унга барчаси олдиндан аниқ-равшан эди — тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, дардлашиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, ўғирлаганми ўғирлаган, вассалом. Шу боис, аёл сал тин олиши биланоқ назоратчи фурсатдан фойдаланди, борини айтди-қўйди:

— Бу ишларга мен аралаша олмайман.

Шунча гап-сўзлардан кейин, албатта, галаба қозонишига ишонган, бундай терс жавобни кутмаган аёлыннинг оғзи тамом очилиб қолди. Ўзига келиб, зўрғатдан:

— Ие, нега? — дея олди, ҳолое.

Назоратчи бу жоҳил хотиндан юзини ўгириб:

— Закўн, — дея калта жавоб қайтарди.

Аёл нимадир демоқчи бўлганди, назоратчи га-
пиргани қўймади.

— Ҳукумат оқни оққа, қорани қорага ажратади, —
деб фахрланаётгандай қўшиб қўйди.

Аёлнинг лаблари беихтиёр жийрилиб кетди:

— Ффу...

Назоратчи бир ўқрайганди, аёл шоша-пиша йи-
гиниб, жўнаб қолди. Йўл-йўлакай эри қамалиб кет-
гач, ўзи суяниб қолган тўнғич ўглини қарғай кетди.
Қаргагандаям ўғрилиги учун эмас, назоратчидай
бир одамнинг ўгли билан шерикчилик қилгани
учун қарғади, шерикчилик қилишга бошқа одам
тополмадингми, жувонмарг, деганича айтиб санна-
ди. Кейин йўл ёқасида ўтириб, хун-хун йиғлади,
фарёд солди, нималарнидир жавранди, бошлари
ғовлаб юрган ўтган-кетган ҳангоматалаблар бир
зум у томон анқайиб қараганча қандайдир таскин-
тасаллилар олишди, дунёда биздан-да баттар
одамлар ҳам бор-а, дея ғовлаган бошларининг ту-
гунлари бир оз ёйила бошлаганини ҳис этишди —
аммо ҳамдард топилмади.

Назоратчининг хотини китобга тикила-тикила
анча фурсат ўтирди, сўнг қандайдир муҳим иш ил-
кис ёдига тушиб қолгандай, саросар ўрнидан турди.
Китобни авайлабгина токчага қўйди. Қотирманинг
ярмини танча устида қолдирди, ярмини оқ рўмолчага
ўраб қўлтиғига қистирди ва катта йўл бўйига чиқиб
ўтирди. Йўлда ҳеч ким кўринмасди. Дайдибадал
шамол даладан учириб келган лайлакхасларни текис
жойда ўйнатишдан ҳузур қилаётгандай, у ёқдан-бу
ёққа, бу ёқдан-у ёққа сурар, бир-бирларига қўшиб
юборар, ажратар, қиладиган бошқа муҳимроқ бир
иши бўлмагани учун бекорчиликда ўзига эрмак

топиб олганидан шодланаётгандай эди. Аёл ўғли ётган жой шаҳарда, шаҳарнинг ҳў-ўв паст томонида эканлигини биларди. Илгарилари, қор қалин тушган кезларда у ҳовлидан то мана шу тош йўлгача қорни кураб йўл очиб қўяр, эрининг эсон-омон қайтиб келишини худодан сўраб, кутиб ўтирарди. У, ҳозир шаҳарга олиб борадиган йўлнинг тескари томонига интизор нигоҳ тикиб, бирор машинами, аравами кўриниб қолишидан умидвор бўлганича орзиқарди. Аксига олиб на бирор машина, на арава кўринди. Бир-икки соат ичида биронта отлиқ ёинки пиёда йўловчиниям қораси кўринмади. Икки соатлар ўтгач, гувиллаган товуш эшитилувди, ўз хаёли билан бўлиб ўтирган аёл тамомила саросимага тушиб қолди, саросар ўрнидан турди. Овоз чиқариб, қўл кўтарди. Унинг юз-кўзларида шу қадар катта умиду ишонч, қувонч бор эдики, машина тўхтамай ўтиб кетгач, ҳафсаласи пир бўлганча ўтириб қолди. Ердан чиқдим, осмондан тушдим — номаълум, жунининг ярми тўкилиб, ўзиям худди остонадан кираверишда, оёқ остига ташланадиган пўстакдай бир ит аёлнинг рўпарасида пайдо бўлди. Итнинг ит дейишлик ҳоли қолмаган, шу даражага етгандики, қовурғаларини бемалол санаб зоологиядан кўргазмали қурол сифатида фойдаланса бўлар, ич-ичига ботиб кетган қорни фалсафа фани учун озуқа беришга жудаям қўл келарди. У ҳар қадам ташлаганда оёқлари чалкашиб-чалкашиб кетар, бошини кўтаришга ҳоли келмагандай осилтириб олганди (ҳаётдаги қанчадан-қанча соғлом, куч-қувватли; егани олдида, емагани кетида — фаровон, кўрикларда нишонлар олган, ақллилиги кўзидан билиниб турган итлар бир ёқда қолиб, қаёқдаги култўдадан чиққан пўстакни

учратиб, шуни тасвирлаётгани учун муаллиф ҳам хижолатда!). У итлигини билдирмоқчи бўлдими ёки йўл бўйида тиззаларини қучоқлаганча қотиб ўтирган аёлнинг тирик-тирикмаслигини ажрим қилмоқчимиди, ишқилиб, ингранаётгандай ириллаб қўйди. Аёл сал қўзғалганди, оёқларини майиштира-майиштира йўлнинг нариги томонига қочиб ўтди ва орқа оёқларига ўтириб, аёлга мунгли кўзларини тикиб қолди.

Катта йўлга туташ тор кўчадан эшак минган бир чол чиқиб келди. У гуппи чопон кийиб олган, башарасини тиканақдай босган соқол-мўйлови орасидан кўзлари милтираб, бурни сўппайиб қўриниб турарди. Чол аёлга қарамай ўтиб кетмоқчи бўлди-ю, унинг тараддудланаётганини пайқаб, қизиқди, тортиниbroқ назар ташлаб таниб қолди. Анча вақтлардан буён бирон танишини учрагмаган-у, энди бундай ҳол рўй берганидан ўзини қўярга жой тополмаётгандай бўлди. Эшагининг нўхтасидан тортиб тўхтатди, ҳирқироқ овозда худди бақираётгандай сўради:

— Ҳа-а, сийним, бу ерда ўтирибсан?

Аёл қўли билан шаҳар томонга ишора қилди.

— Шаҳарга бормоқчимидинг? — яна овозига куч берди чол.

Аёл тасдиқ ишорасида бош ирғади. Чол бақиршини қўймади:

— Нима бор экан у ерда?

— Ўғлимни олиб кетишганди, — шу гапни айтиб, аёл пиқиллаб йиғлаб юборди.

Чол эшитган экан, ҳозир ўзи эса олмагани учун афсусланди, эътиборсизлигининг сабабларини замонга ва одамларга тўнкади: замон чатоқ-да, замон

чатоқ; одамлар айниб кетишган-да, одамлар айниб кетишган; бир-бирларига боқмай қўйишган, бир-бирларидан ҳол сўрашмайди, оғирини енгил қилишмайди бир-бирларининг ва ҳоказо... — кўча гаплари, бундайчанги гапларни кўтариб юради-ганларнинг аксарияти қаланғи-қасанғилар, баъзиларининг яхши кийиниб олишганига, бўйин-боғларига, салла-дасторларига ҳам ишонманг.

— Садқаи амаки кетсин, — чол кўпчиликнинг оғзидан эшитган айбномани ўзиникидай қилиб айтаркан, ақли ёришиб, кўзлари чақнаб кетди. — Битта жондор экан бор-йўғи, ўшаям топилибдими, топилибди, мелисаларга оқизмай-томизмай айтиб бериб ўтиргунча жияним суфоргани олиб чиққан экан, де қўй-да! Ҳэ... амаки бўлган! Нима, шундай деса, биров ёқасидан олармиди, уриб-сўкармиди?

Ўзиниям алами бор эканми, аёлнинг бу ўтиришига чиндан ҳам ичи ачидими, ишқилиб, чол хумордан чиққунча амакининг шаънига орқаваротдан ҳақоратлар ёғдирди; бир тийинлик одам экан, деди; шу гапларни айтаркан, бу чоқда унинг ўзи ўзига жуда ақлли, бамаъни кўриниб кетди; чол-ку майли, бировларнинг дард-ғамлари ҳақида сўзлаётганда энг аҳмоқ-овсарларни ҳам донишманд қиёфасида кўриб, панду насихатларининг оқилоналигини эшитиб қойил қолмай иложингиз йўқ. Чол қизишганидан ўтлаб кетди. У бу ишларга алоқаси бўлмаган қандайдир воқеаларни сўзлай-сўзлай бир зум тин олганди, аёл тугатди, деб ўйлади шекилли, чолга мақсадини тушунтириб қўйди:

— Қотирма пиширувдим, биров борса, элтиб берар, деб ўтирувдим.

“Қотирма” сўзини эшитгач, чол бир ютиниб

қўйди. Унинг қорни оч эди, талмовсираниб, манзират қилармикин, деб турди, манзират қилса бир тишлам олиб оғзига солмоқчи эди. Бироқ, аёлдан садо чиқмади.

— Э, у ёққа ким ҳам борарди? — чолнинг негадир жаҳли чиқиб, бўриқиб кетди, аёлнинг умидларини чил-чил синдириб ташлади. — Йўл оғир. Отасидан бериб юбормабсан-да.

Аёлнинг индамай қолганини у ўзича нималаргадир йўйди, ишдан қувилган чиқар-ов, ўғли ҳам бунда-ай, деб хаёл қилди, ўзининг тахминидан негадир қувониб гап қўшди:

— Ё отасиям ишни бас қилдимми?

— Боряптилар...

Чол эски гапини такрорлади:

— Бериб юбормабсан-да.

— Отаси... — аёл талмовсиранди, мижжаларида ёш кўринди.

— Ҳа, айтавер, — деди чол энди назоратчининг чиндан ҳам қандайдир каттароқ фалокатга йўлиққанига қаттиқ ишониб, куюнгандай бўлиб, бироқ кўнглида тариқчаям ачиниш ҳис этмай.

Бу чоқ аёл кутилмаган гап-янгилик айтиб қолди:

— Ота-бола гаплашмасдилар, уришиб қолган эдилар. Бормаяптилар, ўзидан кўрсин, деяптилар.

Чолнинг хаёлига лоп этиб ака-укаларнинг қирпичоқликлари келди, энди ота-болаларга ўтибди-да, дея ўзи ҳам билмаган ҳолда генетик қонунлардан бирини ечди — кашфиётчи бўлди, ўз кашфиётидан ўзи беҳабар кашшоф бўлди. У қандайдир ғалати тарзда ихраб, ҳаттоки кўзлари олайиб кетгандек бўлди, уни ҳайратда қолдирган сабаблардан бири шу эдики, у бу хабарни шу чоққача нега эшитмадим

экан-а, деб ўйлаётганди; бундай муждаларни оқизмай-томизмай етказиб турувчи Кулмонбойдан домангир бўлаётганди, тагига етиш учун шоша-пиша сўз қўшди:

— Уришишса уришипти-да! Ёш болани бу аҳволга ташлаб қўямасин-да! Яна ҳукумат одами эмиш-а? Ё, қаттиқроқ гап ўтганмиди?

— Шунақа шекилли, — аёл пиқиллади.

— Унда қийин экан, — чол эснаб, аёлга тасалли бераётгандек минғирлади. — Бориб-бориб ярашиб кетишади-да.

— Билмасам, — деди-ю, билмаслиги алам қилгандай аёл уввос солиб йиғлаб юборди.

— Йиғлама, сийним, йиғлама, — чолнинг кўзи шу чоқ итга тушиб, гапни бурди. — Анави кучук силарникими?

Ўзини ҳамон йиғидан тўхта олмаётган аёл бош чайқади.

— Ўлай деб қопти, — деди чол. — Эгаси қарамагандан кейин шу-да!

Аёл ўзи билан ўзи эди, индамади.

— Эгаси йўққа ўхшайди, — мулоҳазасида давом этди чол, кейин негадир хўрсиниб қўшиб қўйди: — Шу кучукларгаям қийин бўлди-да! Ҳозир бозорда мол-қоллар ҳам нарх ташлаган дейишади. Эшитишимча, эшак қиммат эмиш, — чол тош йўл четидан ўт чимдишга тутинаётган остидаги эшакка фахр билан қараб қўйди. — Бу жониворнинг хизмати кўп-да!

Яна хаёли оғиб кетган чол ўзи билан ўзи бўлиб қолди, нималарнидир гўлдирай-гўлдирай, хайрмаъзурниям насия қилганча жўнаворди. Аёл энди унга эътибор бермади. Йўл қарайверди. Бир муштипаргинаки... Ичи тўлиблар, пойу пиёда

дилбанди олдига боргиси келади. Би-ир ёлғизгинаки... Дув-дув ёш тўкади, ёш тўкади-ю, йўлга қарайди: ай, бу йўл тош бўлгани билан қаёқдадир – остида майсанинг овозига дош беролмай ёрилади. Дайди ит сўниб бораётган кўзларини аёлдан узмайди. Аёлга ташланиб, қўлидаги тугунчани тишлаб қочгиси келади, аммо олишувга чоғи келмаслигидан қўрқади. Аёл ҳардамхаёллик билан тугунчани ёнига, ерга қўйди. Ит калласини хиёл кўтарди. Аёл шопилмай ўрнидан турди. Увишиб қолган оёқлари билан базўр қадам босиб, ит ётган томонга ўтди. Ит саросима ичида қолди. Аёл қотирмани унутганди. У келган йўлидан кета бошлади. Ёруғ дунёдан умидини узаётган ит кўз кўриб, қулоқ эшитмаган чаққонлик билан тош йўлни кесиб ўтди. Тугунчани тишлаб, орқа-олдига қарамай қочди. Хавфсиз жойга бориб олгач, сўлаклари оққанча, тугунчани олдинги оёқлари остига олди, тиши билан лаҳза ўтмай рўмолчани йиртиб ташлади. Ит ҳаш-паш дегунча қотирмани пок-покиза туширди, у ёқ-бу ёққа қараб ириллаб ҳам қўйди, яна қолмадимикан, дегандай ўзи йиртган рўмолчани бир қур титкилаб кўрди, ҳеч вақо тополмагач, шунисигаям шукр қилиб, думини ликиллатганча қайгадир жўнади. Узоққа бормай, нураган девордан бир мардумнинг ҳовлисига дидиллик билан кириб эди, зум ўтмай ангиллаганча ўша жойдан жун коптоқдай ташқарига улоқиб тушди; воқеан, мардум занжирдаги қанжигини қизганган, қандайдир саёқ кучукнинг искаланиб, тап тортмай девордан ошиб ўтиши беҳад ғазабини жўштириб юборганди.

Назоратчининг хотини уйга етиб, танча устидаги яримта қотирмани кўргачгина ўғлининг насибасини

Йўлда қолдириб келганлигини эслади. Ичи шув этиб кетди. Шоша-пиша изига қайтди. Ўтирган ўрнида ҳай бор — ҳайдар йўқ, ўзидан-ўзи ўтирган жойим шумиди-я, дея сўрагулик бўлиб турибди. Теварақ-атрофни тимирскилаб, анча излади. Бу чоқда қайга боргани номаълум ҳалиги чол изига қайтган эди.

— Ҳа, сийним, ўтирибсанми? — деди у боя хайр-лашмай ҳам кетганини эслаб, ўшанинг ҳиссасини чиқармоқ ниятида эшагининг нўхтасидан тортиб.

Тўсатдан аёлнинг оғзидан чол кутмаган сўзлар уваланиб тушди:

— Қотирмани йўқотиб қўйдим...

Чол сесканиб тушди.

— Қотирмани? — дея, деярли бақриб сўради.

— Ҳа-а...

Чолнинг юзида қаттиқ таассуф аломатлари кўринди: ичида аёлдан домангир бўлди, ичида яниди уни, хасисликда айблади, қорни сурнай чалиб турган отаси тенги одамга қўлидаги қотирмасидан бир бурдасини раво кўрмагани учун шу аҳволга тушиб ўтирипти, дея ўйлади. Чол яна хайр-маъзурни насия қилди.

3

Амаки бузоғини ўғирлаганлар кимлигини билгач, даъвосидан воз кечганини, ўғрилардан бири бегона эмаслигини, ўз қариндоши эканлигини қўни-қўшниларга, оқсоқол-кўксоқолларга, учраган одамга айтиб бериб юрди.

— Тошмуродбекни бир кўрай, ҳол-аҳволини сўрай, деб борувдим, — жиянининг номини ҳар галгидек қандайдир тантанавор тарзда тилга олди. — Э, қанча қилғиликларни қилган бўлсаям, жигар — жигар-да!

Мен эсламасам, ким эсларди? Аввал бозорга кирдим, иккита иссиққина нон олдим. Ахир, қуруқ қўл билан бориб бўладими? Ўзи айтмасаям, амакиси келди, деб бировлар айтар. Э, у ерда ётишни ҳеч кимнинг бошига солмасин. Биттаси кўринувди, шундай-шундай, дедим, тушунтирдим, у афтимга бирпас қараб тикилиб турди-да, навбатчидан сўранг, деб жўнаворди. Навбатчиси темир эшикларни шарақ-шуруқ очиб-ёпиб у ёқдан-бу ёққа, бу ёқдан-у ёққа юриб турган экан. Қисталоқ, қиё боқиб қарамайдиям, эшитишни истамайдиям, калитларини кўрсатиб гердайиш билан овора. Бир сўкким келди-ю, шайтонга ҳай бердим. Кўришга рухсат йўқ, деб айтади, ҳе, сендақа ҳукумат одамларини! Амакисиман, десам ҳам қулоқ солмади. Қайтанга, ўғрилигига шерикчилик қилган бўлсангиз керак-да, вообще сизниям бир текшириб кўриш керак, дейди. Тап тортмайди. Ҳо-ой инсон, мен даъвогарман, даъвомдан кечгани келдим, дедим, кўкрагимдан итариб чиқариб юборди.

Амаки бу гапларни ўзи тўқимаганди, рост айтаётганди. Баъзи-баъзида ўзини у ерда хасчалик кўришмаганини, кўкрагидан итаришганини ўйлаб, хўрлиги келмоқдайди. Ўз дарди билан бўлиб турган деҳқоннинг қулоғига айтаётган сўзлари умуман кирмаётганини туйқусдан пайқаб қолди-ю, қўл силтаб нари кетди.

У қанчалик кўпириб-тошиб сўзламасин, эшитяётганлар аксарият ҳолларда қандайдир ишон-қирамаётгандай, гумонсираётгандай бўлиб қарашаётганидан тутаб кетар, ҳатто ўзигаям баттар ёлфонлаётгандай бўлиб туюлар, нима қиларини билмай қолиб, хижолат чекарди. Талмовсирарди. Кейин кутилмаганда қасам ичиб юборарди:

— Ҳай агар, ана-а, тепамда худо турипти, борувдим, шундай деб кўргани қўйишмади!

Қасамдан кейин ҳаммаси абас топарди. Бу келгинди мелисахонага бормаган, ўша куни уйдан чиқиб кетаётганда хотинига ёлгон сўзларни айтиб, қайси гўрларда улоқиб юрган, бирор пасқам жойда уйқуни урган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас, деган аниқ хулосага келишади. Майли, уйқуям ёмон нарса эмас, айниқса, баъзи бир ишларни кўриб, одамнинг умуман уйқудан уйғонгиси келмайди. Аммо ёлгон гапнинг нима кераги бор? Яна, худони ўртага солишини-чи? Тўғриси айтсин, биров уни уриб-сўкармиди? Амаки, аввалига бундай тескари тушунишларга ғазаби тошиб, кўпириб юрди-ю, кейинчалик нусиб қолди. Ҳатто, ёлгон айтувдим, дея узр сўрашним дилига тугиб қўйди. Кейин англадики, фурсат ўтган, энди фойдаси йўқ. Нега деганда, оқсоқол-кўксоқоллар у билан гаплашмай қўйишганди. Оқсоқол-кўксоқолларнинг гаплашмай қўйишгани худо урди дегани, бундай одамларни давраларга чорлашмас, маърака-маросимларга қўшишмасди. Амаки энди ўлиб кетган молларним, тиригиним, Тошмуродним, ўзининг акасиним ажрим қилиб ўтирмай, қаторасига сўкадиган бўлди. Энди унинг эсига ёлғизлиги, мусофирлиги тушадиган бўлиб қолди, асаби бузилиб, ҳаммаёққа ўт қўяман, ёндираман, дея хотинининг, болаларининг ўтакасани ўқтин-ўқтин ёриб турарди.

Суд бўладиган бўлди. Уч ўспириннинг ортидан борганлар — қавму қариндошлари, ҳамқишлоқлари йўл четидаги кекса чинор остида давра қуриб ўтиришарди. Учта аёл, етти нафар эркак кун иссиқлигига қарамай, қалин кийиниб олишган, бу

тарзлари билан худди қишин-ёзин киядиган бор-йўқ кийимимиз шу-да, деяётгандек бўлишарди. Улар ундан-бундан бир-бирларига гал бермай шақиллашиб гаплашишарди. Нарх-наво, чой-қанд, ўтин-чўп, совун-гугурт ҳақида паст-баланд фикрларни билдиришарди. Бу фикрларга тузукроқ қулоқ тугилса, шу нарса аён бўлардики, дурри жавоҳир ўрнидаги бу нимарсаларни ишлатиш, истеъмол қилиш азал-азалдан уларнинг зиммасига тушган экан, ҳозир ҳардамхаёлроқ бўлиб қолган қайсидир нобакорнинг вазифаси эса етказиб бериш экан. Ўша нобакордан домангир бўлишмоқдайди, нега деганда, у ўз вазифасини уддалай олмаётган экан.

Суд биносидан юз қадамча наридаги кекса чинор остида шунақа гап-сўзлар бўлаётган эди-ю, ҳозирдан қора курсига ўтиришаётган уч ўспириннинг тақдири нима кечиши тўғрисида қайғуриш кераклиги уруғ-қаёшларнинг айни дамда ёдларидан кўтарилиб кетгандек эди. Аслида, тузукроқ син солинса, улар гапиришаётган гапларнинг уч ўспирин ҳаётига тааллуқли жойи бор эди. Аҳвол шу бўлгач, туриш-турмуш шу бўлгач, боёқишлар нима қилишсин, деяётгандай бўлишарди-ю, бу сўзларни очиқ-ойдин айта олишмасди. Бўлаётган гап-сўзларга аралашмай, даврадан икки қадам нарида ўз-ўзича нималарнидир хаёл қилиб ўтирган озғин киши учала қаҳрамоннинг ўқитувчиси, синф раҳбари эди. Йигитчалар мактабни битириб кетган бўлишсаям, судга негадир ўқитувчиниям чақиритган. Ўн йил мобайнида ақалли бирор марта эса олинмаган, йўқланмаган, ҳол-аҳволи сўралмаган ўқитувчининг тўсатдан эса олиб қолиниши унинг ўзиниям тонг қолдирган эди. Бир жиҳатдан, одам ўрнида кўришгани, ҳатто

фахрлантирар ҳам эди-ю, аммо хавотир ва ҳаяжонни бисёр эди. Шу боис, ўқитувчи туни билан ухламай чиққан, учовлоннинг биринчи синфга боришганини, кичкина парталарда чиройли ялтироқ кўзларини ҳар ёқларга қизиқсиниш билан тикиб ўтирганларини эсламоқда эди. Бу сабий норасидаларнинг ўн йил мобайнида бундай ўқиб-улғайганидан улғамайгани, ўша мусаффо гўдак-лигича қолавергани маъқулроқ экани боёқиш ўқитувчи кўнгилнинг бир четида тошдек қадалганди. Болаларнинг улғайиб бундай йўл тутишларига негадир ҳеч ким ажабланмасди. Биров ўғри, биров тўғри — шундай бўлиб келган, шундай давом этади, деган гаплар билан одамлар ҳамма айб-гуноҳларини ҳаётнинг зиммасига юклаб юбора қолишар, шу тариқа кўнгилларига таскин-тасалли бериб, ўз иш-юмушларини тинчгина, ҳеч нима кўрмагандай давом эттираверишар эдилар. Ўқитувчи эса ҳамма айб-гуноҳ ўзидан экандай айбдорлик ҳиссини тўйганича қунишиб, пинжини қисарди. Бечорага қийин, дейишарди у ҳақда, ўн йил ўқитган, тарбиялаган болалари шу ишларни қилиб ўтиришса, уялади-да! Туққан-туғдирганлари, қавму қариндошлари, қони ва қорни бирлари уялишмаса-да, негадир ўқитувчи уялиши керак эди. Ҳатто, ўқитувчига ачинишгандай қарашарди, лекин, тузукроқ разм солинса, бу асло ачиниш эмас, шунчаки кўнгилни кўтариб қўйиш учун номигагина қилинаётган дилсўхталик эди, холос. Ҳар хил қарама-қарши фикрлар қуршовида тонгни бедор оқартиргани учун ўқитувчининг юзи синиққан, лекин кўзлари чақнаб турарди. “Малимлар ҳам нонемас-да! — деб ўйларди ўғлининг ортидан келган семиз аёл. — Харж қилишдан қўрқиб, ўзини

четга олиб ўтирибди. Рангини қарасанг, кесакдай. Ўзи бу калтакесакни ким чақирди экан, нимаям қилиб берарди у бизга? Биров гапини бир чақага олмаса, қишлоқда биргадчалик, ҳисобчичалик обрўси бўлмаса — судда нима каромат кўрсатарди? Чўнтағида уч-тўрт танга пули бўлгандаям баҳарнава эди. Хотини Аҳмад девонанинг уйига ёғ сўраб чиқипти — ўл қўй-да бу кунингдан!”

— Малим, чойга келинг, — манзират қилди эркаклардан бири.

Ўқитувчи бош чайқади.

— Раҳмат, чой ичгим йўқ.

Бошқаси унинг кўнглини кўтаргандай бўлди:

— Кўп куйинаверманг, малим, бош омон бўлса, дўппи топилади.

Ўқитувчи сўзлаган кишига ҳайрон боқди. У парво қилмай, давом этди:

— Ахир, сиз ҳам бунақа ишларни қилинглар, деб ўргатганингиз йўқ-ку?

— Пешона-да, пешона! — қариндошлардан бошқа бирови сўзни илиб кетди.

— Пешонасида бўлмаса, минг йил ўқитсангиз ҳам бир пул.

— Балли.

— Бўладигани мактаб кўрмай ҳам бўлиб кетаверади.

— Тўнпа-тўғри.

Бу гап-сўзларни ўқитувчи ичида зил кетиб эшитса-да, эшитмасликка олиб ўтирди.

Учовининг иши соат иккиларда кўрилиши керак эди. Унгача суд жанжал кўтариб, булар меники эмас, деб болаларини сўймоқчи бўлган маст-аласт эрининг бошига ўқлов билан тушириб ўлдириб қўйган аёлни-нинг ишини кўриб чиқди. Эрнинг бошқа бир шаҳарда

ишайдиган укаси даъвогар бўлиб чиққан, тўғрироғи, унда укалик шаъни, ор-номуси деганларидай, бир нарсалар бош кўтариб қолган, тигиз изқуварлик ва хунталабликка тушиб, қотил аёлнинг қонунга бинонин жазоланишини сўрарди. Марҳумнинг ота-онаси бўлса, аксинча, бу муштипар қамалиб кетса тўрт боласига ким қарайди, бўлар иш бўлди — бўёғи сингди, худонинг олдида гуноҳкор бўлишдан қўрқайлик деб, келиннинг тарафини олишарди. Улар, кейинги пайтларда ўғилларининг кўп ичганини, қанақадир восвосга йўлиққанини, учраганга дўқ-пўписа қилганини, ўқлов бошига вақти-соатида тушиб қолмаганида невараларига ҳам зиён-заҳмат етиши мумкинлигини, буни кенжатой тушунмаётганлигини очикдан-очик тан олиб айтишарди. “Э, сизларда гурур-номус борми? — дея чиранарди кенжатой. — Қандайдир бир аёл фарзандларингизни ўлдириб юборса-ю, унинг тарафини олиб ўтирсаларингиз; ўзи қанақа одамсизлар?” — кўзларининг пахтасини чиқарарди кенжатой. Чол-камбир ака-ука ўғилларига қараганда қотил келинларидан кўпроқ меҳр, садоқат кўришгани учун ён беришмас, ҳамма гуруринг, ор-номусинг, виждонинг ўзингга сийлов, дея кенжатойга очикдан-очик аччиқ айтишарди. Бунақа ишга энди дуч келишгани учун судьялар ва маслаҳатчиларнинг мияси обдан қотиб, қайта кўриб чиқишга қарор қилишган, жуда бўлмаса вилоят судига оширишни келишиб қўйишганди. Қора курсидаги ўттиз беш-қирқ ёшлардаги озғингина, бошига оқ рўмол ўраб олган, кўзлари йиғидан шишиб кетган аёлга рухсат беришганда, у кетмай ўтираверди.

— Сиз бораверинг, — деди суд раиси уни рухсат берилганини англамади деган хаёлда.

Аёл рўмолининг барини бармоқлари учида ўйнаб ўтираверди. Раис овозини баландлатди:

— Бораверинг!

Аёл базўр сас чиқарди:

— Йў-ўқ...

— Ие, нега?

— Мени қаманглар.

— Нима учун?

— Гуноҳқорман. Гуноҳим кўп.

— Ана-а! — кенжатойнинг кўзлари шодликдан чарақлади.

Чол-кампирнинг кўзлари баб-баравар ёшланди.

— Ундай дема, қизим, — чол зўрға овоз чиқазди.

— Қамасаларинг қаманглар, — деди овозини баландлатиб келин. — Қайнимнинг кўнғиллари тўлсин.

Ҳамма ҳайрон эди.

— Бировданмас, акаларидан орттирганларимни қараб-боқиб олсинлар, ўқитсинлар. Мени гуноҳқор билсалар, шундай қилсинлар.

Аёл пиқиллаб йиғлаб юборди. Бу ҳолат даъвогар бўлиб чиққан қайнини анча иккилантириб, сустлаштириб қўйди. Келинни алдаб-сулдаб уйига олиб кетдилар.

Учов ўспирин қора курсида кўзларини жовдиратиб ўтиришганда, суд зали димиқиб кетган, бу ерда оғир руҳ кезар, аллақандай ислар ўтириб қолганди. Суд раисининг ўсиқ қошлари остидаги кўзлари юмилиб кетай-юмилиб кетай дер, унинг бадбуруш юзида, пешонасининг тиришиб туришида, бутун вужудида, ўтиришида, қарашида ҳориганлик, ўз ишидан зерикканлик акс этиб турарди. У ҳозир ичига кўкат солинган бир қоса муздек айронни ариқ лабида симириб ётишни орзу қилмоқдайди. Учала

Ҷспириннинг қиёфаларидан, албатта, бизни кечириб юборишади, бу қилаётган ишлари худди мактаб муаллимининг арпа дўғидай гап, деган маънони уқиб олиш қийин эмасди. Ҷспиринлардан бири, ўша отаси қамалгани суд раисининг қип-қизил бурнига, бурни ёнидаги қора пашша ёпишгандай беўхшов холига оғзини очганича қараб қолган, мана шу тепакал одам бир оғиз сўзи билан отасини шунчалик балоларга тирифтор этганига ишонгиси келмаётгандек эди. Суд раиси ҳориганлигининг жиддий сабабларидан яна бири шунда эдики, у бугун уйдан норози кайфиятда чиққан, хотини эрта саҳардан ғалва-ғишавасини бошлаб юборган, яъни менга тузук эътибор бермайсиз, қарамайсиз, одам ўрнида кўрмайсиз, деб, кўзининг сийдигини оқизганди. Нафсиламрини айтганда, бу кўз ёшларга эътибор бермаса ҳам бўларди, нега деганда, бу турмуш қуришганидан буён лиъанага айланиб қолган одатий ҳол эди. Лекин суд раиси негадир шу бугун эътибор берган, э, ўзи сенга нима керак, дея бақирган, нима кераклигини ўзиям аниқ-таниқ билмаган хотин аввал оғзини очганича ҳайратда қолган, кейин чуввос солиб шу қадар пойинтар-сойинтар гапларни қалаштириб ташлагандики, уларга қулоқ солинадиган бўлса, суд раисининг ўзиниям суд қилиб, кесиб юборилиши лозим эди. Унинг боши лўқиллаб оғрий бошлади. “Давлением кўтариляпти, — деб ўйлади у хафа бўлиб, — ишлаб-ишлаб, энди-и оёқни узатиб еб ётадиган вақт келганда бу аҳвол...” У қовоқларини базўр кўтариб, айбланувчиларга қаради. Ичидан, ҳали ёш-ёш болалар экан, деган фикр ўтганди яна ичкарироқда аллаким уларга ҳасад қилаётганини ҳам пайқади. Кейин у, ўзининг ўн етти яшар ўғлини кўз

ўнгига келтирди-ю, норози бўлди. Мана, унинг тенг-тўшлари қора курсида ўтиришипти. Фарқ борми? Бор. Ўғли инжиқ. Ўзини ёш боладай тутлади. Егани олдида, емагани ортида бўлишига қарамай, қўллари нимжон, мускули йўқ, ранги заҳил. “Падарлаънат боланиям расво қилди, — ўйлади суд раиси бошини кафтлари орасига олиб қисаркан. — Бирон-бир ишни мустақил бажаришга имкон бермайди, шохи бордай бошқа болаларгаям қўшмайди, ўзини катта тутлади — сочи узун, ақли қисқа, деб шунга айтишса керак-да! Мана, бу йигитчалар кўзларидан чақмоқ чақнаб ўтиришипти, қоринлари оч бўлсаям кучлари тўлиб-тошиб ётипти — ҳаётнинг нима эканлигини, унинг машаққатларини ҳозирдан билишади. Фақат, ўғирлик қилишгани чатоқ. Буларга имкон яратиб бериш керак, буларга шароит яратиб бериш керак, — лекин қани ўша имкону шароит?!” Унинг боши баттар лўқиллаб, кўзларига ичкаридан олов сачраётгандек бўлди. Залда ўтирганларнинг гавдалари унга хира туман орасидагидек кўриниб, айқашиб-уйқашиб кетарди.

Суд аъзолари, маслаҳатчилар ҳам делоларни варақлаб, баланд овозда ўқилаётган айбномани диққат билан эшитишаётгандек бўлиб ўтиришса-да, ўз ўй-хаёллари билан банд эдилар, инчунин, суд раисининг бугун машқи ниҳоятда пастлигининг сабабларини излашарди — нима жин урдийкин, битта-яримтасининг қалтисроқ ишини ёпди-ёпди қилиб юборганини пайқаб қолишганмикан? Улар, ишни тугатиб, тезроқ тоза ҳаво олишга чиқишни, кўча айланишни, илож топилса, бир кружка-бир кружка муздек пиво ичишни исташаётганди. Шунинг учун айбномани ҳаммалари чала-ярим

иштишарди. Айбномада кўрсатилишича, бу учовлон ҳозир кўзларини жавдиратиб ўтиришгани билан анойилардан эмас, қўллари хийла эгриликка ўрганиб қолган экан. Жар-журларда юрган, ўзларига ҳеч ҳам тааллуқли жойи бўлмаган эчки-улоқларни бебилиски ҳал қилиб юборишган экан. Подадан айрилиб, ўз-ўзларича аллақаяқларга улоққан, бирор тупканнинг тагида бир-бирига айланишиб қолган новвосчалару таначаларга “айрилганни айиқ ер” мақолининг моҳиятини очиқ-ойдин тушунтириб қўйишган экан. Дала-тузларда овлари юрмагач, ажал қувлагандек амакининг офилига қадам босишган экан.

Айбномада ҳаммаси очиқ-ойдин, аниқ-равшан, кўриб-билгандай ёзилган эди. Бу гаплардан огоҳ бўларкан, амаки гарчи даъвосидан кечиб (давлат кечмаган эди!) олижаноблигини намоёиш қилган бўлсаям, ўша кунги воқеа, ўзининг аҳволи, хўрлиги келгани ёдига тушиб, ич-ичидан қувонгандай бўлар, қанча бағрикенглик қилмайин, энди қутулиб бўпсизлар, деб ўйларди. Учовлоннинг кесилиб кетишлари учун бошқа гуноҳлари ҳам етиб ортишининг виждонини тинчлантирарди. Учовлон томонидан гумдон қилинган деб гумон қилинган эчки эгаси — олтмишларга бориб қолган чувак юзли, қисик кўз, паст бўйли уташанлик эгарчи уста негадир бесаранжом бўлиб, шошиб қолди. Ахийри, чидолмади шекилли, пайпаслаганча, залнинг исиб, димиқиб кетганига қарамай увадаси чиқиб, айрим жойларидан пахтаси оқиб туша бошлаган чопонига ўранганча ўрнидан турди ва дабдурустан:

— Мани эчкимни бу болалар ўгирлашмаган экан,
— деб қолди нимадандир афсусланаётгандек.

Залда ўтирганлар гув этиб унга қарашди. Эгарчи уста ниҳоятда ўнғайсизланди, ўзини йўқотиб қўйди. Ёнида ўтирганлардан кимдир унинг тирсагидан туртди.

— Рост-да! — деб хитоб қилди эгарчи уста туртган одам билан келишиб олса бу ёғи силлиқ кўчадиган-дек унга жовдираб қараганича.

Раиснинг боши энди санчиб-санчиб оғрий бошлади.

— Фактлар эчкингизни айбланувчилар ўғирлашганини тасдиқлайди, — деди у негадир тишларини гижирлатганча ботиний ғазаб билан.

— Пакетларни билмадиму... — эгарчи уста яна ўнғайсизланиб қолди. — Лекин ман хабарини топдим, эчким Назар чўпоннинг сурувига қўшилиб кетган экан. Ҳозир Искандарқўл томонларда юрипти экан.

Унинг бу гапидан кўпчилик ўзини тутолмай пиқирлаганча кулиб юборишган эди, эгарчи уста энди изоҳ бермаса бўлмаслигини пайқади.

— Назар чўпоннинг миниб юрган оти эгарининг корсони торс этиб ёрилибди-ю, бошқа ишлатишга ярамай қолибди. Ўзи уни бозордан сотиб олганига кўп вақт бўлмаган экан. Нима, эгар эшакка уриладиган тўқиммидики, уни бозордан сотиб олса? Ҳалиям корсони экан, ўзи бўлак бўлакларга бўлиниб кетсаям кимнинг ёқасидан тутасан? Сотиб олдингми, бўлди, бор, йўлингдан қолма — бозор шунақа-да, — эгарчи устанинг ўзига хос сўзлари бошқаларда қандайдир қизиқиш ҳосил қилдими, залда сув қўйгандек жимлик чўкди; у фурсатдан фойдаланиб даромадни узоқдан олганча кўнглидагиларни тўкиб солишга киришди. — Эгарсиз қолгач, Назар чўпон олдимга келиб, шундай-шундай, шунақа бўлиб қолди,

Бозордан олган эгарим кўпга бормади, ўзингиз бир эгар ясаб берсангиз, эвазига битта эчки бераман деди. Индамадим. Нимаям дейман? Бориб бозорда эгар сотган одамни топиб, ўшанинг эгаридан ол дейманми? Кўрамиз, дедим. Бориб унинг отини бичимини чамалаб, қўймич белини қаричлаб олгунимча сабри чидамай айтган эчкисини йўғимда ҳовлимизга ташлаб кетипти, эгарни тезлаштирсинлар депти, — эгарчи уста гапларим қандай гаъсир қиляпти экан дегандек, теварак-атрофга олазарак назар ташлаб олди. — Нима, эгар дегани хотинларнинг тахта ўқлоғини яшашмидики, бир ёғочни олиб тарсурс у ёқ-бу ёғини чопиб қўлига тутқазиб юбораверсанг. Эгар ясаладиган тол ёғочим бўлгани билан унинг қопламасига мол пайларини қуритиб, жун титгандек уни титиб олишим керак, унинг устидан елимланадиган елимни ҳам ўзим тайёрлашим керак, унинг устидан қопланадиган қайрағоч пўстлоғини Андарваштдаги ўтинчидан сўраб олишим керак. Ундаям қолганми, йўқми, худо билади. Нима, бу қўй боқишмиди, деб Назар чўпоннинг ўзига айтмоқчи бўлиб юрувдим, хайрият, ўша бериб кетган эчкиси далада бизнинг эчкилар орасидан қочиб бориб, Назар чўпоннинг болалари боқиб юрган эчкиларга қўшилиб қопти. Назар чўпон буни кейин, сурувини Искандаркўл томонларга ҳайдаб кетганидан сўнг билиб қопти. Яхши бўпти дедим; энди эгар, эгар деб бошимни қотирмайдиган бўлди, дедим.

Шу гапларни айтиб яна қандай даъволаринг бор, дегандек эгарчи уста кўзларини пирпиратиб бир оз анграйиб турди ва сўнгра жойига ўтирди. Кутилмаган бу янгилик залдагиларга галати таъсир қилди. Худди учовлон устидаги айбловларнинг бари

кўзбўямачиликдан иборатдек эди. Аммо эгарчи устанинг айтганлари айбланувчилар гуноҳини заррача енгиллата олмасди — гап битта эчки устида кетмаётганди.

Залда сукунат чўкди. Шу чоқ маъноли йўтал товуши эшитилди. Ўқитувчи иккиланаётгандек секингина қўл кўтарди. Суд раиси ўсиқ қошлари остидаги бит кўзларини унга қаттиқ тикди. Сўз истовчининг уринган уст-боши, тирсакларининг йиртиқлиги, ориқлиги унда нафрат уйғотган бўлса, соқолининг қиртишлаб олингани, кўзига кўзойнак таққани бу нафратни сал-пал юмшатди. Ҳаяжонланганидан бўлса керак, ўқитувчининг ранги оқариб кетганди. У қийшайиб, оғирлигини бир оёғидан иккинчисига ташлай-ташлай ўрнидан турди. Кўзойнаги бот-бот бурнининг устига тушиб кетаётганлиги учун уни бармоғининг учи билан тузатиб қўяр, нима учун ўрнидан турганлигини, нима демоқчи бўлганлигини унутгандай аросат ичра қолганди.

— Гапиринг! — суд раиси унга беписандлик билан тикилганди, миясига миҳ санчилгандай бўлди, афти буришиб, ихраб юбораёзди.

— Мен нимаям дердим... — ўқитувчи сўзини шундай бошлади-ю, дарров тилини тийди. Ўқувчиларининг тўйларида, туғилган кунларида шу тарзда сўз бошларди. Ҳозир эса... собиқ ўқувчиларининг бундай жойда, қолаверса, ҳали аттестат ҳам олмай (аттестат фақат катта ўқишларга боришадиган битта-иккита болаларга берилган, қолганини кейинга суришган, аттестат дафтарчасининг камёблигини маорифдагилар пеш қилишганди) ўтиришгани уни ажаблантираётгандай бўлди. Кейин гап нимада эканлигини эслаб олмоқчи бўлгандай, бир

шум сукут сақлаб турди-да, аввал тутила-тутила, сўнгра равон сўзлай кетди. — Биз болаларни оила, мактаб ҳамкорликда тарбия қилишлари ҳақида кўп гапирамиз, — деди китоб ўқиб бераётгандай. — Бу тўғри. Бунга қўшилмай иложимиз йўқ. Аммо, боланинг уйда, мактабда кўргани жамиятга, шу жамият шароитига, муҳитига қай тариқа мос келиш-келмаслигида ҳамма гап.

Суд раиси беихтиёр ўқитувчининг сўзларига қизиқиб қолди. Талабалик йилларини эслади. Ушанда у бир гуруҳ ҳамкурслари билан инсон ҳар қандай сиёсатдан, мафкурадан баландроқ, муҳимроқ эканлиги ҳақидаги қарашларни қизгин тарзда кўтариб чиққан, шу боис ҳукуматнинг мавжуд сиёсатига қарши деган баҳонада университетдан ҳайдалиб кетишига бир баҳя қолганди. У шунга ўхшаш гапларни ичида қандайдир уялиб эсларди, ҳаётга тўғри келмайдиган, ёшликнинг ғайритабиий ҳодисаларига ўчлиги туфайли рўй берган аҳмоқона ишлари деб биларди. У ўқитувчининг қиёфасида қари талабани кўрмоқда эди. Шунинг баробарида, ўз ўғлини кўз ўнгига келтириб, оила ва мактаб тарбияси жамият шароитларига ҳеч қанақа тўғри келмайди, масалан, менинг ўғлим, ўзига қўйиб берса, қорнини тўйғаза олмай сарсон бўлади (ҳолбуки, унинг ёшидагилар бир маҳаллар инқилобий ғоялар билан тўлиб-тошиб юришган!), эҳтимол жиноят ҳам қилар, деб ўйлади-ю, бирдан кўрқиб кетди. У қандай бўлмасин, қанча пул ишлатиб бўлсаям, ўғлига жамиятдан муносиб жой ҳозирлаш лозимлигини хаёл қилди. Жамиятда бундай муносиб жойлар тўлиб-тошиб ётипти, аммо анча-мунча одам яқинлашолмайди; бундай

жойларни забт этишда пул, обрў-эътибор, юқори доираларга қавму қариндошчилик, шотирлик, куёвлик муҳим аҳамиятга эга; забт этдингми, хоҳлаганингча сўриб, ғажиб еб ётавер — биров пишагингни пишт демайди. Суд раиси бу ишга зудлик билан киришиш кераклигини кўнглига тугди. Ўқитувчи томоғини қирганича давом этарди:

— Болаларимиз мактабни битириб нима иш қилишларини, қаёққа боришларини билмай қол-яптилар. Икки-уч йил аввал мактабни тугатганлар ҳам беҳуда кўча чангитиб, ароқ ичиб юришипти, ўзлари билмаган ҳолда турли-туман жиноятларга қўл уришяпти. Жамият бунга йўл қўйиб бермоқда. Катта бир қишлоқда бирорта ишлаб чиқариш корхонаси, маданий маскан йўқ; бироқ ароқ, сигарет сотадиган катта-кичик дўкончалар сон-саноқсиз.

Ўқитувчи айбдорларни оқлайман, деб ўтлаб кетиб қолди, сўзлари умумий тус олди. Нима демоқчи бўлганига тушуниб бўлмай қолди. Суд раиси қўлидаги қаламнинг орти билан столни тақиллатиб, уни тўхтатмаганида, ким билсин, қайси томонларга от суларди.

— Мақсаддан узоқлашманг, — деди-ю, суд раисининг ўзи бошқа нарсаларни ўйлай бошлади: хемикрания, мигрен... бош оғриқнинг қон босими кўтарилишидан бўлак турлариям кўп экан. Тирик бош оғрийди-да, дея ўзига тасалли берганди, яқинда ҳажга борган бир одамнинг топиб келган гапи эсига тушди. Ўғирлик қилишгани учун у ерда еттита занжининг бошларини узиб ташлашипти, буни ҳожиларнинг кўзлари ўнгида ижро этишипти, намуна бўлсин, дейишипти. Ўша воқеа суд раисининг таниши бўлган ҳожининг кўз олдига

келди дегунча, ўхчий бошлармиш, унутишнинг ҳеч-ҳеч иложини тополмасмиш. Суд раисининг хаёли чалғиб, негадир ўзининг бошини олишаётанини тасаввур қилди, катта бир чоҳ бошида турганди, бош туйқусдан танидан учиб ўша чоҳга қулай бошлади, у есканиб ўзига келди. Серрайиб қолган ўқитувчига кўзи тушиб, унинг бу ердалиги сабабини бир зум эслолмай-англолмай ҳайрон бўлиб турди. Нигоҳлар учрашгач, ўқитувчи баттар каловланди. У, ўзи пийтишни истамаган гапни айтиб қўйиб, ана энди ичида пушаймон емоқда, нима кераги бор эди, деб ўйламоқда ва қора курси томонга ўқтин-ўқтин қараб қўймоқда эди. Суд раиси, нима гап, дегандай унга бош ирғади. Ўқитувчининг ранги қути учиб кетди.

— Мақсад шуки, мақсад шуки, — дея бир сўзни икки-уч қайта такрорлади, кейин томдан тараша тушгандек шундай деди: — Бу болаларнинг гуноҳларидан ўтишларингизни сўрайман. Уларнинг ўзлариям бу қилғиликни иккинчи қилмаймиз, деб ўйланиб ўтиришипти, — ўқитувчи дарс пайтидагидек, ўз фикрини тасдиқлаб олмоқчи бўлиб айбдорларга қаради. — Шундайми, болалар?

Айбдорлар бошларини эгиб, худди унинг сўзларини эшитишмаётгандек, қилт этмай ўтиришарди.

— Шундайми, болалар? — бир хил тарзда саволини такрорлади ўқитувчи, лекин бу гал унинг овози қандайдир қалтираб чиқди.

Айбланувчилар келишиб олгандек, бошларини баб-баравар кўтаришди. Уларнинг юзлари ёришгандек бўлди. Бу оқкўнгил ўқитувчи, ўқувчилар юзинчи маротаба бўлса-да, бирон гуноҳ иш қилсалар иккинчи қилманглар, деб кечириб юбораверарди, бундай афвларнинг адоғи кўринмасди.

— Айбланувчиларга савол беришга ҳаққингиз йўқ! — деди бўйинлари-ю бетига тифиз хўппоз тошганидан хўрознинг тожидай қизариб кетган адвокат ўқитувчини тариқчалик менсимай.

Бу гапдан кейин айбланувчилар дарров бошларини тушириб, қунишиб олишди. Суд аъзолари қандайдир масхараомузлик билан тиржайиб қўйишди. “Франсияда ўн йил мактабда ишлаган малимни судга гувоҳликка чақиришмас экан, — ўйлади ўзича суд раиси. — Томи кетади-да! — бирдан чаккалари лўққилай бошлаганди, хаёли чалғиди. — Бу аҳволда бора-бора ўзимиззиям калламиз ишламай қолади-ёв! Раҳматли бувим одам ёнгоқнинг баргини бошига қўйиб ўтирса оғриқни босади, дердилар”, — у бошига ёнгоқ баргларини тахлаб қўйган ҳолда суд йигилишини олиб бораётганлигини тасаввур этганди, кўнгилли чиқмади.

— Ўтиринг! — деб ўқитувчига қараганди, унинг бошидаги мошранг марғилон дўппи ёнгоқ баргидек кўриниб кетди.

Ўқитувчи иккилана-иккилана, бир оз хижолат тортаётгандек бўлиб ўтирди. Ўтирди-ю, кифтини қисди. Суд мажлиси узоқ чўзилмади. Барча айбловлар, фактлар, оқловлар, шахсларнинг ва давлатнинг моддий-маънавий зарарлари, айбланувчиларнинг биринчи марта жиноят содир этишаётгани, пушаймонлари инобатга олинди ва уларга бир йиллик муддат билан қамоқ жазоси берилди. Хукм эълон қилинган, наша туфайли эри қамалиб кетган, ҳали чинор остида оғзи тинмай шанғиллаётган аёлнинг чуввос солганча ҳушдан кетганини ҳисобга олмаганда, айтиб ўтиргулик ҳеч қанақа воқеа содир бўлгани йўқ. Бир йил нима, ўтади-кетади,

дейишарди айбланганларнинг ортидан келганлар ҳолиги ташвиш-хавотирларни буткул эсдан чиқаришган ҳолда, ҳатто ўзларини елкаларидаги оғир юкни итқитиб қушдай енгиллашиб олгандай ҳис этишганча. Армияга ҳам бориб ўтиришмайди, бир ташвишдан қутулишади, дея бири гап бошлагани, иккинчиси уни жаҳл билан тўхтатиб ташлади: ўзи сиз қанақа одамсиз, йигитнинг бошига нималар тушмайди, шу арзимас нарса учун армияга бормади, деб пичинг қилишга қандай ҳаддингиз сиғди; униси пичинг қилмагандим деди, буниси биламиз, биламиз, дея, ким билсин — нима балоларгадир ишора қилиб ўтди. Шу тариқа бўлар-бўлмас, олди-қочди, аччиқ-тизиқ сўзларни айта-айта, бир-бирларидан узилмай, тўдалашиб қишлоққа қайтаверишди. Улардан биттагина одам узилиб қолди. Шундаям уларга эргашиб, орадаги масофани ушлаб келаверди. Тўданинг у билан иши бўлмади. Ярим йўлдагина кимдир унинг ораларида йўқлигини пайқаб қолди. Аланглаб, анча ортда келаётганини кўрди. Шу ҳолдан негадир шод бўлди. Шодлигини ичида сақлолмади. Бир нималар дегиси келди.

— Ё, раббилламин, малим бир қизиқ гапларни гапиради-я! Гуноҳларидан ўтинлар, дейди-я! Э, ўқиб орттирган дипломчангдан ўргилдим! Сани гапинг билан бўлармиди? Ё заринг бўлсин, ё зўринг. Гуноҳидан ўтиш учун пул керак-да, пул! Малим тушмагур би-ир ўзини кўрсатиб қўймоқчи бўлдими, дейман-да!

Тўда эшитмади. Қизиқмади бу гапга. Бундан-да муҳимроқ, бундан-да қизиқроқ мавзуларга талашиб

кетаверишди. Сергакроқ бир қулоқ чала-чулпа ил-гади, шекилли, ўқитувчини назарда тутиб:

— Ўзи қани? — дея минғирлаб, атрофига олазарак қараб олди.

У шу билан қаноатланди. Ўзининг саволиям, қайтарилмаган жавоб ҳам уни заррача қизиқтирмаганлиги аён бўлди.

Уфқ қизарди. Дала-тузларга тарқаб кетган мол-ҳоллар, эчки-улоқлар чангга ботиб қишлоққа қайтиб келишди. Бутун вужуди пайга айланиб, тарашадек қотиб кетган подачи пода ортидан устига қоп ортилган эшагини етаклаб келарди. У кун бўйи далада бекор юрмай ичини қўнғизчалар тешавериб ғовак қилиб ташлашган тезакларни териб қопини тўлғазар, қайтаётганда эшакка юклаб келарди. Подачининг ҳовлисида қоп-қоп тезак уюлиб ётар, хотини мақтов эшитиш учун уни қўни-қўшниларга, қавму қариндошларига улашиш билан овора эди. Мабодо, подачи бўш қайтгудек бўлса хотинининг жанжал солиши ҳам шундан, мақтов эшитолмай қолишидан қўрқув туфайли эди. Уфқ ёқда, унда-бунда тўдалашиб туришган қўрғошин тусдаги булутлар узайиб, қип-қизариб кетишди. Кўк тоқида қимир этмай турган булутча ўзининг атрофи зарҳал билан бёзалганини билгандай, секин суза бошлади — булар, чиқиб келганидан буён ҳаммага бахт-саодат, куч-қувват берганига қаттиқ ишонган қуёшнинг ётоғига бош қўяётиб кўрсатган сўнгги мўъжизалари эди.

Суддан кейин амакининг қишлоққа етиб келиши ҳам ана шу пода қайтар маҳалга тўғри келди. У, бировнинг ҳовлиси ёнидан ўтаётиб, пасқамгина тупроқранг эшикдан устини чанг босган тўрт-бешта

қора молнинг, уларнинг ортидан ўн беш-йигирма чоғли эчки-улоқнинг ичкари кириб кетишганини кўриб қаттиқ ичикди. “Ҳамманики балодай, ўз-ўзича униб, кўпайиб юрипти, келиб-келиб ўлат ҳам меникиларга тегади, ўғриям меникига киради...” Шу хаёл ўғри — Тошмуродга унинг нафратини баттар оширди, хўп бўлди, ажаб бўлди, деганича ўзига тасалли берди. Ҳовлисига етди. Дарвозани чуқур хўрсинганича очди. Ичкарига кирди. Худди, йўқлигимда ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборишмадимикан, дегандай ҳовли саҳнига саросар назар ташлаб чиқди. Ҳовли ўртасида, қайнотасидан қолган отқозиқ остида гужанак бўлганча қўшнининг кучуги ётарди. “Падарлаънатга бу ерда пишириб қўйибдимикан, — деб ўйлади амаки. — Жўртгага қилган. Эгаси атай бу ҳовлига чиқариб юборган, оёқости қилмоқчи бўлган”. Амаки газаблана бошлади. Кўзлари жайноқланиб, бурун керилди. Отқозиқ устида кучук эмас, барча қўни-қўшнилари, оқсоқоллар-кўксоқоллар гуж бўлиб ётишгандай туюлди. Қўлига каттакон кесак олиб гужни мўлжаллаб, чунонам зарб билан отдики, текканда кучукнинг бирон жойи албатта лат ейиши турган гап эди; кейинчалик бу дард туфайли ўлиб кетишиям эҳтимолдан холи эмасди — бундан амаки зарра гам чекмасди. Балки бу кучук тикка жаннатга тушиб, у ерда ҳуру филмонлар қуршовида, оқ, пушти, зангор гулзорлар орасида айшини суриб юрган собиқ қўшнисини, отқозиқнинг ҳақиқий эгасини, бул нобакор қотилнинг қайнотасини учратиб қолган бўлар, унинг кавсар сувида ювилган оёқлари остида ўралашар, унинг ташлаб кетган моликонасида рўй бераётган воқеаларни вангиллаганча айтиб бермоққа уринар ва лекин ул жаннатий зот фоний дунёдаги

бирор нарсани — на мол-мулкни, на ҳовли-жойни, на бибурд куёвни эслолмас, фақат шу кучукни таниб, унга меҳр кўрсатар, етти биродарнинг бириси шуда, деб муқаддас каломларни такрорлаган бўларди. Бахтга қарши, кесак кучукка тегмади; отқозиққа зарб-ла урилиб, уваланганча сочилиб кетди. Кучук эринчоқлик билан ўрнидан туриб, думини қисганча жўнаб қолди.

— Ҳе! — деб қўйди амаки.

Бундай қараса, хотиниям кучукдан баттар бўлиб ўтирибди. Бу ўтиришдан гуж бўлиб ётган яхши эди. У пешайвонда, устунга суянганча йиғлар, эри бевақт ўлган тулдай дув-дув ёш оқизмоқда эди. Атрофини паст-баланд болалари қуршаб олишганди. Нима қилишларини билишмаётгандай лаллайиб туришарди. Уч-тўрт яшар супрақоқдигина ойисининг дардини енгиллатишга астойдил жаҳд қилгандай, овозининг борича дод соларди. Амаки ҳайрон бўлди. Нима гап-сўзлигини англамади. Сўраб-суриштиришни ўзига ор билди. Болани ора қилди:

— Э, ўчир-э овозини!

Болалар аяларининг пинжига тикилишди. Хотин бепарво бўлди. Ўз ҳолатини ўзгартирмади. Йиғлайверди. Амаки, битта арпа дўқ билан ўтакаси ёрилиб кетадиган хотинини бу аҳволда ҳеч вақт кўрмаганди, кўраман деб ўйламаганди, шунданмикан, бир зум саросималаниб турди-да, яна бақирди:

— Ўчи-ир дейма-ан!

Бу пўписа катта важоҳат билан аёлга қараб отилдими, болагами, ажрим қилиш қийин эди — ҳарҳолда, ҳар иккисигаям тегишли бўлса керак.

Аёлнинг овози эри айтганчалик батамом ўчмаса-да, пасайгани билинди; лекин у ўзини тутолмай ҳамон ҳиқиллар, елкалари силкинарди. Хотинининг нима сабабдан йиғлаётганини сўраш амакининг ёдига шундагина келди.

— Э, ўзи нима гап? — деди қандайдир ўнғай-сизланаётгандай.

— Айтмасангиз ҳам эшитдим, — аёл ҳамон кўз ёшларини тиёлмасди. — Хабар келди, қишлоқда дув-дув гап — Тошмуродни турмага тиқиб келаётган оқансиз.

— Ие, ие! — амаки кулмоқчи бўлди, лекин лаби бир четга базўр жийирилди, холос; шуям жуда аянчли чиқди. — Мен қаматибманми?

— Сиз-да! — аёл бу сўзни жуда сокин товушда айтган эса-да, ўткир пичоқнинг учига илинтириб эрининг қулоғига тиқиб юборгандай бўлдики, бундан жароҳатланмай қолиш мумкин эмасди.

— Э, тур-э! — бақириб юборди ярадор амаки жон аччиғида нима деярини билмай. — Топган гапини-ю!

— Сизга барибир! — аёл ўзи билмаган ҳолда пичоқни янаям ичкарироққа урди. — Мен бошимни қандай кўтариб юраман?

Аёлки шундай деса! Аё, ай!

Амаки ихраб юборди. Каттароқ жиноят қилиб қўйишидан қўрқиб, қўлини силкий-силкий, сўкина-сўкина уйга кириб кетди. Кирасолиб, ўзини таппа кўрпача устига ташлади. Ҳеч нарсани ўйлашни истамади. Шундаям, хотини билан бўлган бир лаҳзалик тўқнашув уни қаттиқ толиқтирганини пайқаб ётди. Айниқса, кейинги гапи. Во-ой! Бошига қон шиддат-ла урилди. Бир-биридан кўнгилсиз, бир-биридан аянчли, хира, кир фикрлар, хотиралар

Ўргимчак тўридек уни ўраб олишди. Қора хаёллар
исканжасида кўрпачанинг икки четидан чангаллаб
олди. Булардан қутулишнинг ёлғиз давоси уйқу деб
билган амаки беихтиёр кўзларини юмди. Аммо у на
ухлай олди, на бедор бўлиб бедор бўлолди. Қандай-
дир босинқи туш остида тўлғонаётгандай эди, ўзини
ҳадеб у ёқ-бу ёққа ташлайверди. У бир замбил лойдан
қорилган жисмида содир бўлаётган ўзгаришлардан
ўзи ҳам ҳайрон эди. Шунча ёшга кириб бирор марта
бунақа ҳолатни кечирмаган эди. Касал бўлдимми-
кан, деб ҳатто кўрқиб ҳам кетди. Боши ёстиққа
тегиши билан ухлар, олдига овқат қўйишлари
билан ея бошлар, ўзининг қиладиган ишларини
билар, вазифаларини бажарар — аммо бунақасини
энди бошидан кечириши эди. Молекула туйқус
ҳаракатга киргани сингари ҳозир тупроқ-да унинг
жисмида жунбушга келиб қолганди, ишқи бор кесак
бўлганди, энди бу лой оддий лойлардан эмаслиги-
ни, пахса девордан фарқланишини кўрсатмоқда
эди; бу лой ўзини ўзи одамга айлантирмоқчи
бўлаётганди, изтиробдай кўринган тўлғонишлар
ҳам амакининг ўзиники бўлмай, ана шу лойники
эди. Шу ангиз бу лой ўзининг дастлаб эврилмоқда
бўлган гўшаларига қараб кетмоққа чоғланди. Амаки
лолақизғалдоқлар териб, эчки-улоқларни қувиб юр-
ган сабийлигини кўрди: ҳаво очиқ, чароғон, би-
ир хушбўй насимлар эсмиш, гулдан-гулга қўнмиш
капалаклар шу қадар кўп, ранг-баранг, бундан сабий
норасиданинг юраги ҳовриқиб кетиб, ёнидаги бола-
га ҳадеб нималарнидир кўрсатмоқчи, нималарнидир
тушунтирмоқчи бўларди. Бу бола акаси экан, уям ана
шу гўшада жайрондай ўйнаб юрарди, шодланарди,
чучмомою лолақизғалдоқлар терарди, капалаклар

қушларди. Иккаласиям Тошмуродга шу қадар ўхшаб кетишардики, кўрган одамнинг кўнгли беихтиёр ориқарди.

Амакининг кўз ўнгида бирданига ҳаммаси чап-пасига айланиб кетгандай бўлди. У кимдандир ҳадеб кочарди. Ажиб гўшалар ҳам кўздан ниҳон бўлганди. Ортидан бир рўдапо қувиб келарди. Унинг бошини мўлжаллаб тош отарди. Тошлар сеҳрлангандай эдилар. Улар етиб келганида, амаки, мана энди титмом, бошимни мажақлаб ташлайди, дея ўйлай бошлаганида, қўрқувдан юраги ортга тортганча, оёқларидан мадор кета бошлаганида гоҳ у ёнидан, гоҳ бу ёнидан ўтиб кетаверарди. Тошлар қулоғи остида гув-гувлаганича ён атрофидан ўтиб кетаверарди. Бу гувиллашлари азадор аёлнинг ўкиниб товуш солаётганга ўхшарди. Қулоғи остида қандайдир узун-узун нолалар янграрди. Гув-гувлашлар ҳам, товуш ҳам, нолалар ҳам амакига қандайдир жудаям танишдай эдилар. Рўдапо бир маҳал кичрайиб, қора қўйлак кийиб олган онасига айланиб қолди. У, нега қора кийгансиз она, деб сўрамоқчи бўлармиш-у, тилига калолат келганча қотган, тили айланмас, гапиролмас эмиш. Онаси Тошмуроднинг қўлидан стақлаб олган, юпқа лаблари бир-бирига тегмай жавранар, қарғанар эди. Рўдапонинг онасига айланиб қолганидан амакининг боши осмонда эди, нега деганда, энди қўрқмай қўйган, уни ваҳимага солган тошлар ҳам, уларнинг гувиллашиям йўқ, ҳаммаси онасининг жаврашлари орасига сингиб кетган эди. Уни фақат бир нарса — онасининг олдида Тошмуроднинг пайдо бўлиб қолганлиги ажаблантирмоқдайди. Бугун қамалганди-ку, жавоб бериб юборишдимикан, деб ўйламоқда эди. Онаси

нимадир деди. Тошмурод унинг қўлидан юлқиниб чиқиб қочди. Хай-хайлашларга, чақиришларга қарамай қочаверди. Амаки унинг ортидан қувиб етиб олмоқчи бўлармиш-у, оёқларини ҳеч қимирлатиб олмасмиш.

У нимадир демоқчи бўлиб чинқирган эди, тўсатдан уйғониб кетди. Қора терга ботганди. Бир зум қаерда ётганлигини ҳам билолмай гаранг-сиб турди. Сўнг эслади. “Босинқирабман” — дея гўлдираб, ўзини яна таппа ўринга ташлади, гафлат уйқусига кетди. Туш-пуш кўрмади. Уйғонганида кун ёйилиб кетганди. У кўрпача устида ўтириб, жун босган бўйни-ю энгақларини, тор пешонасини пича қашиди, бурнини кавлади, қулоғидан ниманидир олиб ташлади, чирт этказиб ёнига тупурди, шундан сўнг гўёки одам сиёқига киргандай ўрнидан турди. Ҳаммаёқ жимжит, уй эгаси кўчиб кетгандек ҳувиллаб ётарди. Хотиниям, болалариям кўринишмасди. “Падарлаънатилар шу вақтда қаерга кетишди экан? — ўйлади у бурчакдаги тосқумғонда бетини юваркан. — Ҳали чой ҳам дамламаган кўринади”. Ўчоқ бошини, тандирхонани бир-бир қараб чиқди, ҳеч қаерда кўринишмасди. Хотини-ю болалари ўз-ўзича кетиб қоладиган борар жойи йўқ эди, шунинг учун кўнглига фулғула тушди. “Балки, тезак тергани далага чиқишгандир” — деган ўйда ҳовлининг адирга туташ бурчига қараб кетди. Бу жойни Тошмуродга кўрсатиб, тирикчилик ҳақида ваъз айтганди. Айни дамда, ҳақиқатан ҳам, ўша ваъзида таъкидлаганидек, пахса деворнинг нариги томонида тоғдан тушиб келган бир тўда лўлилар: усти-бошлари кир-чир, йиртилган, тўзиган, оёқларидаги калишларининг фақат номигина қолган, ёноқлари ич-ичига ботиб

кеткен хотин-халажлар, бола-бақралар ғужур-ғужур қилганларича бир-бирларига гал бермай нима-ирнидир тушунтирмоқчи бўлишарди, нималар дейишаётгани ёлғиз худога-ю ўзларигагина аён эди. Жонга тегди-ку, дея ўйлади у, неча марталаб уларнинг аҳволидан воқиф бўла туриб бир қултум сўвниям раво кўрмаган бу одамнинг жонига нима текканини ўзи ҳам билмасди — қайтанга, уларга қараб тасалли оларди, дунёда мана бунақа бадбахтлар ҳам бор, мен жаннатда яшаяпман, деб хаёл қиларди, ўзини-ўзи тинчитарди; яна тиланчилик қилиб келишган, ўйида давом этди амаки, минг ялиниб-ёлворишмасин, барибир ҳеч нарса бермаслигимни билишади, бермайман ҳам. Хотинлари-ю болаларини кўчага ҳайдаб юборишиб, тракклари уйда оёқни узатганча ялпайиб ётишади. Соқолларини ўстириб, кўкраккача тушириб олишганига ўлайми? Амаки шу хаёл билан ўша томонга қараётганди, чувриндилар орасидан кимнингдир кўзи унга тушиб қолди шекилли, кўпдан буён интиқ кутаётган одамани кўргандай чинқириб юборди:

— Ана-а, вай!

Бу чинқириқ командадай янгради. Чуғур-чуғур қилиб турганлар бирдан оғизларига талқон солволгандай жимиб қолишди. Марҳамат қилишимни кутишяпти, ўзича тиржайди амаки қандайдир гурурни ҳис этиб, мўмин-қобилгина бўлволиб, кўнглимни олишмоқчи, мени эритишмоқчи, аммо билишмайдики, мен эримайман, чунки мендаям эрийдиган ҳеч вақо йўқ, савлатимга қараб бунда бор, ошиб-тошиб ётипти деб ўйлашади; майли, шундай

ўйлашса ўйлашаверсин, буям обрў-эйтибор, аммо ҳеч вақо олишолмайди.

Амакининг хаёли чалғиб кетди. Фикрини давом эттиролмади. У ўша томонга энди қадам ташламоқчи бўлганди, ола қурага ўралиб олишган ланъати дайдилар бирдан чуввос солишди ва қўйинларидан тош олиб амакининг устига дўлдай ёғдира бошлашди. Бундай бўлишини хоби хотирига келтирмагани боис у саросималаниб, нима қиларини билмай қолди. Сўнгра гайриихтиёрий равишда қўллари билан бошини пана қилганча ортига қараб қочди. Уйгача етиб олишга кўзи етмади. Яқинроқда жойлашган ўтинхонанинг эшигини шитоб-ла очиб, ўзини ичкарига урди. Пахса девор ортидагилар ундан мардлик талаб қилишарди, ўтинхонадан чиқишини сўрашарди, уни сўкишарди, жиноятчи деб аташарди, қавму қариндошини танимаган бераҳм деб маломатлар ёғдиришарди. Амаки чидаб туролмади, ўтинхона эшигидан бошини чиқариб:

— Йўқол ҳамманг, гадойлар! — деб бақирди.

Гапини тугатмаган ҳам эдики, бир неча тош ғувиллаб учиб келди. У яна дарров яшириниб олди. Таппитезаклар устида уларнинг бақирлишларини эшитиб ўтирди. Шу нарса аён бўлдики, улар ўз жиянини қаматган бундай одамдан нафратланишармиш, тоғлар этагида бундай одамнинг яшашига чидаб туришолмасмиш. Амакининг хаёлига негадир оқсоқол-кўксоқоллар келди. Буларни ўшалар гиж-гижлаган, йўлга солган, деган фикр миясидан ярқ этиб ўтди. Қўни-қўшниларида ҳам гумонсиради: йўқса, бу хабарни тоғлар ортида яшовчи ялангоёқларга ким етказарди? Умуман, нега унга ҳаммаси бунчалик ёпишиб олишди? Тушунолмасди. Ўз ҳовлисида эмин-

ркин юролмаса. Ўтинхонага яшириниб, таппа-тезак қиллаб ўтирса — алам қилмайдим, ахир?

Адирда зулукдай қора от минган бир суворий пайдо бўлди. Бир-бирига мингашиб кетган қирлар орасида гоҳ кўздан йўқолиб, гоҳ пайдо бўлиб шитобла шу томонга кела бошлади. Ҳамон бақириб-мақиринишаётган, ҳовлига тош отишаётган лўлилар олдига етиб келиб, отнинг жиловини тортди. Уларга нималардир деди. Тушунтиролмади шекилли, қўлларини силкиб-силкиб гапирди, таъсир ўтказсин, деди-ёв! Улар этакларидаги тошларини ерга тўкишди. Этакларини силкишди. Уларнинг чурвақалари амаки ўтирган ўтинхонага қараб муштчаларини дўлайтириб қўйишди. Шундан сўнг яна келган жойлари — тоғ томон кетишди. Бора-бора кўздан буткул ғойиб бўлишди. Амаки ўтинхонадан чиқиб улгурмай, қора отлиқ суворий ҳам изига қайтиб, жўнаб қолди.

4

Назоратчи турган кўтармадаги лампа липиллайди: гоҳ хира тортиб ўчиб қолай-ўчиб қолай дейди, гоҳ туйқус чарақлаб кетади. Унинг атрофида қор зарралари ғужғон ўйнайди. Шаҳарча четидаги, ташландиқ бир ерда жойлашган бу қамоқхона режимининг қаттиқлиги, назоратчиларнинг қўрсқўполлиги билан донг таратган, энг ашаддий жиноятчилар унинг номини эшитгандаёқ титроққа тушишарди. Шунинг учун ҳар пучмоқда, ҳар унутилган ерда йилнинг тўрт фасли бўладиган ўзгаришларнинг ҳам фақат шу жойгагина дахли йўқдек туюларди — совуқми, иссиқми, кечами ё кундузми — бир-биридан қолишмайдиган азоблари

бор эдики, булар аста-секин кўнгилдаги орзуларни чилпарчин қилиб, маҳв этаверарди.

Қамоқхонани устига тиканли симлар тортилган баланд деворлардан ташқари ҳеч вақо битмайдиган-унмайдиган, яккаш қизғиш тошлардангина иборат пастак тоғ ҳам қуршаб олганди, дарвоза томонигина очиқ эди. Дарвозадан нарида бу ернинг манзарасига жудаям мос тушадиган кенг йўл ўтган: ёзда тупроғи тўзғиб, ёгингарчиликда тизза бўйи лой бўлгани учун, йўловчилар уни четлаброқ ўтишга ҳаракат қилишарди. Йўлдан у ёғи кенг ва чуқур жарлик. Унинг тубида кичкинагина ариқча йилт-йилт этиб, бепоён саҳродаги эмин-эркин илондек биланглаб, ўзини ҳар ёққа ташлаб юради. Илон қумликлар орасида яйраса, бу ариқча қоп-қора балчиқлар, бигиздай-бигиздай сассиқ алафлар ичида жилдирабгина оқади. Жарликнинг у томони баланд тепалик — айтишларича, бир маҳаллар сўғдлар қўрғони бўлган экан. Кейинчалик маҳаллий хоқон ҳам шу қўрғонда туриб салтанат ишини юритган, атроф-жавонибни зир титратган; вазиру вузаро, қозикалону муншийлар шунда нашъу намо сурган эканлар; шоирлар қаламларини қитирлатиб, оламгир шоҳаншоҳнинг дунё тургунча туриши ҳақида бир-бирларидан ўтказиб баландпарвоз қасидалар тўқишган — “хоқонимиз тўлин ойдурурки, ситорадур умаролари” — эвазига ёқуту олмосларга эга бўлишган, зарбоф тўнлар кийишган экан; мунажжимлар самога боқиб ўз пушти паноҳларининг юлдузи абадиян балқиб, унга толе келтиришини башорат қилган эканлар. Ана шу тарзда ўз устларига юлдузлар шуъласи эмас, тупроқ тўкилиб бораётганини пайқамай

қолишган экан. Уларнинг айтган барча гаплари устларига тупроқ бўлиб сочилган экан. Сочила-сочила, тўкила-тўкила уюлган тупроқдан ана шу баланд тепалик пайдо бўлган экан.

Тепалик устидан қамоқхонанинг тош ётқизилган чиннидай тоза ҳовлиси кафтдагидек аниқ кўринади. Ҳовлида баъзан битта-яримта маҳбус фивирсиб юради. Уларнинг ҳаммасиям кўкраклари ичга ботган, олкалари туртиб чиққан, бўйниларига оғир юк осиб қўйилгандай ҳамиша бир оз энкайган қўйи қадам ташлайдилар. — Ана шу ғариб ва бенаволарнинг ўғирлик қилганига, одам ўлдирганига ва ҳоказо бошқа жинойтларни содир этганига ишонгиси келмайди кишининг, аслида, ҳақиқатан ҳам, уларнинг кўпчилиги оний тарздаги ҳолатлари учун умрбод жавоб беришга маҳкум бўлганлар. Борди-ю, маҳбус тепаликда бировнинг қорасини кўриб қолгудек бўлса, бот-бот ўша томонга қарайверади: чамаси, у тепаликнинг устидагини озодликнинг тимсоли деб ўйласа керак, лекин унинг тепалик томонга қараётганини, айниқса, қандайдир имо-ишоралар қилаётганини пайқашса борми, тамом, боёқишни қашқатаёқ қилиб ташлашади. Тепаликда сўғд хоқони эмас, ўйинқароқ бир болакай турганига, уям эчкисини боқиш ёки каламуш қувлаш, чигиртка тутиш баҳонасида бу ерга чиққанига эътибор беришмайди. Бу ўйинқароқ болакай учун маҳбуснинг нималардир демоқчи бўлиб қилаётган имо-ишораси ҳам каламуш қувлаш ёки чигиртка тутиш каби бир эрмак эканлигиниям ўйлашмайди.

Шаҳарчадаги уйларнинг ҳаммасида чироқ ўчиб қолган: зулмоний зулмат бағрида гўристон сукунати янглиғ қўрқинчли руҳ кезинади, қоронғи олам

жон бераётган улкан дев талвасасига тушгандек кучанади, ингранади, қандайдир номаълум товушлар чиқаради, надоматлар чекади, бутун қаҳру ғазаби билан пирпираб турган лампага келиб урилади.

Кўтарма қамоқхона ҳовлисининг бир четида жойлашган. Унга чиқиладиган темир нарвонча кўк рангга бўялган, пиллапояларнинг оёқ қўйиладиган қисми жигарранг. Фақат тик туришга мўлжалланган, комбайн кабинасича келадиган майдончанинг чор атрофи очик, йиқилиб асфаласофилинга жўна-маслиги учун ҳам бу ердаги одам ҳамиша сергак бўлишга маҳкум. Ёгин-сочиндан сақлаш учунгина тепага иккита тунука қоқилган, бўйи баландроқ назоратчилар узоқдан каттакон тунука шапка кийиб олгандай кўринадилар. Бир қараганда, кўтармани лайлак уяси-ю назоратчини лайлакка ўхшатса ҳам бўлади. Чуқурроқ чоғиштирилса одам боласининг нақадар шўрпешона эканлиги кўриниб қолади, шунинг учун лайлакниям, унинг уясиниям эсламаган маъқул. Кўтармада туну кун назоратчилар икки соатдан алмашиб туришади. Бугун кечқурунги навбатчилардан бири бир өз кечикиб келган, вақт зиқлиги учун бошлиқ ҳам пачакилашиб ўтирмай кейин гаплашамиз, деб қўя қолган, шунинг учун ўз жойига шоша-пиша чиқиб олганди. У қамоқхонадаги энг кекса ва ҳамма буйруқларни қулоқ қоқмай бажарадиган итоатгўй хизматчи, Тошмуроднинг отаси эди. Унинг бирор дақиқа бўлсаям кечикиб қолиши фавқулодда ҳолат саналарди, ҳар доим ярим соат олдин етиб келарди. Ўзини кўрсатиб, пича бу ёқдан-у ёққа ўтиб юрар, битта бошлиқни икки-уч марта кўрса, икки-уч мартаям салом бераверар, зарурати бўлса-

бўлмаса иш вақтида безовта қилиб қолмасин, деб ишча фурсат ҳожатхонада ўтириб чиқарди. Кейин эса ичида дуо ўқиётган ёинки қасамёд қилаётгандай беш-ўн дақиқа кўтармага олиб чиқадиған нарвонча қаршисида ғоз қотиб турарди. Соатига бот-бот қараб қўяр, биринчи зинага қачон оёқ босиши-ю йигирма тўртта зинани қанча вақтда босиб ўтишигача — ҳамма-ҳаммасининг аниқ ҳисоб-ки-тобини олиб қўйганди. Зиналардан шошилмай чиқар, қўшиннинг байроғини қўриқлаш ўзига топширилганидан боши шоён кўкка етган аскарда бўлгани каби унинг ҳам қиёфасида бу чоқ чексиз шикор барқ уриб турарди. Ҳозир эгаси қувганида чопиб бориб катагига кириб кетган итдай саросима ичида кўтармага чиқиб олгани учун ўзининг ҳам кўнгли ғаш эди. Устига устак, бошлиқнинг кейин гиплашамиз, деганини эслаб, чуқур хўрсиниқдан бўлак чора тополмади. Шундай бўлса-да, қўллари билан пайпаслаб, камарининг сиқиб боғланган-боғланмаганлигини, ёқаси остидаги тугмасининг қадалган-қадалмаганини ўз-ўзича ғайриихтиёрий тарзда текшириб кўргач, ўзига эшиттириб:

— Ҳаммаси жойида! — дея минғирлаб қўйди.

Лекин бу товуш ўзиники эмасдай, бир бегона унга тасалли бериш учунгина шундай сўзларни айтаётгандай туюлди ва туйқусдан уйда, жанда-жундаларга ўраниб, очликдан силласи қуриб бо-раётгани учун ўрнидан туролмаётган хотини эсига тушди. Масъулиятли постда туриб бунақа шахсий ўй-хаёллар миясига келгани учун ўзидан ўзи қаттиқ ранжиди.

— Ҳаммаси жойида! — дея яна бир бор такрорлагач, кўнгли ўрнига тушгандай бўлди.

Шамол текис ерлардаги қорларни учирма қилиб чуқурларга тиқади. Кўтармадаги лампа липиллайди: гоҳ хира тортиб ўчиб қолай-ўчиб қолай дейди, гоҳ туйқус чарақлаб кетади. Унинг атрофида ғужғон қор зарралари ўйнайди. У ўттиз йилдан бери назоратчилик қилади. Саккиз километр масофани кўпинча яёв босиб келади. Илгарилари бир бўйноқ ити бўларди, катта йўлгача ортидан кузатиб чиқарди, энди уям йўқ. Илгарилари уларнинг қишлоғидан шаҳарчага қатнайдиган машиналар кўп бўларди, унинг ўзиям тузук маош оларди; бензин тақчиллиги боис ҳамма от-аравага, эшакка ўтган. Илгарилари ҳукумат ишида ишлайди деб унга сал-пал ҳурмат билан қарашарди, энди қари-қартангдан тортиб, мишиғини эплолмаган чурвақаларгача насихат қилишга ўтиб олишган. “Э, қўйинг шу ишингизни, эртани ўйламайсизми, эртани? Илгариги замонлар энди ўтиб кетди, ҳозир беминнат бировнинг оғзига сув ҳам томизишмайди”. Аммо бунақа гап-сўзларнинг унга алоқаси йўқдек қулоғи ёнидан дайдибадал шамолдай ўтиб кетаверади. Замон ўзгарса ўзгараверсин, аммо ўз вазифасини бажариши керак-ку, ахир. У билан бирга ишлайдиганларнинг кўпчилиги бўшаб, ўзларини савдо-сотикқа уриб кетишди.

— Э, ака, овсар эканмиз, жонимизни жабборга бериб умрни беҳуда ўтказибмиз, қамоқхонанинг бир йилда берадиганини бир ойда ҳам топиш мумкин, — деб унга мақтанчоқлик қилишади.

Бунақа гаплар унга заррача таъсир қилмайди. Аксинча қандайдир нафратини кўзгаётгандек бўлади. Ҳали ҳамманг жавоб берасан, дея минғирлайди қанақа жавобгарлик эканлигини ўзи ҳам тузук-қуруқ фаҳмламай, ҳукумат синов учун бошвоқни бирров

бўш қўйди-да, ҳали ҳаммасини жой-жойига қўйиб, ҳаммасини йиғиштириб олади, бу ўзгаришлар вақтинчалик. Шу эътиқоди туфайли у ҳамон йўл овораси. Пул писта пўчоғичалик қадрга эга бўлмай қолганидан маошининг ҳам баракаси учиб, уч кишилик оиланинг еб-ичишига ҳам етмай қолди. Кейинги пайтларда нон-чойгаям зориқади, силласи қуриydi, лекин навбатчилик вақти яқинлашавердими, ўз-ўзидан туриб кетади. Оёғи толиқади: барибир, йўлдан қолмайди. Назоратчи касбига қанчалик содиқ бўлса, ўз қишлоғига ҳам шунчалик меҳр қўйганди — ўттиз йилдирки, қамоқхона жойлашган шаҳарчада уй-жой қилиб яшашни ҳаёлига келтирмаганди. Унинг эғнидан жигарранг мундир тушганини биров кўрмаган. Белидаги камарда ваҳимали тарзда осилиб турган тўппонча ғилофи. Бу ғилофга у носқовоғини солиб юрарди. У қоп-қора, озғин иягини доимо қиртишлаб юрганидан юзи бир парча кўмирдай кўринадиган камгап одам эди. Сочлари аллақачон оқариб кетган, қўй кўзлари ҳамиша бир хил маънони ифодалаб турар, ҳарчанд тикилиб-уринган билан унинг нима демоқчи бўлаётганини фаҳмлаб олиш мушкул эди. Сўз одатдаги тирикчиликлар — экин-тикин, обу ҳаво ҳақида кетса, миқ этиб оғиз очмас, гўёки бундай майда ташвишлар билан бошини оғритгиси келмаётгандай кўринарди. Суҳбат мавзуси сиёсатга бурилгудек бўлса, унинг қулфи дили очилиб кетар, юпқа лабларини чапиллатиб, пешонасини тириштирганича гап тулпорига қамчи босарди. Қайта-қайта такрорлайверганидан сийқаси чиқиб кетган гапларни муҳим янгиликни оламга ошкор қилаётгандай оғиз кўпиртириб айтишдан толиқмасди. У армияда беш йил хизмат қилган, бу

касбиям қандайдир яқин бўлгани учунми аскарлик қон-қонига сингиб кетгандек кўринарди. Аскарлик пайтида дунёнинг нариги бурчида, Хабаровск ўрмонларида жойлашган ҳарбий қисмда, сиёсий ўқув машғулотларида айтилганларини қулоғига кўрғошиндай қуйиб олган, ҳеч ёдидан чиқармас, суҳбати шунинг теврагида кечар, ҳар кунлик ўзгаришлар билан иши йўқ, кўз олдига қалин парда тўсиб қўйилгандек эди. У гап-сўзлари теварак-атрофдагиларга қандай таъсир қилаётганига, баъзи бировларнинг масҳараомуз тиржайиб туришларига, айримларнинг очиқдан-очиқ эснашларига ёинки ими-жимиди ўринларидан туриб кетишларига эътибор бермасди. Бу ўша — аввалдан қайсар, яккафеъл одам! Дунё эврилиб, шўро ҳукумати умрини яшаб бўлгани ҳаммага аён кўриниб қолгани билан иши йўқ, ҳамон маслагу эътиқоди мустаҳкам, тил тугуни ечилиб, кўпириб-тошишлари авжида.

— Дунёда бизнинг армиямизга етадиган йўқда! — ер юзидаги бирортаям ҳарбий кучни ярим чақага олмайдигандек нописандлик билан сўз бошларди. — Ана-а, Американи зўр дейишади-я? Э, номаъқулнинг нонини ейишибди! Нимаси зўр? Мана, ҳозир бир гапни айтаман, сизлар биласизлару мен биламан — ўрага сичқон тушди гулдургун; хўш десангиз, бир кун Америка армиясининг каттакони ҳаммадан яшириб келаётган, ўзларича зўрини яратиб қўйдик, деб ўйлаган қуроолларини синаб кўрмоқчи бўлипти. Биласизларми, у қурооллар қаерда турган экан? — у саволига атрофдагилардан жавоб кутгандай бир-бир қараб чиқади. Ўртага жимлик чўқади. Кимдир, катта холасининг уйида, дейди. Кулги товуши эшитилади. Бошқа биров, кеча кетмонимни қаёққа қўйганимни эслолмай турибман-у, энди қайси аблаҳнинг қуроли қаерда

оқан деб бош қотирайми, деб ўйлайди. Ишни битириб яна жойига қўйиб қўярман, деган ўйда ўша кетмонни сўрамай кўтариб чиқиб ёдидан кўтарилиб кетган бошқа бировнинг қўшниси эса мочағар менга теккизиб гапиришини, деб нам тортади. Даврада яна ноқулай жимлик ҳукм суради, назоратчига кераги шу, сукунат унга қаноат бахш этади, секингина пичирлайди:

— Сув остида!

Хаёли чалфиган, ҳамон хижолатпазликдан қутулолмай ўтирган бошқа бировнинг қўшниси эса штак силкиб ўдағайлайди:

— Э, муҳраси дарз кетган кетмонни ким сув остига яширади?

Кулги кўтарилди. Назоратчи ҳам кулади. Лекин унинг кулгисида шундай катта сиёсий воқеа ҳақида гапирилаётганда қандайдир кетмон ҳақида ўйлаб ўтирипти-я, аҳмоқ, деган ачинишга ўхшаш, аслида сира-сира ачиниш бўлмаган манманлик зуҳурланиб туради. Хаёли бошқа бировнинг кетмонида бўлган қўшни баттар ўнғайсизланади, ўзини қўярга жой томолмай қолади; фикри ёди ўз кетмонида бўлган бошқа биров аччиқланади, юрагига безовталиқ тушади. Муҳраси сип-силлиқ, дарз-парз тушмаган янгигина кетмон эди-ку, ҳам ўғирлаб кетиб, ҳам наф уришини қаранг?! Кўрамиз, қани кетмонни қай аҳволда олиб келаркин?

Беқийёс жанжал муҳорабаларнинг уруғи нишлай бошлайди.

— Сув остидаги қуролдан олинг-э! — кетмон тугул ўроғиям бўлмаганидан хаёли жойидаги одам чапанчасига қўл силтайди. — Ака, сиз буларга парво қилманг, сўйлайверинг, қизиқ-қизиқ гапларни айтинг, бизни кулдиринг, — унинг оғзининг таноби қочади. — Ўзи юраклар сиқилиб кетган.

Назоратчининг айтаётганларини улар ҳангома ўрнида кўришади. Унга бунинг фарқи йўқ, келган жойидан улаб кетаверади:

— Ўша каттакон сув остига тушиб қарапти...

— Ака, сув остига қандай тушади? — ҳангоматалаб одам сўраб қолади.

Назоратчи эсанкирайди, таваккалига айтиб юборади:

— Мошин билан-да, уларнинг сув остида юрадиган мошини бор, — билафонлик билан жавоб қайтарганидан қувониб, қўшиб қўяди: — Биздаям бор, уларниқидан зўр!

Қишлоқда ойда-йилда бир кўриниб қоладиган автобусми, юк машинаси, раиснинг “Виллис”ими сув остида физиллаб кетаётганин тасаввур этганидан ҳангоматалаб одам тиззаларига шепатилайди:

— Э ҳа, олиб қочинг-а, қизиқ гаплар экан деб жа-а олиб қочманг-да, ака!

Бундай иддаодан ноқулай аҳволга тушган назоратчи ноилож илжаяди. Қолганлар мудраб ўтираверишади.

Назоратчи барибир гапи чала қолишини истамайди, давом этади:

— Ўша каттакон сув остига тушиб қарасаки, ҳамма қуроллар жой-жойида турибди-ю, лекин оддий темирдан фарқи қолмапти.

— Нега? — ҳангоматалаб бу гал жиддий тортгандай бўлиб, ўсиқ қошлари остидаги бит кўзларини назоратчига ўқдай қадаб, қочишга шайланган бирон жонзотни шаппа босмоқчидай елкаларини олдинга энкайтириб сўрайди.

— Зарарсизлантириб қўйишган-да!

— Ҳе, энасини! Ким экан ўша бировнинг қуролини зарарсизлантириб қўядиган?!

Оламшумул мавзуда ваъз ўқийтган назоратчи ваъиятнинг бу қадар кескин тус олганидан эсанкираб қолади, нажот ахтармоқчи бўлаётгандай теваарак-атрофга олазарак назар ташлайди: аммо ҳамма бояги-боягидай мудраганча ўтиришибди, фақат бир жуфт бит кўз унга таҳдидона тикилади. Назоратчининг газаби ошиб кетади, бурун катаклари керилиб, кўзлари катта-катта очилади, бўғзига ичкаридан бир куч шундай уриладики, у худди бегона товушда додлаётгандай бақириб юборади:

— Ўзимизникилар!

Мудраб ўтирганлар ўринларидан сапчиб туриб кетишади, нима гап ўзи, қани у ўзимизникилар, дегандай бир-бирларига эсанкираб қарашади. Таҳдидли нигоҳ эгаси оғзини ялоқдек очиб эснайди.

— Э ҳа, ака, сўйланг-э, биз билмаган гаплардан гапиринг-да.

Даврадагилар яна мудрашади. Бу ҳолат жуда қадимдан, дунё пайдо бўлгандан бери давом этиб келаётгандек эди. Нафсиламрини айтганда, бу ердагилар ўзларини дунёга тенгдош-тенгқур ҳисоблашар, шу тариқа абадиятга етиб дунёни ҳам қаритиб-йўқотиб юборишга аҳд қилгандай кўринишарди. Энди бўлса, қариб қартайиб бораётган дунёга маъюс лоқайд боққанча унинг ўзгариб қолаётганига, ўртада нимадир йўқолаётганига лолу ҳайрон эдилар; тилларида аниқ-тиниқ ифодалаб беришолмасада, улар дунё бизни алдади, деган хаёлга боришган, ҳаммалари қандайдир асабийликка, жиззакиликка, умидсизликка берилишганди. Бепарво мудроқ ҳолда эканликларида қулоқлари остида назоратчининг шанғиллаб туриши алладай эшитилар, қандайдир

ишончсиз ишонч уларни ўзлари билмаган нималардандир умидворлик туйғуларидан маҳрум этолмаганди. Энди эса ишончлари чилпарчин бўлганидан аламларини кимдан олишни билишмас, сўз бошлар-бошламас назоратчининг ҳам дарҳол оғзига уришга ошиқишарди.

— Э, ака, қўйинг энди ўша ўрмонларда эшитган гапларингизни! — дейди тишиниям оқини кўрсатмай қўйган илгариги ҳангоматалаб. — Сўйласангиз ўзимиздан сўйланг, тушундингизми, ўзимиздан сўйланг! — Кейин назоратчининг оғиз очишини кутиб ўтирмай, ўзи жавраб кетади. — Ана-а, шунча еб-ичгани етмагандай раис калхознинг трактириниям, плугиниям ўзиники қилиб олипти — хусусий эмиш, буни қайси ўрмонда кўргансиз, ака?! Ота-бовасидан битта мисвок ҳам қолмаган шу қисталоқнинг ҳовлисида ҳамма техника қалашиб ётибти-ю, сиз яна ўзимизники, деб ваҳима қиласиз-а? Далаям шуники, ўша сиз айтган ўрмон ҳам шуники, боринг ўзимизники деб, унинг этагидан тутинг, йўқса ҳолингиз хароб, ака. Ўзингизникиларнинг ҳампаси бўш, бир мисқол дон топишолмайди. Булар бермайди, сўйласангиз шундан сўйланг-да, нима қиласиз осмондаги гапларни гапириб?

— Ҳа, шундан сўйланг! — бир ухлаб олишни орзу қилишаётган, аммо қоринлари сурнай чалиб турганидан кўзлари илинмаётган бошқалари уни қўллаб-қувватлашади.

Назоратчи миқ этолмай қолади. Улар эса қисди-бастига олганча ўзлари одатланган ҳаётдаги ўзгаришлар сабабини назоратчидан сўрай-веришади, уни ҳамон қандайдир сирлардан бохабар деб билишади, бундай сирларнинг ошкор этилиши баробарида ўзлари учун нажот чиқиб

қолишидан ҳамон умидвор бўлишади. Уларнинг кўпчилиги ўтган йили дон-дун, буғдой гамлаб олишолмаган, қишда кўрадиганларини кўришган эди. Баҳорга-ку амал-тақал етиб келишди, лекин бошлари айланиб, саросимада қолишди. Нега деганда, уларни ҳар йилгидек биров йўқлаб, далага ишга чиқинглар, деб келмади, шунда ҳеч кераксиз ортиқча юк эканликлари алайно ошкор билиниб қолди. Шунданмикин, назоратчининг гапларидан ўларига таскин-тасалли топишга гоҳ-гоҳида уриниб кўришади-ю, аксига олиб у эски қўшиғини такрорлашни канда қилмайди; э, бор-э, дейишиб, кейин-кейин ундан буткул қўл силтаб қўя қолишади. Уташаннинг кўпчилик аҳолиси хуржунни елкага ташлаб, тирикчилик куйида ҳар ёқларга жўнай бошлашди. Айниқса, илгариги ҳангоматалаб жуда жаҳонгашта чиқиб қолди, халтасига сақич борми, тўғноғич борми, заифона тароқ борми, жияк борми — майда-чуйда нарсаларни солволиб, ойлаб йўқ бўлиб кетади. Топиб келган гапларининг ҳеч бири куракда турмайди: ҳаммаси ёлғон-яшиқ, кўпиртирилган, қўшиб-чатилган, ўзини кўрсатиш учун ўйлаб топилган ваҳимага ўхшайди. Эмишки, у кўрган баъзи жойларининг олдида Уташан ҳали-ҳануз жаннатга ўхшармиш, бурда нон илинжида одамлар не кўйларга тушмаётган эмиш, аёллару болалар қоп кўтариб қолишганмиш, хотин-халажлар мардикорлик йўлига ўтишганмиш. Унинг бу олди-қочди гапларини афсона ўрнида тинглаб ўтирган назоратчи сал-пал тиржайгудек бўлса, илгариги ҳангоматалабнинг фиғони фалакка ўрлаб кетади.

— Ҳа-а, ака, нега иршаясиз? — бош бармоғини иккала бармоғи орасига нуқиб таҳдид қилади. — Кўрганингиз битта йўл, бориб келишингиз битта

йўл, бошқа оғирлигингиз йўқ-да, а?! Ниманиям билардингиз? Ҳа-а, билмасангиз билиб қўйинг, энди ўша ўрмонларингиз ёниб кетган, ундоқ эди, бундоқ эди, деб бошни қотирманг энди.

Унинг айтаётганлари аслида назоратчининг ҳам бошига тушган, аммо барибир тан олгиси келмасди. Аёлининг кўча-кўйда тиланиб юришларини кўрмаётгандек эди. Дарвоза тирқишидан мўралашган болаларнинг ун-пун сўраб келган аёлни кўриб, эҳтиёткорликни ҳам унутганча ҳовлиқиб қийқиришлари унинг қулоғига етиб бормаётгандек эди, қисқаси, ўз хонадонидаги аҳволдан ўзи беҳабардек эди.

— Турибди! — катталарга хабар етказишарди болалар. — Кетиб қолмабди, турибди!

Бу хабар ҳеч кимга ёқмасди.

— Кетмабдими? — деганча хотинини бундай аҳволга солиб қўйган назоратчининг гўрига орқаворотдан ғиштлар қалашарди.

— Йўқ, кетмаган, — болаларга худо берарди. — Ана, ишонмасангиз ўзингиз чиқиб кўринг, қўлида халтасиям бор.

Бу ҳолдан кўпчиликнинг тоқати тоқ; малолланишар, ғазабланишлар, билиб-кўриб турсалар-да, нега кетмайди, деб бир-бирларига қарашар, аёлининг бирон нарса илинжида тиланиб келгани уларнинг мол-мулкларига таҳдид солаётгандай, моликоналарининг кўркига путур етказаётгандай бўларди.

— Бор, чиқиб айт, бу ердан қорасини ўчирсин! — ғазаблари бошларига урган баъзи бир эркаклар хотинларига чунонам бақриб беришардики, одамнинг фазилат саналмаган хислатлари каллага уриб

кетса нечоқлик даҳшатли бўлиши, яхши оқибатларга олиб келмаслиги шунда аён кўринарди.

— Мен нима дейман? — аёллар ўзларини олиб қочишга уринишарди. — Барибир кетмайди, тунов кунни ҳам, кеча ҳам гапирганман, яна келаверади. Миқ этмай тураверади, гап таъсир қилмайди. Халтасини кўлимга қандай тутқазиб қўйганини ҳам пайқамай қобман.

— Э, ўл!

— Отаси яқинда ойлик оладилар, ҳамма қарзларимизни биратўла қайтиб берамиз, дейди. Йиғлайди, сиқтайди, раҳмим келади-да, бечорага, нега ўл дейсиз?

Яхши оилалар таомилидан кундай равшанки, бору хотин кўш ҳўкиз. Катта ҳўкизнинг газаби кўзиганда кичигининг пилдирпис бўлганча ўчоқ бошигами, кўчагами йўрғалаб қолиши қанчалик самара берса, кичик ҳўкизнинг бидиллаши баробарида каттасининг нимадир қилиши ҳам фойдалидир — акс ҳолда, кўш бир четда қолиб, омочи занглаб кетади.

— Ойлик олармиш-а, ойлик олармиш! — ғўдиллаб тўнғиллаганча ўрнидан кўзгалган эр икки бармоғи орасига бош бармоғини нуқиб кўрсатарди. — Мана-а олади! Айтиб қўй, илгариги қарзлари бошимиздан садақа, бундан буён қорасини кўрмай.

Мана шунақа саховатли сўзлардан сўнг бўш халтага бир коса-ярим коса ун солиб беришар, шундан сўнггина назоратчининг хотини дарвоза олдини тарк этарди.

— Ўзи унимиз ҳам, нонимиз ҳам қолмовди, — саховатли эрининг саховатини янада бўрттириб кўрсатадиган аёллар ундан биратўла қутулишнинг йўллари ташвишини чекишарди. — Поччангизнинг

тиш ковагида асраб юрганлари бор экан, шуни бериб юбордилар. Биз ҳаммасига рози, сиз яна қарзни қайтарамиз деб уриниб юрманг эгачи, поччангиз ҳам айтдилар, уларга қийин, дедилар, ўғиллари соғ-омон чиқиб келса бир гап бўлар, дедилар.

“Эгачи” буларни ўйлармиди? Хаёли ҳализамон постга кетадиган эрида, унинг қорнини тўқлаб жўнатишда. Унинг кўнглини олса, зора, у ийиса; майли, аёлим демасин, ўғлим деса, кечирса!

Игнасанчар шамол ғувиллайди, чийиллайди; назоратчи турган кўтармадаги лампа липиллайди: гоҳ хира тортиб ўчиб қолай-ўчиб қолай дейди, гоҳ туйқус чарақлаб кетади. У пўстинга қаттиқроқ ўранди. Совуқ суяк-суягидан ўтиб кетади. Қалт-қалт титрайди. Қамокҳона ҳовлисининг теварагини ўраган камералар туйнугидан хира ёғду элас-элас кўзга ташланади. Йигирма йил бўлибдики, бу ердан бировнинг қочганини ёхуд қочишга уринганини назоратчи эслолмайди. У ана шундай бемаъни ҳол юз бермаганини ўз хизматини қойилмақом уддалаётганидан деб билади, назарида хира ёғду кўзга ташланаётган туйнуклардан юзлаб жинойткорона нигоҳлар унга қараб туришгандай, сал бўлсада ғафлатда қолишини кутишаётгандай туюлади. Йўқ, у анойимас, ҳамиша сергак туради, босиб келаётган уйқуни қувишга ҳамма вақт ўзида куч топа олади! Аммо олти ойдирки, уни анави тирқишдан бошқача бир нигоҳ ҳам таъқиб этади, гўёки барча тирқишлардан муралаётган кўзлар фақат ўша туйнук ортига жамланиб келгандай туюлади, на уйқуда, на бедорликда, на уйда, на кўчада назоратчи ундан қутулолмайди. Ҳарчанд уринса-да, фойдаси йўқ.

“Ўғлим йўқ!” — деб пичирлайди.

Аммо у нигоҳ барибир кўз ўнгидан нари кетмайди. “Ўғлим йўқ!” — қайта-қайта шивирлайди унинг лаблари.

Аммо бу фақат ўзига таскин-тасалли бериш учунгина эканлигини ич-ичидан кимдир биров шипшиб тургандай бўлади. Ғариб бир аҳволда ўй суради, ўйлар суради бир ғариб аҳволда. Ўз хаёлидан нималар кечаётганини ҳам англолмайди, бошида кўтармадаги лампани учуришга уринаётган шамол каби дайди еллар кезинади. Юрагининг остида кимдир уни тутиб қўяётгандек туюлади, лекин бу куч шу қадар ожиз ва нотавонки, назоратчининг кўзларига ақалли қилдек нур беролмайди. Барибир у нигоҳ таъқибидан қутулолмайди. Ахир, тўмтоқ бармоқ узилганини ёдга солмайдими? Таннинг бир нимтасини бемалол кесиб ташлаб бўладими? Ичидаги жамики турткиларга бепарво бўлишни у қанчалик истамасин, амалда бунинг иложсизлигини шўрлик билмайди. У ўз кўникмаси стовида бориб-келаверсин, бориб-келаверсин; мамлакатлару ўрмонлардан гапирса гапираверсин; дунёда қанақа қуроллару қанча аскар борлигини билса билаверсин; погон таққан бошлиқларига қуллуқлар қилиб эгилса эгилаверсин; ўзини қандайдир муҳим ишни дўндираётгандек кўрсатса кўрсатаверсин; маҳбусларни зир титратса титратаверсин; ҳалол ишлаб оиламни боқдим, қорнимни туйгаздим, деб ўйласа ўйлайверсин — бари бир чақага арзимамайди, вақти келиб шундай ёдига солиб қўйишадими, ўшанда ҳаммасидан зарурроқ нарса нималигини фаҳмлаб қолади, бутун ҳаёти барбод бўлади, пушаймонлар ейди. Ҳали-ҳозирча у кўтармада — камарни белига сиқиб боғлаган, кўз очиргани қўймаётган бўронга ҳам гуё бепарводек қараб

турарди. Бу кўтарма назоратчининг мулки-да! У ҳатто бу жойни бировга бериб қўйишдан ҳам қизғанади. Шу боис пост алмашаётганда хўрсиниб қўяди. “Пенсага чиқсам постимни ўғлимга топшираман”, деган хаёл назоратчининг пинҳоний орзуси эди. Лекин у ўйлаганича бўлмади. Ўғли унинг ишончини оқламади, энди у кўтармада бошқа маҳбуслар қатори ўғлини ҳам қўриқлаб турибди.

Ҳар икки соатда алмашиб, назоратчи учинчи марта кўтармага чиқиб тушганида шамолнинг шиддати пасайган, совуқ забтига олган эди. Фирашира тонг отиб келмоқдайди. У бир оз энкайганча, кафтларига куҳлай-куҳлай навбатчи хонасига кириб келди. Хона иссиқина эди. Бурчакда, плитка устидаги алюмин чойнак жўмрагидан, қопқоғининг ёнларидан ўқтин-ўқтин буғ пуркаб турарди. Навбатчи бепарво, ўзи билан ўзи овора, димоғида ҳуштак чалганча ийиғи чиқиб кетган қартани чийлаб, ўзига-ўзи фол очиб ўтирарди.

— Камандирга учрашдингизми? — деди навбатчи айни вақтда командир тугул унинг арвоҳиниям топиб бўлмаслигини билган ҳолда назоратчи томон қиёбоқмай фол очишда давом этаркан. У фол очаркан, ёмон қарта чиқиб қолсаям хафа бўлмас, яхшироқ қартани топиб, ана шуниси чиқиши керак эди-ю, тасодифан буниси чиқиб қолди-да, дея ўзига-ўзи тасалли бериб, ҳуштакни баланд пардаларда давом эттирарди.

Назоратчининг лаблари базўр қимирлади:

— Йў-ўқ...

— Соат саккизда етиб келаркан, учрашаркансиз, — дея навбатчи ўгирилиб у томон қаради-ю ҳуштагини янада чўзиброқ чалиб юборди. — Э-ҳе, тарашадек қотибсиз-ку, отам, плитқага яқинроқ ўтиринг.

Назоратчи кўтармадан олиб тушган милтиғидан ўқини чиқариб, уни жойига қўйди. Кейин сиртига қаттиқ қора чарм қопланган ўриндиқ четига ўтириб, навбатчининг сири кўчган кружкага қўйиб узатган чойидан ҳўпларкан, аста-секин қалтироғи босилиб, жисму жонида ҳорғинлик туйди ва шунда чидаб бўлмас уйқу истаги ёпирилиб келди. Остида шама юқи қолган кружкани эгасига узатиб, у ўтирган жойида мудраб кетди. Эғнидаги қора фуфайкаси остидан йўл-йўл матодан тикилган қамоқхона шалвори кўриниб турган Тошмурод хонага кириб келганида у ўрнидан туришга ҳарчанд урингани билан гавдасини кўтаролмас, нега камерада эмас, навбатчи хонасида юрибди, деган ўйдан ташвишланган ҳолда бу ҳақда навбатчининг ўзидан сўрамоқчи бўлар, аммо у кўзини лўқ қилганча назоратчига қандайдир ғалати қараш қилиб ўтирарди. Тошмуроднинг қўлида маҳбуслар камерадан ташқари чиқарилганда тақиладиган кишаннинг йўқлиги ҳақида у навбатчини огоҳлантирмоқчи бўлиб турганида, навбатчи ундан нигоҳини олиб қочиб, остида шама юқи қолган ҳалиги сири кўчган кружкага қайноқ чой қуйиб, Тошмуродга узата бошлади. Кружка устидан кўтарилган қайноқ буғ назоратчининг юз-кўзига урилди, у маҳбуста бунақа раҳмдиллик қилаётгани учун навбатчи ўзи жавоб бериши кераклигини, бунга ўзининг алоқаси йўқлигини, гувоҳликни ҳам бўйнига олмасликни, яхшиси, ташқарига чиқиб кетишни ўйлар, аммо танаси ўзига бўйсинмас, ўриндиққа парчинлангандек уни кўтармоқ душвор эди. Шу тариқа ўзи билан олиша-олиша уйғониб кетганида ташқарига чиқиб қайтиб кираётган навбатчи:

— Оббо отам-ей, росаям босинқирадингиз-да, — деди руҳий аҳволини жайдари сўзлар билан ифода-
лаб. — Дам-пам солдириб юборинг-э!

Навбатчининг кейинги гапи назоратчига ёқмади, унга бегона қавм кишисига қарагандай ётсираб, хавотир аралаш нигоҳ ташлаб қўйди. Аммо навбатчи парвосиз эди.

— Камандир келди, отам, — деди у назоратчи томонга қарамай темир панжарали дераза олдига бораркан. — Энди бориб, уйда ухлайсиз.

Навбатчининг бу гапи унинг ёдига уйини, хотинини солди; ёшига номуносиб тарзда апил-тапил ўзини ўнглаб, ташқарига чиқди. Бошлиқнинг хонаси рўпарада, сиёсий ўқув машғулотлари ўтказиладиган каттакон залга тутшиб кетганди. Эрталабдан икки-уч маҳбус қорларни кураб, йўлкаларни супуриб-тозалаб қўйишган, ҳали яна қиладиган ишлари бор эканми, бу ердан кетгилари келмаганиданми, ивирсиб юришарди. Уларнинг эгниларида кўкрак чўнтагига гугурт қутисининг ярмичалик келадиган тахтача тикиб қўйилган қора фуфайка, оёқларида оғир кирза этик, бошларида қалпоқ бор эди. Тахтачага қора туш билан маҳбуснинг исм-шарифи, жиноят кодексининг қайси моддасига биноан жазога тортилганлиги, жазонинг муддати ёзиб қўйилганди. Маҳбуслар назоратчини кўришлари биланоқ ўзларини ишлаётгандек кўрсатиш учун дарров супуриб-сидиришга киришишди. Фақат, ёши бир жойга бориб қолган сочсоқоли оппоқ оқариб кетган маҳбусгина қоққан қозикдек тураверди. Унинг юзида қандайдир аянчли илжайиш зуҳурланди, назоратчига худди ялтоқланаётгандек бир қиёфада қаради, бош ирғаб қўйгандек бўлди.

Назоратчи уларнинг ёнидан виқор билан ўтди. Ўшиқдан кираверишда, зинапоя остида калласи каттакон сарғиш қари кўппак думи билан ер супуриб ётарди. Бошлиқнинг эркатойи эди бу кўппак, унинг ортидан қолмай эргашиб юради, хонага кириб кетганида остона пойлаб ётади. Маҳбусларнинг олдида виқор билан ўтган назоратчи кўппакка ширин гап айтгиси келиб, энди тиржаяётган эди, бошлиқнинг уни кўриниб қолди. Назоратчи шошиб салом берди. Бошлиқ икки бетидан ёғ томиб турган ўрта яшар бир одам бўлиб, кайфияти ҳамиша баҳор ҳавосидай унгариб турар, теварак-атрофдагиларга муносабати ҳам шунга яраша эди. Ҳозир син солиб қараган киши унинг вақти чоғ эканлигига гувоҳ бўлар, бунинг сабаби, албатта бошлиқнинг нонуштада саккизта қуймоқни ширин чой билан еб олганида на уйига кеча кечқурун маҳбусларнинг яқинларидан бири каттагина бус-бутун қўйнинг гўштини ташлаб кетганида эди. Маҳбусларнинг жиноятларини енгиллаштириш ёки оғирлаштириш ишларига унинг дахли бўлмаса-да, қамоқхона ҳудудида уларни кўпам қийналмасликлари учун озодликда юришган яқинлари қамоқхона бошлиғининг кўнглини олиб қўйишга мажбур эдилар, ҳамиша унга эланиб юришга мажбур бўлишарди. Кайфияти соз бошлиқ назоратчининг бир оз кечикиб қолганини, ўзининг кейин гаплашамиз, деганини унутиб юборган, қандайдир яхши сўз айтгиси келиб турган эди.

— Қалай, яхши ўтдимиз? — деди у назоратчининг саломига алик олмай.

Назоратчи қаддини тиклади.

— Худди шундай, ўртоқ начайлик!

— Совуқ бўлди-я?

— Худди шундай, ўртоқ начайлик!

— Уйга кетяпсизми?

— Худди шундай, ўртоқ начайлик!

Бошлиқ зинапоядан тушиб келди. Кўппак сакраб туриб, тилини чиқариб унинг атрофида ялтоқланганича айлана бошлади.

— Ўғилчани кўрасизми? — бошлиқ назоратчи марҳамат кўрсатмоқчи бўлди.

Назоратчи бошлиқнинг сўзини қайтаришга одатланмаган эди, унинг ҳозирги сўроғига нима деб жавоб қайтаришни билмагандай, мабодо йўқ деса, бошлиқнинг буйруғини рад этгандай бўлиб кўринишидан қўрққандай, иккиланиб елкалари шалвираб тушди.

— Қачон кўргингиз келса, айтинг, шароит яратиб берамиз, — деди бошлиқ унинг ҳолатини тунгунгандай.

Назоратчининг кўзлари филтиллади.

— Хўп бўлади, ўртоқ начайлик!

Бошлиқ кўппакка қант отган эди, у илиб олди ва ўз маҳоратидан хўжайинини хурсанд қилганидан айраб, ириллаб қўйди.

— Кетишга рухсат этинг, ўртоқ начайлик!

— Майли боринг.

Назоратчи кетди. Бошлиқ унинг ортидан бир зум қараб қолди. Негадир бошини чайқай-чайқай, навбатчи хонасига қараб йўналди.

Оқ сочли маҳбуснинг юзида ҳамон жилваланиб турган ялтоқланиш йўқолиб, ўрнини жиддийлик, гусса эгаллади. Ўз-ўзича гўлдираб, болахонадор сўкиниб қўйди.

Назоратчи кўчага чиққанида ҳаво очилиб кетган, тоза ва мусаффо эди. Лекин совуқнинг заҳри ҳамон баланд, йўлларни ёғоч куракда қордан кураб тозалаб юришган одамлар қулоқчинларининг қулоқларини

тушириб олишган, ўқтин-ўқтин қўлларини қўл-
тиқлари орасига тиқиб иситишар, кафтларини
бир-бирига ишқаб-ишқаб қўйишарди. Томларни,
бўғотларни қор босиб, тарновларда шишадек узун-
унун сумалаклар осилиб ётар, болалар уларни қор
билан мўлжаллаб уриб туширишар, шунда қарс-
қурс синган товушлар эшитиларди. Назоратчи ҳар
сал қамоқхона дарвозасидан ташқарига чиққанида
теварақ-атрофга гумонсираш аралаш бегонасираб
қарар, эмин-эркин, ўз эрку хоҳиши билан юришган
одамларга хавфсираб назар ташлар, уларниям ўзи
қўриқлайдиган камераларда ўтиришганини тасав-
вур этгачгина, кўнгли сал тинчигандай бўларди.
Гарчи ҳаммаёқда осойишталик-хотиржамлик бўлса-
да, йўлда кетаётган бирон одамнинг афт-ангорига,
юриш-туришига, кийган кийимига туйқусдан узоқ
тикилиб қолар, шу киши қамоқда эмасмиди, бе-
билиски қочиб қолмадимикан, дея ўйлай бошлар-
ди. Ҳақиқатан ҳам баъзи ҳолларда, кейинчалик
яхшилаб сўраб-суриштирилса, ўша одамнинг ўзи
синки ака-укаси ёки уруғ аймағидан бирови қамалиб
чиққан бўларди. Назоратчи бир кўрган одамнинг
юз қиёфасини эсда сақлаб қолгани билан қачон,
қерда, қай ҳолатда кўрганини унутиб, айқашти-
риб-уйқаштириб юборарди. Айтайлик, бирон-бир
тўй-маъракадами, йиғиндами танишган кишисини
кейинчалик кўриб қолса, у қачон қайси жинояти учун
қамалиб чиққанди, дея ўйлай бошлар, боши қотар;
баъзи пайтларда, ҳатто сўрашдан ҳам тортинмасди.
Шу боис, у ҳақда эшитиб-билганлар, уни кўриб
билганлар танишишдан безор, ўзларини етти тош
наридан олиб қочиб юришарди. Қамалиб чиққанлар
эса у билан гаплашишмасди. Назоратчи ҳам улардан
нафратланарди; аммо бу жуда кўр-кўрона, яккаш

мана шу одамларгина ёмон, ана-а, аблахликлари алайно-ошкор кўриниб турибди, деган бир ёқламп фикрга асосланган нафрат эди. Бундай фикр жамият томонидан қўллаб-қувватланиши, ҳайбаракалла қилиниши назоратчини баттар ҳовриқтирар, бир автомат олиб ҳаммасини бир четдан қириб ташласам, деган ўй ўқтин-ўқтин хаёлидан чақмоқ каби ўтиб қолар, мана шундай ортиқча юкларсиз аллақандай мукамалликни тасаввур этаётгандек бўларди. Аслида бу хира тасаввур ҳам унинг ўзиники бўлмай, онгига қўйилган; шу манқурт зомби онг етовида қандайдир мавҳум кадрдон нарсасини ҳимоя қилиш учун бутун борлиғини беришга, унга қарши бош кўтарганларни қириб йўқотиб юборишга, камераларга тиқишга, ҳар ёқларда ҳар вақт бош кўтаришга ҳозир у нозир қандайдир номаълум душманлардан ўчи олишга, ҳушёр туришга, қаҳрамонлик кўрсатишга тайёр эди.

У билан ҳеч ким бақамти мунозара қилишни истамасди. Шу боис ўзини ҳақ деб биларди. Аммо Суннат ўғрига ўхшаганларга тўқнаш келиб қолишдан қочиб юрарди. Чунки Суннат ўғрининг гап-сўзлари қандайдир муқаддас нарсасини тортиб олишга уринаётгандек туюлиши унга ёқмасди. Унинг тасаввур этганлари, ўйлаганлари, оғзидан чиққанлари ҳаммавақт ҳақ эканлигига ҳеч шубҳа билдирилмаслиги керак. Маҳбуслар шунақа, назоратчининг айтганларини бекаму кўст бажаришга, елиб-югуришга ҳамиша тайёр туришади. Унинг жайдари онгида шаклланган қудратли мустабидлик тимсоли на тўғри сўзни, на танқидни, на ҳақиқатни, на яратганни тан олади. Ўғлининг бир оғиз гапи учун гаплашмай қўйганининг сабаби ҳам шунда. Ахир, у ким бўптики, менга, менга-я

шунақа дейишдан тап тортмайди, деган хаёл мугтасил равишда унда газаб, нафрат, кўпириб тошиш, аччиқланиш туйғуларини жўш урдиради. Мушти гурзидек қаттиқлашиб боради. Лаблари титраб қалтирайди, сўз нари турсин гинали қарашни ҳам кўтаролмайди. Ичида вайронакорлик ва қийноққа, алам олишга чексиз иштиёқ кучайиб бораётганидан ўзини қўярга жой тополмай қолади. Унинг ўзича мақтаниб бошқаларга кўз-кўз қилиб кўрсатишга уринаётган ватанпарварлик туйғулари ҳам сохталигини, оиласи, аёли, фарзандига бўлган муносабати каби аламангизликдан иборат эканлигини хаспўшлашнинг асло иложи йўқ. Шу боис унинг алами ҳеч қачон босилмай, барчани қамоқхона ичида кўришни хоҳлайди. Ўзини шунда кўтармадаги игнасанчар совуқ изғиринларга минг йил бўлсаям дош бериб уларни қўриқлашга, бирор жонзотнинг мустақкам деворларни ҳатлаб ошиб кетишига йўл қўймасликка тайёр ҳис этади. Унинг руҳиятидаги бу қадар қайтмас шижоат, ҳамиша алангаланиб турувчи алам, чексиз нафрат кучлилиги ва қудратлилиги билан теварак-атрофга таҳдид солмоқчи бўлади ва барчани ўзидан бездиради.

Бу қамоқхоналар чепуха, Суннат ўғригина сираям тап тортмай унга шундай дея оларди, қамоқхоналар, сургунлар билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди, аввал одамни ўйлаш керак, унинг кўнглини ўйлаш керак, буларнинг қаршисида бари чепуха. Шубҳасиз, назоратчига бунақа очиқ-ойдин гаплар ёқмас, аламангизлигини баттар кучайтириб юборар, қасд олиш ҳақида ўйлай бошлар, аммо иложини тополмаганидан ўзини баттар қўярга жой тополмасди. Қамоқхона тупроғини ҳар хил муддатларда уч-тўрт марта ялаб чиққан Суннат ўғри

қонун-қоидаларни сув қилиб ичиб юборган, оф-зига келганини қўрқмай айтаверар, шу сабабдан бўлса керак, ўғри номи бўлгани билан туманда обрў-эътибори юксак эди. У билан ҳисоблашиб, айтганларини ерда қолдиришмасди. Атрофида ёш-яланлар ҳам кўп эди. Буларнинг барчасидан нафратланадиган назоратчи, яхшиси, у билан иложи борича учрашмай қўя қолишнинг йўлини қилиб юрарди. Аксига олгандай, у оёқ остидан чиқиб қолаверар, назоратчига тегажоглик қилиб ҳар хил масхараомуз гап-сўзлар қилар, баъзан унинг таърифини осмонга чиқариб мақтаб кетса, баъзан тупроққа қориштириб шаънига танқид тошлари отарди. Назоратчи эса танқид эшитишни хоҳламас, бунақа тўғри гапларни айтадиганларни ҳам кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. У боёқиш ўз табиатига кўра мақтов гадоси эди.

Қамоқхона эшигидан уч-тўрт қадам нарида уюб қўйилган қор устига кимдир йўл-йўлакай тасодифанми, атай қилибми, бир ҳовуч дон сепиб кетибди. Бир гала каптарлар ўзларини донга уришиб, гоҳ қорга ботиб кетишар, гоҳ бир-бирлари билан чўқишиб қолишарди. Назоратчи, бу жойда каптарларнинг дон талашиши қоидага тўғри келадими-йўқми, дегандай бир зум ҳардамхаёлроқ бўлиб турди. Юқоридан битта-яримта текширувчилар келиб қолишса, бу ҳолни қандай баҳолашаркин, дея ўйлади; ҳатто, бундан бошлиқни огоҳ қилиб қўйиш лозиммикан-лозиммасмикан, деб иккиланиб турганди, ичкаридан фолбин навбатчи чиқиб қолди.

— Ҳалиям шу ердасиз? — деди у керишиб, тоза ҳавода ҳузур қилиб нафас оларкан, назоратчининг кетиш-кетмаслиги ўзини заррача қизиқтирмаслигини билдириб қўймоқчи бўлгандек, давом этди. —

Роса ёғди-да аммо-лекин. Айтмоқчи, камандирга учрашдингизми?

— Ҳа.

У бу жавобгаям эътибор бермай, хитоб қилди:

— Қор маза-да!

Шу маҳал унинг нигоҳи қор устида дон талашаётган каптарларга тушиб, ёш боладай қувониб кетди:

— Ие, ие, анавиларни; нима қилишяпти ўзи, дон қидиришяптими? Ризқу насибалари қор остида қолганидан қийналишяпти-да, бечоралар, — назоратчининг назарида навбатчи ўз вазифасини унутиб қўйгандай кафтларини бир-бирига ишқай-ишқай каптарлар томон юраётганди, қандайдир хаёл уни тўхтатиб қолди ва ичкарига қараб қийқирди. — Жуманазар!

Темир эшик шиқирлади. Бир оздан сўнг сапсарик озғин юзи иягига қараб ҳаддан ортиқ чўзилиб кетганидан сарик сабзини эслатиб турган, кўм-кўк кўзлари ҳаракатсиз ўттиз ёшлардаги найнов назоратчи чиқиб келди. Унинг олдинга туртиб чиққан елкалари, туксиз қоши, тифдор бурнининг аянчли тарзда бир томонга қийшайиб туриши, гимнастёркасининг тирсаклари кирланиб кетганлиги ялқовлигиданми, ҳамма нарсанинг жонига тегиб улгурганиданми дарак берар, шу сохт-сумба-ти билан юриб турган полиз қўриқчисига жуда ўхшаб кетарди.

— Ҳа-а, — деди у чўзиб, аввал назоратчига қараб оларкан, сўнгра навбатчи томон ўгирилиб. — Нима дейсиз?

— Буханкадан бир бурда ушатиб чиқ.

Ёш назоратчи ҳайрон бўлиб кифт қисди: у, навбатчи ҳозиргина чой ичиб ўтирувди, яна оч қопти-да, деб ўйлади. Ортига қайтди. Анча ҳаяллаб бир

бурда қора жавдар нон олиб чиқди. Навбатчи унга ўқрайиб қараб, қўлидаги нонни ғазаб билан тортиб олди. Бу ёш назоратчига жуда малол келди, ичида навбатчининг бирор фалокатга йўлиқишини тилади. Навбатчи нонни ушоқлай-ушоқлай каптарларга яқинроқ тоза ерга сепди.

— Ана-а, ана-а! — дерди у каптарларнинг гув-гувлашиб ўзи томонга келаётганидан шодланиб. — Олинглар, ош бўлсин!

Ёш назоратчининг ҳиссиз юзига табассум дориди. Кўм-кўк кўзларида заиф нур ўйнади, лаблари ихтиёрсиз равишда бир томонга жийрилди ва паст овозда:

— Э, шундай демайсизми? — деб қўйди.

Кейин навбатчининг бирор фалокатга йўлиқиши ҳақидаги тилагидан негадир тезгина воз кечди. Назоратчи эса каптарлар устидан бошлиққа шикоят қилмагани учун фахрлангандай кета бошлади. У энди-энди машиналар қатнай бошлаган катта йўлга чиқиб олди. Шундагина ниҳоятда толиққанини, оёқларидан мадор кетганини ҳис этди. Амаллаб уйга етса тўйиб ухлашни, шунда ўзига келишини ўйлади. Ўйлади-ю, шу онда касал ётган хотини, уйида сичқонлар ҳассага таяниб юришгани, ақалли ҳалиги навбатчи каптарларга ушатиб сепган нондан ҳам йўқлиги эсига тушиб, дили хуфтонлашди. Чўнтагидаям ҳемири йўқ. Нима қилса экан? Изига қайтиб, навбатчидан нон сўрасамикан? У йўқ демайди, топиб беради. Аммо қандайдир истиҳолога бориб, бу фикридан воз кечди.

— Биз урмаймиз, сўкмаймиз, — дейишарди қамоқхона ходимлари маҳбусларни кўргани келганларга. — Ҳукумат уларга ойлик бермасаям овқат беради, паёғини кечиктирмайди — бўлди-да,

яни нима керак? Ҳа-а, балли! Ана-а, анави одам деҳқон, Э, ким билсин, деҳқон ҳам тушаркан-да, экинзоридан бир тўп кўкнори топиб олишипти, шуни бўйнига қўйиб юборишган. Азбаройи худо, Уним экканим йўқ, шамол уруғини қаердандир опкелиб ташлагандир-да, дейди. Ким билсин. Ўша одамдан, қаер яхши экан, деб сўраб кўринг-чи? Индамайди, индамайди-ю, лекин ичида бу ернинг яхшилигини тасдиқлаб туради. Ейишга нони бор, инг муҳими паёғи бор. Далани кўрмайди холос, керак бўлса, баъзи-баъзида далагаям опчиқиб турамиз — яна нима керак?

Қамоқхона ходимлар маҳбусларни кўргани келганлар билан ўзларини шу тарзда жабрдийда кўрсатиб гаплашишар, сизларнинг қавму қариндошингизга, ака-укаларингизга, яқинларингизга яхши бўлишининг жабру жафосини биз тортмоқдамиз, деяётгандай бўлишади. Бунақа гап-сўзлар остида қандай иддаолар борлигини пайқашиб, кўргани келганлар ўзларини уларга ичлари ачишаётгандек, қандайдир яхшиликлар-саховатлар кўрсатмоқчи бўлишаётгандек кўрсатишар, имкон топишса, чўнтақларига пул солиб қўйишар, эвазига улар томонидан маҳбусликдаги яқинларига зўтиборни сотиб олишарди. Шу тариқа то маҳбус озод этилгунча улар билан яқинлашишиб, ўқтин-ўқтин уйларига меҳмондорчиликка айтиб боришар, зиёфат беришарди. Қамоқхонанинг ҳар бир ходими пинҳоний тарзда ўзига ана шунақа соғин сигир топиб оларди. Маҳбус озод этилган заҳотиёқ бундай муносабатлар абас топар, кўчадаги итга салом беришса беришардики, уйларида бир дастурхон атрофида ўтириб зиёфат еган қамоқхона ходимига қайрилиб қарашмасди. Юз-кўзларига аянчли, шаф-

қат уйғотадиган ифодалар беришга устаси фаран таъмагир муллалар икки гапнинг бирида қиёматдан олиб туришади; дунё бебақолиги ҳақида жўшиб оҳанжамали ваъзлар айтишади, бева-бечоралар, майиб-мажруҳлар томонидан қилинган назру ниёзларни ҳарислик билан чўнтакка уришади, бойвачча-ю амалдорларга пойи патак бўлиб юришади, қадам босган жойларида текин дуога тиллари айланмайди, кафтлари ёзилмайди, худонинг номини сотиб ошқозонларини тўлғазишади. Қамоқхона ходимларининг таъмагирлиги ҳам ўшаларникига ўхшаб кетар — фарқи, муллалар қиёмат билан қўрқитишса, булар умрлари барбод бўлаётган маҳбусларни ўртага солишарди. Аслида, булар ташқи жиҳатдан бошқа-бошқа кўринишса-да, бир-бирларидан ҳечам фарқ қилмайдиган тоифалар эди. Қамоқхона ходимлари уйдан ҳеч нарса келмаётган маҳбусларни бўлар-бўлмас ишларга буюравериб қийнашар, очиқ-ойдин айтишмаса-да, уларнинг мақсади нима эканлиги барчага маълум эди. Маҳбусларни орқа қилиб уларнинг яқинларини қанчалик юлишга, шилишга интилишса-да, афшаклар келтиришган нарсаларга тегинишга ҳайиқишарди.

Афшаклар қамоқхонадаги оқибатнинг тимсоли эди. Собиқ маҳбуслардан беш-олтитаси бирикиб, ўзларини афшаклар деб аташар, байрамларда, маросимларда, дам олиш кунларида топган-тутганларини — қанд-қурс, нон-чой, папирос сингари нарсалар олиб келиб, маҳбусларга улашиб чиқишарди. Улар бошлиқлардан рухсат сўраб, эшик олдида турган қоровул билан ади-бади айтишиб ўтиришмас, бир имо билан гуёки ҳаммаси ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетаверар эди. Улар катта куч

ми. Уларнинг орасида савдогарлар, қассоблар, касб-корларининг тайини бўлмаса-да, оғизларининг довури билан анча-мунча нарсаларни муҳайё қилиб ташлайдиган бообрў одамлар бор эди. Афшаклар бир-бирлариникига қатнаб гап-гаштаклар қилиб юришмас, чойхоналарда ўтиришмас, ҳаётда бир-бирини қўллаб-қувватлаш, мансабдорларнинг топонини ялаб-юлқаб иш битириш каби кенг илдиз отган гуруҳбозликлар улар учун ёт эди. Тўймаъракаларга ҳам тасодифан бориб қолишмаса, катта тўёналар кўтариб атай боришмасди. Бир-бирларининг шахсий, оилавий ҳаётларини сўраб-суриштиришмас; улар учун қотилми, фариштами фарқсиз, одам бўлса бас. Маҳбуслардан хабар олиш фурсати етганда илгаридан келишиб қўйишгандек, дарров бир жойга тўпланишар ва гап-сўзсиз, шунчаки томоша қилаётгандек, бозорларни, дўконларни айланиб юришарди. Уларни бозорларда, тинларда, дўконларда, катта идораларда кўпчилик танишар, лекин бир-бирларига, ана-а афшаклар, деб айтишмасди. Бу жамоани қўллаб-қувватловчилар бисёр эди. Лекин жамоа аъзолари ҳам, қўллаб-қувватловчилар ҳам мен ундай қилдим бундай қилдим деб, ҳеч қачон ҳеч кимга, ҳатто энг яқин одамларига ҳам айтмас эдилар. Бир оилада ота-бола бир-бирларидан беҳабар ҳолда уларга ёрдам кўрсатишар, кейинчалик ҳам бу ошкор этилмай қолаверарди. Бу ҳаммаси ўз-ўзича бўладиган ишлар эди. Табиий ва тартибли эди. Ҳеч ким даъват этмасди. Мажбурланмасди. Қўрқитилмасди. Афшакларнинг қамоқхонага келишларининг ўзиёқ маҳбуслар учун байрам ҳисоблаанарди. Улар ўзларига теккан нарсаларни бошқалар билан баҳам кўришар, қамоқхона ходимлариниям қуруқ қолдиришмасди. Минг

ялиниб-ёлворишгани билан назоратчигина улардан ҳеч вақо олмасди. У қамоқхонанинг ҳар бир қонунқоидасини, нарсасини муқаддас санарди. Бошқа ҳамкасбларидан фарқи ҳам шунда — очдан ўлса ўлардики, таъмагирлик қилмасди. Ҳатто кийган кийимига бировнинг қўлини теккизмас, ҳукуматнинг обрў-эътибори, шон-шавкати тўкиладигандай, унга хиёнат қиладигандай туюлаверади. Ўғли қамоққа тушганидан буён ҳар куни унга ҳамкасблари учир қилишади:

— Начайлик, ўғилчага паловми, қовурдоқми келтирмайсизми, қачонгача текин қўриқлаб ётамиз? Баҳонада бир жирланайлик-да, нима дедингиз?

Назоратчига бунақа гаплар ёқмайди. Ҳазил тариқасида бўлса-да, жавоб қайтармайди. Қовоғини уюб, нимадандир дову дунёси қоронғилашади. Шунда ёлғондакам унинг ёнини олишади, мақтаётгандай бўлиб ерга уришади, бебилиски масхара қилишади.

— Э, бу кишига индаманг, — дейишади. — Бу киши маладес! Нақ Лениннинг ўзини кўрганлар, тўғрими?

Украинада назоратчи шўро қўшинида оддий аскарлик хизматини ўтаб бўлгач, уйига қайтиши Москва орқали бўлган, ўшанда навбатда туриб пролетариатнинг доҳийси Ленин мақбарасига кирган, унинг маййити олдидан ўтаётганида кўнгли бўшашиб йиғлаганди. Ўшани назарда тутишяпти, деб ўйлайди. Кўксида қандайдир фахр-ифтихор туйғулари жўш ургандек бўлади.

— Ҳа, кўрганман, — дейди мақтанганнамо бир оҳангда. — Худди тирикдек ётипти.

— Шўронинг ҳақиқий одами шу киши бўладилар, — дейишади энди унинг ёнини олаётгандек бўлиб. — Олмайдилар ҳам, бермайдилар ҳам!

Булар мақташяптими-ёмонлашяптими — назорат-

чи фарқлөлмайди, аммо Ленинни кўрганини бошқаларга билдириб қўйгани учун ўзича мағрурланади.

Назоратчининг ёнгинасига шалоғи чиқиб кетган кўк “Виллис” келиб тўхтади. Чўзиб-чўзиб сигнал берди. У чўчиб тушди, теварак-атрофига олазарак қараниб олди. Бу “Виллис”нинг ўзи учун тўхтаганини хаёлига ҳам келтирмади. Йўлида давом этмоқчи эди, хириллаган бўғиқ товуш эшитилди:

— Ҳо-ов, начайлик!

Бу таниш овоз уни сескантириб юборди. Ўгирилиб, машина эшигини очиб ташқарига энкайиб турган Суннат ўғрини кўрди. Унинг бошида шляпа, эгнида чарм куртка бор эди.

— Ўтиринг- начайлик, обориб қўяй, — Суннат ўғрининг айтаётган сўзлари томоғининг хириллашлари орасидан базўр эшитилаётгандай эди.

Назоратчининг машинага чиққиси йўқ эди.

— Раҳмат, — деди ўзини олиб қочмоқ ниятида.

— Раҳматни кейин айтасиз, начайлик, — Суннат ўғриям икки оёқни бир этикка тиқиб олди, ҳатто жаҳл аралаш ҳукмфармолик ҳам қилди. — Ўтирсангиз-чи!

Назоратчи машинага чиқди.

— Уташангами? — деб сўради Суннат ўғри.

— Ҳа.

— Йўл очилганмикин?

— Билмадим.

— Очилмаган бўлса, ўзимиз очиб кетаверамиз-да!

— деди Суннат ўғри беписандлик билан.

У бунчалик тантилашиб кетганининг сабабини назоратчи тушунолмади. Ўша томонларда бирон иши бўлса керак-да, деб ўйлади.

— Сизни ташлайман-у, дарров қайтиб келаман,

— деди Суннат ўғри унинг кўнглидан кечганини пайқаб тургандай.

Қамоқхона жойлашган туман марказидан чиқишди. Транспорт ўтмаган бўлса-да, шамол қорни учуриб-супуриб кетгани учун Уташаннинг тош йўлидан бемалол юрса бўларди. Нимадандир хавфсиз раб келаётгандай кўринган Суннат ўғрининг чеҳраси бир оз ёришди.

— Ўзи яхши юрибсизми? — деб сўради у назоратчи томонга ўгирилиб, садафдек оппоқ тишларини кўрсатганча галати тиржайаркан. Унинг соч-соқоли текис оқариб кетганига қарамай, қотма юзи, ихчам гавдаси, чақнаб турган кўзларининг дадил боқиши ёш йигитларникига ўхшарди.

Назоратчи бош ирғади.

— Биз ҳам юрипмиз, — деди Суннат ўғри бояги саволни ўзи учун ҳам бергандай. — Фирма очдик. Сибирга мева-чева олиб борамиз. Ёғоч опкелиб сотамиз. У ерда менинг таниш-билишларим кўп.

Назоратчи индамади.

— Бир вақтлар ҳаммаси ётиб чиқишган, — давом этди Суннат ўғри.

Унинг бу гапидан сўнг назоратчи ўзини ашаддий душмани билан ёнма-ён ўтиргандек ҳис этди. Ҳатто машинани тўхтатириб, тушиб қолмоқчи ҳам бўлди. Аммо Суннат ўғрининг йўлдан кўз узмай, парвойи фалак кетиши уни бу шаштидан қайтарди.

— Замон оғир бўлди, — деди Суннат ўғри. — Ҳуда-беҳуда қамалиб ўтириш кимга ҳам ёқади дейсиз, начайлик? Раз қамалдингми, каттароқ нарсани ўмаргин-да, кейин бемалол бориб ўтиравер! Қайтиб келганингдан кейин ҳам асқотсин-да. Нима дедингиз?

Назоратчи ўзини тутиб туrolмади.

— Шунча йил турмада ётиб чиқиб, яна ўша ёққа бормоқчи бўляпсизми? — деб сўради. Суннат ўғри “ҳа, бормоқчиман”, дегудек бўлса ҳозироқ уни ка-мерага элтиб тиқиб қўядигандек бир оҳангла.

Суннат ўғри унинг бу гапига эътибор бермаган-дек кўринди.

— Нима бўпти? — деди у кулиб туриб. — Юз йил турмада ўтирсам ҳам халқ барибир мени яхши кўради. Биласизми, нега?

Назоратчи кифт қисди.

— Ана-а, билмайсиз! Чунки мен халқнинг ха-сигаям тегинмайман, мол кўчада ётган бўлсаям қиё боқмайман. Ҳукуматнинг нарсаси бўлса, қўлим қичийверади, эски касалим хуружланиб қолади, то гумдон қилмасам қўймайман.

Назоратчи сиёсий ўқув машғулотларида орттир-ган билими билан Суннат ўғрини тилидан тутиб олиб, мот қилмоқчи бўлди:

— Халқнинг молига тегинмайман-у ҳукуматни-кени қўймайман дейсиз-а, — деди беписандлик билан; мана, энди бир ўқ билан тамоман кунфаякун қилиб ташлайман, дегандек қиёфада. — Ахир, халқ дегани ҳукумат, ҳукумат дегани халқ-да!

Назоратчининг юзида голиблик нашидаси барқ урди. Ўзиям анча вақтлардан буён бунақа сиёсий кучли гапни айтишга имкон тополмай юрувди-да!

Суннат ўғрининг лабларида истеҳзоли табассум ўйнади.

— Сизга ким айтди?

— Нимани?

— Шу гапни-да!

Назоратчи, ўзим айтяпман, деб мақтанмоқчи ҳам бўлди-ю, фош бўлиб қолишидан қўрқиб, очигини тан олди:

— Камандир!

— Унга ким ўргатган?

— Камандиргами?

— Ҳа-да! Ўзи ўйлаб чиқармагандир, ахир?

— Ўзи ўйлаб чиқармаган, — тан олди назоратчи камандирнинг бунақа гапларни минг йилдаям ўйлаб чиқаролмаслигини билган ҳолда. — Китобдан ўқиб ўрганган.

— Ўша китобниям кимдир ёзган бўлиши керакдир ахир, — бўш келмасди Суннат ўғри ҳам.

Назоратчи иккинчи дафъа бир сўз билан Суннат ўғрининг оғзига уриб, ўтирғизиб қўймоқчи бўлди.

— Лелин ёзган!

Суннат ўғри эшитмагандай бир қўлини рул чам-барагидан қўйвормаган ҳолда иккинчи қўли билан эшикни қия очди. Ичкарига гувиллаб совуқ ҳаво ёпирилди. Суннат ўғри чирт этказиб тупургач, эшикни ёпиб олди.

— Шунақа денг.

— Шунақа.

— Бекорларни айтишипти!

— Ким?

— Ўша лелинингиз ҳам, камандирингиз ҳам, — Суннат ўғри бу кимсаларнинг ўзига дахли йўқлигини билдирганича сўзларкан, туйқусдан назоратчига қаради, чамаси, “сиз ҳам” демоқчи бўлди-ю, қандайдир истиҳолога бориб айтмади, ўзича аяди, лекин ичидаям қолдирмади. — Бошқалар ҳам!

Назоратчининг тилига беихтиёр шу калима келди:

— Оғзингизга қараб гапиринг!

Суннат ўғри тиржайди.

— Барибир соддасиз-да! — деди назоратчининг кечирса бўладиган фазилатини топиб олгандек.

— Ўзингиз ҳаётни кўриб-билиб турсангиз ҳам

кўрмасликка оласиз. Қандай қилиб ўшанақа гапларга ишонасиз-а, ҳайронман. Ўзи аслида ҳеч вақо қолдирмай сизни шип-шийдам тунаб кетишган, онгингизни ўғирлаб қаллангизга бибилски бўлмагур нарсаларни солиб қўйишган — сиз эса ебтўймас ўша энг катта юлғич ўғри қароқчиларга хизмат қилиб юрасиз, — Суннат ўғри қандайдир афсус-надомат билан бош чайқаб қўйди.

Назоратчининг жаҳли чиқиб, унга қарши оғиз жуфтламоқчи бўлди-ю, аммо нима деб баҳслашиш мумкинлигини билмади. Бундан ташқари, Суннат ўғри туйқусдан ғазабланиб кетди, ўнг яноғи пир-пир учарди, айнаи дамда у билан сўз талашини яхши оқибатларга олиб келмаслигини назоратчи яхши биларди. Жим кетаверди. Суннат ўғри ўзини ўнглаб олди шекилли, фўлдираётгандек:

— Тўғри одамсиз-да, начайлик, тўғри одамсиз! — деб қўйди, ўзича меҳрибончилик кўрсатаётгандек бўлиб. — Сизни битта йўлга солиб қўйишса ҳеч чиқмай кетаверасиз. Трамвайни кўрганмисиз?

Назоратчи Суннат ўғри нима учун трамвайни сўраётганининг сабабини фаҳмламади. Мақтангиси келиб қолди.

— Москвада кўрганман, — деди фахрланиб.

— О-ҳо! — Суннат ўғри, қойил, дегандек бош чайқади. — Москвагаям борган экансиз-да?

Назоратчи сохта камтарлик билан:

— Борганмиз, — деб қўйди.

— Борган бўлсангиз, кўрган бўлсангиз, сиз ҳам ўша трамвайнинг ўзисиз! Битта йўлдан бориб келаверасиз!

Назоратчи бундай қиёслашдан хафа бўлишни ҳам, хурсанд бўлишни ҳам билмади: кейин ўйлаб туриб, мени Москвадаги трамвайга ўхшатапти-я, ҳазилми, дея вақти хуш бўлди.

— Шунақа, — деди Суннат ўғри ўзига-ўзи гапирётгандек ва томдан тараша тушгандек савол ташлади: — Айтмоқчи, сиз ўзингиз ишлаётган қамоқxonани ким қурганини биласизми?

— Биладан, Чўянбой Қулмонов қурган.

Суннат ўғри бу исм-шарифни тишлари орасида ғажиб-ғажиб туфлаб ташламоқчи бўлгандай:

— Ҳа-а, Чўянбой Қулмонов, — деди ва яна: — Қандай қилиб қурган? — деб сўради.

— Қурган-да!

— Материални қаердан олган?

— Қамоқxonанинг қаршисидаги тепаликда бир мадраса бўлган экан...

— Ҳа, уни жуда қадимий тепалик дейишади.

— Ўша мадрасани буздириб, гиштларини ташитиб келган.

— Ана-а, холос.

— Жуда меҳнаткаш одам бўлганлар-да Чўянбой Қулмонов. Қамоқxonани қуришга кўп заҳматлари сингган. Кейин ўзлариям неча йиллар начайлик бўлиб ишлаганлар. Ҳукуматга садоқатлари жуда баланд эди. Биз ишга келганимизда ҳам у киши начайлик эдилар. Жа-а строгий эдилар аммо-лекин. Аристонлар зир-зир титрашарди. Қамоқxона ҳовлисига битта қуш ҳам учиб киролмасди (назоратчи беихтиёр бугунги каптарларни эслади). Ҳар икки-уч кунда ўзлари бизга лекция ўқирдилар. Э, бир зўр гапларни гапирардиларки, асти қўяверасиз. Қўлларини силтаб-силтаб, овозларини баланд кўтариб сўзлардилар. Кўп гаплари қулоғимизга қўрғошиндай қуйилиб қолган. Устозимиз эдилар-да!

— Шу устозингиз қандай ўлганини биласизми? — деб сўради Суннат ўғри нимадандир гижинаётгандай.

Назоратчи бир қизишса сўзамол бўлиб кетар, ҳатто равонгина ҳикоя қиларди. Ҳозир ҳам устози ёдига тушганиданми, ўзини унутгандай бўлди, воқеалар тўсирига берилди:

— Биладан, биладан! — деди Суннат ўғрининг диволига шоша-пиша калта жавоб қайтариб, сўнгра уни шарҳлашга киришгандай. — Аммо-лекин қаринда кўп азоб чекдилар. Болалари барорсиз чиқди, — назоратчининг кўз ўнгига “лоп” этиб ўз ўғли келиб, хўрсиниб қўйди. — Хотинлари ўлгач, болалари-ю келинлари бирикиб уни уйдан ҳайдаб чиқаришган экан. Ҳў-ўв Махсумнинг чойхонаси бор-ку, ўша ерди ётиб-туриб юрганлар, чойхоначи кечаси битта кўрпача тўшаб берар, кундузи туринг энди, деб пиғиштириб оларкан.

— Махсумнинг отасиниям бир маҳаллар Чўянбой Қулмонов қамоқxонада азоб бериб ўлдириб юборган, — гап қўшди Суннат ўғри ўзини тиёлмай.

Эл орасида шунақа миш-мишлар юришини назоратчи эшитганди, индамай қўя қолди.

— Махсумнинг чойхонасида уни исқирт ҳолатда, кир-чир усти бошда исириқ тутатиб, тиланчилик қилиб юрганини мен ҳам кўрганман, — деди Суннат ўғри ошкора нафрат билан. — Ҳазорисфон, ҳазорисфон, дейишдан нарига ўтмасди, тиланчиликниям ёлчитмасди; дуога қўл очолмасди, бармоқлари тугилиб қолганди. Кексалар, бу фалончи-нистончи, Чўянбой Қулмонов деганлари шу, барчани зир титратган, мадрасани буздириб қамоқxона қурдирган, дейишса ишонгимиз келмасди.

Назоратчи, марҳум Чўянбой Қулмоновнинг эмас, ўзининг устидан айбнома ўқиладигандай қўнишиб олди.

— Кейин эшитсам, мадраса гишталаридан болалари қувиб юборишган ўша ҳовлисигаям олиб келган экан.

— Рост, — беихтиёр огзидан чиқиб кетди назоратчининг. — Ҳожатхонасининг деворига ишлатган.

Суннат ўғрининг ранги гезариб, қўлидаги рул чамбараги айланиб кетди. Машина йўлдан чиқиб, иккаласиям асфаласофилинга жўнашларига бир баҳя қолди.

— Эшак! — сўкинди Суннат ўғри тишларини гижирлатганча. Бу ҳақоратни марҳум Чўянбой Қулмоновга нисбатан айтдими, назоратчигами, йўлдан чиқиб кетаёзган машинагами, эҳтиётсизлик қилган ўзигами — номаълум эди.

Ноқулай жимлик чўкди.

— Чўянбой Қулмоновнинг қандай ўлганини айтмадингиз-ку? — дея гап бошлади Суннат ўғри бу жимликдан негадир кўнгли гашланиб.

— Ўзини осган, — деди назоратчи нохушлик билан.

— У ўзини осган, — Суннат ўғри тин олди. — Аммо ортидан Махсумниям жавобгар қилиб, қамаб юборишларига оз қолганини биласизми?

Назоратчи бу гапни эшитмаганди.

— Йўқ, — деб бош чайқади.

— Ёмоннинг тиригиям бир бало, ўлигиям бир бало, деб тўғри айтишган. Сиз афтингизни буриштирманг, устозингиз бўлсаям айтаман, унақа аблаҳни ер юзи кўрмаган. Ушандаям мана шунақа қиш пайти бўлган-да. Ҳаво совиб кетган. Чўянбой Қулмонов совқотганидан эринибми, ўзи тоби қочганми, ишқилиб, кеча-ю кундуз ўрнидан турмай ётаверган. Ҳаммаёқни ис босиб кетди, туринг, остингизни супуриб қўяй, дея ялинаётган Махсумга ҳам қулоқ солмай қўйган. Чойхоначи айтгандай,

хаммаёқ сасиб, чойхўрлар қадам босмай қўйишган. Ахийри, Махсум мажбур бўлиб, уни сўккан, эртагаёқ бошқа жой топиб чиқиб кетмасангиз йигитлар билан ҳовузга элтиб ташлайман, деб қўрқитган. Шунча вақт жой бердим, қарадим, бўлди-да, қарзим бормиди, деб оғзига келганини қайтармай айтаверган. Мана шу дардисар туфайли мижозларнинг келмай қўйгани унга алам қилганда! Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, чойхоначининг тирикчилиги шу мижозлар устидан ўтганидан кейин, бошқа нима қилсин? Чўянбой Қулмонов ўзи бу пайтларда жиндаккина совуқдан ҳам эти жунжикадиган, балодан қўрққандек совуқдан қўрқадиган бўлиб қолган экан. Чойхоначининг ҳовузга ташлаймиз, дегани унинг ўтакасини ёриб юборган. Ўлимнинг осонроқ йўлини танлаган, кечаси чойхона тўсинига белига боғлаб юрадиган чилвир билан ўзини осган. Бўлган-турган гап шу. Чойхоначи эрталаб келиб қарасаки, бир пайтлар ҳаммани зир титратган, қамчисидан қон томган Чўянбой Қулмонов ўзи ётадиган каравот тепасидаги тўсинда осилиб ётибди, остига челақ қўйган экан, гавдаси чўзилиб оёғи яна каравотга тегай деб турибди. Ана-а, бўлган-турган гап шу.

Суннат ўғри жимиб қолди. Анча-мунча нарсага парво қилмайдиган назоратчининг эти сесканди. Йўлнинг икки чети шудгорланган дала. Қорини шамол учириб-ялаб кетган баъзи жойлар қорайиб кўринади. Бу оппоқ кенглик узра тўла-тўла қамғоқлар у ёқдан-бу ёққа, бу ёқдан-у ёққа енгил-елпи кўчиб юришади; қамғоқ ўтин бўлмас, ўйнаш хотин бўлмас, деб шунга айтишади. Уташанга икки-уч километр қолганда йўл аввал пастга энади, сўнгра

яна юқорилаб кетади. Чуқурликда одам бўйи қор тўдаланиб қолган эди.

— Энди бу ердан ўтолмайман, орқага қайтаман, — деди Суннат ўғри машинани тўхтатиб. — Хафагарчилик бўлмайдими?

— Йўқ-йўқ, — деди назоратчи шоша-пиша машинадан тушмоқчи бўлиб.

— Шошманг, — қовоғини уюб олган Суннат ўғри қандайдир ўта жиддий қиёфада эди. — Сиздан бир нарсани сўрамоқчийдим.

У машинада беҳудага бу ергача олиб келмаганининг сабабини назоратчи гира-шира пайқагандай бўлди.

— Нимади? — деди ичига аллақандай гулгула тушганидан хавотирланаётгандай бўлиб.

— Кўнглингизга келмасин тағин.

— Йў-ўқ, — назоратчининг дили негадир орзиқиб кетди.

— Биласиз, мен сизнинг ҳурматингизни ўтирган чоғимдаям жойига қўярдим; тўғри, баъзан ҳаддан ошириб юборганингиз билан сиздан ёмонлик кўрмаганман.

Назоратчи унинг муддаосини англолмаётган эди.

— Шунинг учун сиздан бир кўнгил сўрай дедим.

Назоратчи индамади.

— Ўғилчангиз қамалибдими?

Назоратчи бундай кўнгил сўрашни ҳеч кутмаганди. Ток ургандек сесканди. Оғзидан беҳосдан шу гап чиқиб кетди:

— Мени унақа ўғлим йўқ!

Кейин, ўзининг қандайдир жиноятчи олдида ҳисоб бераётгандай бўлиб тургани жуда алам қилди. Машинадан саросар туша бошлади.

— Унақа деманг, унақа деманг! — такрорларди

Суннат ўғри бу гапнинг ўзи учун жудаям муҳим аҳамияти бордек. — Биламан, қаҳрингиз қаттиқ, биламан! Аммо сиз тўғри одамсиз, ўзингизни ўйламайсиз; ҳозир замон ўзгаряпти, кўчада қолиб кетманг тагин; тупуринг ўша қамоқхонангизга ҳам, бошлиқларингизга ҳам — ҳамма-ҳаммасига тупуринг, шундай қилмасангиз ишингиз олға силжимайди.

Назоратчи қўл силтади.

— Э-э!

— Чўянбой Қулмоновнинг куни бошингизга тушиб қолмасин тагин.

— Нима-а?

— Айтаман-да. У мадрасани бузиб, одамларга азоб бергани учун жазосини олди. Сиз-чи? Сиз оддий кўрикчисиз, гуноҳдан қўрқинг, ўғлингизни кечиринг.

Суннат ўғрининг гапининг давомини эшитишга назоратчининг тоқати бўлмади. Фарч-ғурч қор босиб кета бошлади. Унинг товуши ортидан эшитилиб турди. Қадамини каттароқ олди. Янаям катта-катта қадамлар ташлади. Суннат ўғрини эшитишни хоҳламаса-да, миясида “нега унақа дейди, нега унақа дейди” деган бир фикр чарх ургани урган эди.

Туйқусдан енгилгина шамол қўзғалди. Қорларни гўзғитди. Ортидан ҳамон нималардир деб бақираётган Суннат ўғрининг сўзлари маъносини илғаб бўлмасди. Бора-бора унинг товуши ҳам тинди. Шамол қаттиқроқ эсди, назоратчининг юзига қор зарралари игнадек санчилди. Беихтиёр ана шунақа шафқатсиз аёзда чойхона тўсинида осилиб ётган кирчир, ташландиқ Чўянбой Қулмонов эсига тушди. У қадамларини тезлатди — барибир қор зарралари таъқиб қилаверди, шамол ҳуштагини чалиб қулоқлари остига Чўянбой Қулмоновнинг сўнги сўзларини

айтиб-шипшиб турди — ҳазорисфон, ҳазорисфон, ҳазорисфон!..

Ҳавони исириқ иси тутиб кетгандай бўлди. У бу йўлдан қишин-ёзин яёв юравериб-юравериб, паст баландини ёд қилиб юборган. Мана ҳозир эниб тушаркан, Суннат ўғрининг нима сабабдан йўлнинг бу ёғига юрмаганининг сабабини фаҳмлади: шамол қорни учирма қилиб қуйи томонга тиқиб ташлаган, машина нари турсин, билиб қадам босмаса яёв одам ҳам белгача кўмиб юборадиган уюрмаларга тушиб қолиши ҳеч гапмас эди. Авваллари тонг-саҳарда уйдан чиққанда ортидан кузатиб эргашиб келадиган ити ҳам айнан шу ерда, йўлнинг Уташан томонидаги тепа қисмида бир оз акиллаб турарди-да, эгасининг эниб ўрлаб тўғри йўлга тушиб олганини кўриб, шунга ишонч ҳосил қилгач, ортига қайтиб кетарди. Мана шундай кузатишларнинг бирида садоқатли итнинг уйга қайтиб бориши насиб этмади, очикқан бўриларга дуч келиб уларга ем бўлиб кетди. Ҳозир эса ити бир маҳаллар ортидан акиллаганча кузатиб қўядиган жойда назоратчининг нигоҳи аллақандай қорага тушиб, беихтиёр ортга тортиб кетган юрагининг гупиллаганча ура бошлагани ўзига эшитилди. Бўримикан, деб ўйлади. Чунки бунақа пайтда назоратчидан бўлак уташанликлардан бирортаси ҳам бу ерларда юришни хаёлига келтирмас, беҳуда фойдасиз санқишлардан кўра танча сандалига букчайиб тиқилмоқни ёхуд етишмовчиликлар вазидан бот-бот қўпиб қўзғаладиган жанжаллардан қочиб гаштакхона оташхонадаги тақир шолча устида носвой капалаб ётишни афзал кўришарди. Ўлмаган қул кўрар, нақлига амал қилиб ўзларини ўлимдан олиб қочиб юришгани билан фойдаси бўлмас, қиш

чилласига дош беролмаган “қуллар” бирин-кетин думалаб, “меҳрибоним қайдасиз, вой-дод, арслонимдан айрилиб қолдим дод-фарёд” сингари қиёмат қўпишига ўхшаган, аммо қиёмат қўпишига сира алоқасиз вақтинчалик дийдиёларга сабабчи бўлишарди. Уларнинг дунё кўриб сал-пал ақлини пешлаганлари эса, начора, пешонада бори шу экан, бир тузум тугаб иккинчисига ўтадиган мана шунақа бурилиш паллаларига энг бахтсиз одамларнинг ҳаёти тўғри келиб қолади, энди бу кўргиликнинг ҳали қанча вақт давом этиши номаълум, яхшиям, қутилиб кетди, деб ўзларига ҳам, бошқаларга ҳам таскин-тасалли беришарди. Шунда дийдиёлар бирдан пасайиб, дод-вой солаётганлар нафасларини пичга ютиб, жизғанақ бўлганча куйинаётганлар қовридан тушиб, “ўлган ўлиб кетди, зап қутилди; қийин қийин кимга қийин, ўлмай қолганларга қийин”, деб қолишарди. Уташанда шу кунларда илгарилари кўз кўриб, қулоқ эшитмаган, ақл бовар қилмас воқеа-ҳодисалар кўпайиб бораётганини хаёлидан ўтказганча назоратчи йўл бўйида кўзга ташланаётган қоранинг ёввойи санқи жонзотларга илоқаси йўқлигини, узун ипгами симгами боғланган қўлидаги қандайдир идишни силкитиб турган одам зоти эканлигини пайқади ва қадамини тезлатди. У қуйига эниб, уюрмаларга тушиб кетмаслик учун шамол қорини учирма қилганидан айрим жойлари қорайиб турган тош йўлдан пича юргач, энди ҳеч қандай хавотирсиз ҳаллослаб ҳансираганча тепалик сари ўрлай бошлади. Шунда галати ҳол юз берди: димоғига исириқ ҳиди тобора кучлироқ урила бошлади. У бу ҳиднинг қаёқдан келаётганини аниқламоқ учун теварақ-атрофга иланглаб қаради ва ортидан кузатиб чиқиб оч

бўриларга ем бўлиб кетган ити акиллаб турадиган жойда қўлидаги идиш исириқдонни силкитиб турган Чўянбой Қулмоновни кўрди. Унинг эгни алмисоқдан қолганидан кир-чир босиб кетган ўша эски шинели эди. Теварак-атрофни қоплаган қор каби оппоқ оқариб кетган соч-соқоли ҳаддан зиёд ўсиб, елкаларига тушган, шу боис юлдузчалар погонларнинг бор-йўқлигини билиб бўлмас, сал пал совуққа ҳам юраги дош бермас Чўянбой Қулмонов энди изғиринда бемалол оёқяланг, ялангбош ҳолда турарди. Назоратчининг юраги ортга тортиб кетди. Айниқса, кўзлари оний лаҳзада Чўянбой Қулмоновнинг чўғдек ёниб турган нигоҳига тўқнаш келганда ичи ағдарилиб кетгандек бўлди. Қанчалик ҳаракат қилмасин қадами унмай, кўз олди қоронғилашиб ҳушини йўқотганча ағдарилиб тушди.

У ўзига келганида димоғида ҳамон исириқ иси, ортидан кузатиб чиқиб оч бўриларга ем бўлиб кетган ити акиллаб турадиган жойда ётарди. У чап қўли билан бир ҳовуч қор чаңгаллаб олиб, юз-кўзларига ишқади, ўнг қўлига таяниб аранг ўрнидан турди. Бошининг ичида ҳам шамол изғиётгандек ғувилларди. Навбатчининг хонасида босинқи аралаш озгина мизғиб олганини ҳисобга олмаганда туни билан мижжа қоқмай постда тургани устига Суннат ўғрининг дардисар бўлгани қўшилиб, уни қашқатаёқ қилиб ташлагандай эди. Ёдига қандайдир муҳим нарса тушиб қолди шекилли, шоша-пиша ётган жойида, оёғи остида ниманидир кўрмоқчи бўлгандай аланглай бошлади; ҳатто шамол енгилгина сийпалаб, кумуш зарраларни учириб кетаётган қор юзасидан йўқотиб қўйган нарсасини қидириб топмоқчи бўлаётгандек пайпаслаб кўра бошлади, қўлларининг совуқдан қи-

риб, ачишаётганини ҳам пайқамасди. У ўзини билб-билмай анча вақтгача шу машғулоти билан андармон бўлди, ҳатто нима учун бундай болаётгани, нимани қидираётгани ёдидан чиқиб кетгандек, бу ишга маҳкум мустаҳиқ этилгандек қор юзасини пайпасларди. У ҳолдан тоя бошлади, ҳамон исириқ ҳиди тарк этмаган димоғини тортиб, совуқдан кўкариб кетган бурнини қаттиқ қаттиқ ишқади ва қаддини тиклаб туйқусдан, ўзи ҳам истамаган ҳолда ўкраб юборди, шунда кўксини тош каби қотган нимадир узилиб тушгандек бўлди, теварак-атрофнинг кимсасизлиги, бийдай шайлада кумуш зарраларгина тўзғиб юргани унга қўл келди, овозининг борича ўкраб-ўкраб йиғлайверди. Кўз ёшлари ажин босган юзини қоплаган тиканак соқоллари орасида қор устига тушиб кумуш зарраларга эврилганча тўзғиб кетарди. Уруш даврида фашистлар танки остига ўзини ташлаб танкниям, ўзиниям портлатиб юборганидан қаҳрамон бўлган; кўкраги билан пулемётни тўсиб ўзини кўрсатган; ўзининг ичагини қирқ даража совуқда ўзи операция қилиб оёққа туриб кетган; кесиб ташланган оёғини ёғоч тақиб трактор ҳайдаган; ёнғин тушган молхонадаги молларни қутқараман деб ўзи ёниб кетган — минглаб миллионлаб фидойи қаҳрамонлар — каторгаларда, сургунларда, жазирама иссиқларда, қаҳратон совуқларда унга намуна мавжуд; шу боис, чексиз азобу уқубатлар тортгани билан бунга дош бериб келган, иродасини тоблаган, иродасини тоблаганига шу чоққача ишониб келган қаҳри қаттиқ назоратчи энди қор устига мук тушганча ёш боладек, заифа аёлдек ўкраб-ўкраб йиғлар экан, қанчалик истаб-хоҳламасин ўзини тўхтатиб ололмас эди.

Ахийри, йиғлай-йиғлай ҳолдан тойди — йиғи

инсонни ҳолсиз қилиб қўяр эканми? Унинг ичидаги ёвуз ва қаҳри қаттиқ кучларни вақтинчалик ҳайдаб юборармикан ёки йиғи? Ёки инсоннинг ўзи жуда ҳолсиз ва кучсиз, ичидаги ўша ёвуз ва қаҳри қаттиқ кучлар туфайли ҳаётнинг барча кўргиликларини енгиб ўта олармикан?

Назоратчининг қадам ташлагиси келмас, йиллар давомида бориб келган йўлида одим отиш унга бегонадек, нима қиларини билмай қолганди.

У зўр-базўр, билиб-билмай, савқи табиий равишда йўлга тушди.

Кета бошлади.

Уташанга етди.

Икки четини уваланиб тушган пахса ва гувала деворлар тўсиб турган тор кўчага бурилаётганида чакана бозорда йил бўйи йиққан-терганининг пулини ўғирлатган деҳқонга тўқнаш келди. Деҳқон уни кўриб-кўрмасликка олди, салом бериб кўришмаслик учун йўлини буриб, нари кетди.

“Суннатга айтсам топиб берарди, деҳқоннинг саломлашмасдан ўзидан юз буриб кетгани сабабини эслаган назоратчининг хаёлига чақмоқдек шу фикр урилди. — Бошқа одамнинг қўлидан келмайди, ўғрилари майда киссавурларгача — ҳаммаси ўшанга ҳисоб беришади, давлат одамлариям ундан ҳайиқишади”.

Шу хаёлда назоратчи ҳовлисига етиб келганида дарвоза оғзининг куралмагани, одам изининг йўқлиги уни бир оз ажаблантирди. Тунда бир-бирларига илакишиб келган итлар дарвозадан кираверишда, ўнг томондаги очиқ майдончанинг қорини босқилаб ташлашган, унда-бунда жунлари тўкилиб қолган, суроблариям тўғриланиб кетганлиги эҳтимолдан узоқ эмасди. Тамбаси ҳали олинмагандир, деган

тумонда назоратчи дарвозанинг бир табақасини секингина итарганди, у ўз-ўзидан очилиб кетди.

У ичкарилади.

Тамба — ёғоч гўла устини бир қаричча қор қоплаган, четда ётарди.

Назоратчи янаям ҳайрон бўлди. Кўнгли қандайдир нохуш ҳодисани сезгандек, илдам-илдам одим отди.

Уйга етди.

Эшикни очаркан, туйқусдан келиб қолган, томни роса қор босипти, вақтида куралмаса, эриганда чакка ўтиб тўсинлару вассаларни чиритиб юборади, деган фикрни миясидан қўйвормай турди. Аслида, феъл-атвориға кўра, арзимас туюлган бунақа ташвишлар уни кўп ҳам безовта қилмасди.

У эшикни очиб кирган жойи ошхона эди.

Ҳар доимгидек, у энг аввал қўшўқчоққа қаради. Каттароғи қозон осиш учун мўлжалланган, ёнидаги кичикроғи эса чой қайнатиладиган қумғон осиладиган қўшўқоқсиз ҳаётни тасаввур этиб бўлмайди. Азал-азалдан шундай бўлиб келган. Қозон остидаги олов кўпайиб кетса, косов билан олиб кичик ўчоққа ташланади, баҳонада чой ҳам қайнайди. Уташанликлар кейинги эллик йилда аждодлардан ўтиб келган анъаналарга нописандлик билан қараб, бунақа нарсаларни унутиб юбораёзган бўлишса-да, ўчоқбошининг ҳар доим саранжом-саришта бўлиши кераклигини савқи табиий ҳис-ла пайқашади. Бошларига мушкул бир иш тушгудек бўлса, аёллар ҳали-ҳануз пилик ёқиб, ўчоқ бошига қадаб чиқишади, мўри қуруми билан темиратки, оқпес, сўгал каби терига тушган доғдуғ ҳамда тошмаларни йўқотиб юбориш уларга чўт эмас. Уташан, Уташан деган билан қишлоқнинг нега бундай аталишини ҳеч ким билмайди, била-

диганларни аллақачон ер ютиб юборган. Унинг қогоз ҳужжатларда кўрсатиладиган “Улуғ октябрь инқилобининг эллик йиллиги жамоа хўжалиги” деб аталадиган узундан узоқ янги номи бировнинг эсида турмагани учун оғизда эскиси сақланиб қолган, холос.

Ўчоқ бошида таппи-тезак, ўтин-чўплар ҳар ёққа сочилиб, тўзиб ётганини, тўнкариёлик қозоннинг устини билинар-билинемас чанг қоплаганини кўриб, назоратчининг қовоқ-тумшуғи аразчи ёш боланикидай осилиб тушди. Суви музлаб қолган челак негадир пастдаги обрез устида эмас, тўғридаги токчада турарди. Ўчоққа пала-партиш олов ёқилган-у, танчага солиш учун яқингинада хокандозда олиб кетилган, кул ичидаги битта-яримта чўғлар қизаринқираб кўзга ташланганча базўр милтилаб турарди. Чап томондаги, деворнинг тусига жудаям мос тушган тахталари рандаланмаган дағал эшик ёпиқ эди. Кираверишда, эчкиники бўлса керак, оёқ остига ташланган, тақирлашиб, яғири чиқиб кетган пўстак устида иккита заифона калиш турарди. Анавиниси, чап пойининг учи тешилгани, кийилаверганидан матоси сузилиб кетгани хотиники — назоратчи уни кўравериб, кўзлари кўниккан. Ичига кигиз солинган янгироғи кимники бўлдийкин?

Назоратчининг юраги ҳаприқиб, этигиниям ечмай эшикни итарди.

Эшик ғирчиллаб-ғийқиллаб очилди. У тўрдаги эски-туски, увада-жувада кўрпалардан тўшалган қалин тўшакда хотинининг шипга термулганча чўзилиб ётганини кўрди. Унинг бошида қалин гуппи чопон кийган, катта шол рўмол ўраган, тиззасига кўрпача ёпинган жиккаккина кампир қўлларини

кўксига қовуштириб, енгининг ичига тиқиб олганча чўнқайиб ўтирарди. Бу уйдаги уруш-жанжаллар, қатта тўполонлар пайтида етиб келиб, ўртага тушадиган, ҳамиша назоратчини қаргаб, унинг аёли тарафини олиб юрадиган кампирнинг ҳозирги ўтириши кутилмаган ҳодиса эди. Назоратчига унинг она томондан қариндошчилиги бор эди, шунинг учун кўпинча, нега мени хола демайсан, тилингга тирсак чиққанми, онангни фалон-пистон уруғи эдим, дея домангир бўлиб юрарди. Назоратчи, кўнгил учун бўлсин-да, хола демаган, кампир ўртага тушган галва-ғишаваларда аччиқ қилгандай баттар кўпириб тошган, барча ҳаракатларида уни ёқтирмаслигини билдириб турган. Эшикнинг ғичирлаганини эшитган кампир сесканиб бошини кўтарди. Бемор ҳам қўзғалиб қўйгандай бўлди. Аммо унга сесканишнинг-да, ўгирилишнинг-да қизиғи бўлмади. Кампир эшикнинг очилганини ва назоратчининг энқайиб, рўдаподай бўлиб кириб келаётганини кўрди. Хотини ҳоргин нигоҳини ҳамон шипдан узмаган бўлсаям, эрининг келганини ҳис этди. Ҳар доимгидай унинг мана энди унинг уйда эканлигидан хотиржам бўлди. Омон-эсон келганидан шодланди. Аммо энди бу ҳистуйғулару шодланишлар унинг инон-ихтиёрсиз ичкарида ўз-ўзларича пайдо бўлиб, ўз-ўзларича изсиз кетдилар. Назоратчини кўргач, кампирга жон битди, ўқдек овоз билан:

— Эшикни ёп, бахти қаро, эшикни ёп! — деди чинқираётгандек.

Назоратчи аксинча иш қилишиям — эшикни атай ёпмаслигиям мумкин эди-ю, айни дамда негадир ихтиёрсиз равишда кампирнинг гапини дарҳол олди, шоша-пиша эшикни ёпди. Бу ҳол кампирни мамнун

қилдимиди-йўқми — номаълум, ҳарқалай, тилига жудаям эрк бериб юборишига сабаб бўлди. Жавраб-саннаш баробарида назоратчини мудҳиш ҳодисадан хабардор қила бошлади:

— Пешонанг шўр экан сани, пешонагинанг шўр экан! Ўғлингни турмага қаматиб, хотинингни ўлдириб, би-ир ўзгинанг сўппайиб юрадиган бўлдинг-а! Ўл-а, бу кунингдан, ўл қўй! Икки жувонмаргни туғиб катта қилган онанг санлардан нима роҳат кўрдик, бошқалар кўрсин! Бировнинг париштадай қизини уриб-уриб сочини оқартирдинг, қаритдинг. Мана, энди қутулсан, мана, энди дуруст хотин оласан, — кампир бирданига айтиб турган гапидан тонди. — Дуруст хотин оласан-а, дуруст хотин оласан! Сочгинасини тараб турган эканми? Сангинага қараб қолган эканми? Балони оласан! Санга моча эшак ҳам ҳайф, ҳайф! Эр бўлгунча қаро ер бўл, қаро ер бўл! — кампир эшик олдида қоққан қозикдек серрайиб турган назоратчига қарамай, икки мушти билан ўзининг тиззаларини эза бошлади. Унинг бу ҳолати айтаётган сўзларининг маъносини янаям кучайтириб юборди. Бемор нимадир бўлиб лабларини қимтиди, аммо мадори етмай шифтга қараб ётаверди.

Кампирнинг лаби лабига тегмай жавраб-саннашлари, қарғанишлари асносида аёнлашган воқеадан назоратчи хабар топди. Унинг айтишича, кеча кечаси, назоратчи ишга жўнагач, бир хабар олай-чи, деб кириб келган; аёл билан беш-ўн дақиқача туппатузук гаплашиб ўтирган, тоби йўқлигига қарамай, аёл ўзини дуруст ҳис этган, тузлаяпман, деган; аммо кампир унинг ранги тобора оқариб-сарғайиб бораётганини кўриб билиб турган, ўзи санга нима бўляпти, дейишга улгурмай, аёл ўтирган жойида

қушини йўқотиб ағдарилиб тушган; вой шўрим, улиб қолди, деб кампир изиллаганча ўзининг уйига тушган, ўглини етаклаб келган; етиб келиб қарашса, айрият жони узилмаган экан; уй тўридаги йиштирилмаган жойни тузатиб, танчанинг ёнидан кўтариб олиб уни ўша ёққа ётқизишган; кампирнинг ўғли қишлоқнинг нариги чеккасида шовчи дўхтирга борган, дўхтир ухлаб ётган экан, уни уйғотиб, бор гапни айтган; дўхтир кўп оҳанжом қилган, ўзини тарозига солган, назоратчиникига бўлса бормайман, деб ахийри очиқ айтган, пул бермайди, деб ўйлаган; кампирнинг ўғли ёнидан пул бериб уни етаклаб келган, дўхтир ўзини жиддийликка солган, қутчасидан бир балоларни чиқариб беморни текширган, кўкрагига қулоқ солган, билагини ушлаган, кейин яна кўкрагига қулоқ солган, яна билагини ушлаган, кейин бошини сарак-сарак қилиб чайқаган, кейин кетган; кампир қоровулликка қолган, ўғли-ю келини ҳар замон-ҳар замонда улардан хабар олиб туришган, обу овқат келтиришган; кампир ҳар доимгидек еб-ичган, иштаҳаси очилганини пайқаган, бемор бирор дуқмаям таом тотмаган, озгина сув ичган, холос.

— Мана, кўр, хотининг ўляпти! — деди кампир шафқатсизлик билан, беморнинг кўнглига келади ҳам демасдан.

Бемор эшитди. Унинг тиришиб терисигина қолган озгин юзида, жудаям тиниққан катта-катта кўзларида бу гапдан заррача қайғу, қўрқув кўринмади. Аксинча, қандайдир суюнишга, қувончга ўхшаш ифодалар зоҳир бўлди. У ҳаётда кўрмаган рўшноликни у ёқда кўришни орзу қилаётгандир балки? Бир маҳаллар юрагида тўлиб-тошган орзу-умидлари, шўх-шанликлари, ҳис-ҳая-

жонлари, оловликлари ҳам қайларгадир кетган-ку
Аёл уларни хотирлай олмаса-да, эс-эс билади
Балки улар ҳам аёл бориши керак бўлган ўша ёққа
кеттишгандир?

Назоратчи похол устига тўшалган шолчага эти
гининг катта-катта изларини қолдириб, тўшак ёнига
келди. Турмуш қуришганидан буён бирон марта
тузук-қуруқ эркаламаган, эркалаш нари турсин,
ҳар хил майда-чуйда гаплари билан кун бермаган
чалажон аёлининг тепасида қўлларини қаерга қў
йишни билмай, саросималаниб, овсарланиб турди.
Унинг кўнглида ҳозир нималар кечаётганини ан
лаш мушкул эди. Ҳарқалай, унинг чарчоқ кўзлари
да, эзилган вужудида ўзи англаб етмаган ибтидоий
бир ўтинч мавжуд эди, бу ўтинчининг моҳиятиди
савқи табиий равишда ўзини асраб қолиш истагиям
яширинган эди: қола қолсанг-чи, мен нима қиламан
кетма, ҳолим не кечади?

Аёл нигоҳини шипдан узиб унга тикди. Умрида
тик боқмаган эрига киприк қоқмай бир муддат қа
раб турди. Лаблари нималарнидир шивирлагандай
бўлди. Назоратчи англамади.

— Ўғлимни опке деяпти, — шақиллади кампир.

Назоратчи нима қиларини билмай туриб қолди.

— Нега аграйяпсан? — дўқ урди кампир. — Бор, чиқ!
Хотинингни охират ўтинчиниям адо этмайсанми?
Қанақа эркаксан ўзи? Бор, чиқ! Тезроқ опке ўғлини!
Кечадан бери Тошмуроджон деб, ўғлим деб эси кетди
— чақира-чақира тилининг суви қуриди, гапирол
май қолди. Бор, бор; тезроқ бор, тезроқ опке, ўғлини
кўрсин, ўғилгинасини кўрсин, жигаргинасини кўр
син! Бор, бор, опке, жигаргинасини кўрсин-да; сани
нима қилади? Сан бегонани нима қилади? Бегонасан,
бегонасан, девонасан — сани бошига урадимми?

Кўрса, ўғилгинасини кўрсин-да! Тўйса, ўғилгинасига тўйсин-да! Муштипаргина узоққа кетяпти, қайтмас бўлга кетяпти. Санда инсоф борми, санда номус борми, санда ор борми — нега Тошмуродгинасини унга кўрсатмайсан? Чиқ бу ердан, тезроқ опке!..

Назоратчи нимадир демоқчи бўлди-ю, тили гўл-тираб қолиб, оғзидан қандайдир ноаниқ сўзлар чиқдики, уларнинг маънисини илғаб олиш ниҳоятда мушкул эди. Барибир кампир назоратчини эшитишни истамасди. Навбат бергиси келмай, гапирган сўзининг ўзининг гапиргиси келиб турарди. Тили ўз-ўзидан айланаётгандек давом этарди:

— Ўғлининг нима гуноҳи бор экан? Нега уни қамаб қўясизлар? Паришта болагина нима айб қипти? Бор-бор, жавоб бермаса, ўрнига ўзинг кириб ўтир. Ўғлимни кўрайин деб юраккинаси эзилиб кетди-ку, ёўзгинаси тўрт бўлди-ку, Тошмуродимни кўрайин деб! Ўзининг ортгинасидан қоладиганини, дуои жонини қиладиганини кўрсин-да, сан нима қилиб берардинг унга? Бор, чиқ!

Жуда алами келиб турган эканми, кампир паёпай, бир сўзни икки-уч қайта-қайта такрорлаб, ахийри назоратчини таёқ билан уриб чиқаргандай уйдан қувиб чиқариб юборди. Назоратчи ташқарида нима қиларини билмай бир оз серрайиб турди. Сўнгра елкалари шалвираб тушганича, базўр қадам босиб келган йўлидан ортига қайтиб кетди. Тушга яқин у қамоқхонага ранги ўчган ҳолда етиб келди. Қўллари қалтираб эшик қўнғироғини босди. Кейин маҳбусларни кўргани келувчилар кутиб туришадиган, узунлиги уч қулоч, эни бир қулоч бўлган, ости бетон йўлакка оёқ қўйди. Йўлакнинг ўнг деворидаги дарчанинг кўк рангга яқиндагина бўялгани билиниб турган темир эшикчаси очилди ва Жуманазарнинг ба-

шараси кўринди. Унинг қонсиз лабларидан тортиб уюлган туксиз қовоғи-ю мушуккўзларигача қандайдир норозилик муҳрланган эди. Эшикчани очмасдан аввал келган одамга бор аламини тўкиб солишга тайёргарлик кўриб қўйган; шу сабабли, кўзлари чақчайиб, лаблари чўччайиб турарди, ҳамкасбини кўриб унинг қандайдир ҳафсаласи совигандай, тарвузи қўлтиғидан тушгандай бўлгани ҳам шундан эди.

— Э, начайлик, сизми? — деди у назоратчини кўргач, тилини сўкишдан базўр тийиб.

Назоратчи оддий назоратчи бўлсаям, қамоқхонадагиларлар, кўча-кўйда кўришиб юрадиганлар, умуман ҳамма таниб-билганлар уни “начайлик” деб аташар, уларнинг сўз оҳангида ҳурмат-эътибордан кўра киноя, масхаралаш оҳанглари кўпроқ билиниб турарди. Назоратчи уларни сезмас, ҳақиқий “начайлик”дай гердайиб, ўзини қамоқxonанинг эгасидай тутиб юрарди.

— Ҳа, — деди назоратчи синиқ товушда.

Эшикча ши-иқ этиб ёпилди. Зум ўтмай Жуманазар тўғридаги панжарали темир эшикнинг ортида пайдо бўлди. Қулфга калит солиб, шарақ-шуруқ оча бошлади. Жуманазар гап-сўзсиз эшикни очиб, бир томонга сал-пал четланди, қулфни қўйвормай қараб турди. Назоратчи индамай ичкарилади. Эшик шарақ этиб ёпилди. Шарақ-шуруқ қулфланган товуш эшитилди.

Жуманазар яна ўз жойига, дарча ортига ўтди. Бировга айтилмай, ҳамон ичида қамалиб ётган сўкишни айтишга ўзини чоғлаб, лабини чўччайтирганча қўнгироқ товушини кутиб турди. Ўзини сўкишга қанчалик чоғламасин, аслида унинг оғзидан бирор сўз чиқиши шарт эмасди. Туй-

нук ортида унинг турқини кўришнинг ўзиёқ ҳар қандай одамда нохуш таассурот қолдирар, қалбини ҳақоратларди. Жуманазарнинг бирон-бир маъно ифода этмайдиган кўзлари, сохт-сумбати, ялқовлиги, хатти-ҳаракатларининг ғайриихтиёрийликка бўйсундирилганлиги туйнук билан, темир эшикларнинг шарақ-шуруқ очилиб-ёпилиши билан ва умуман, бу ердаги ҳар бир предмет, ҳодиса билан шу қадар уйғунлашиб-мослашиб кетгандики, бундай уйғунлашув-мослашув табиатда ҳам, жамиятда ҳам ноёб ҳисобланади, узоқ яшайди.

Назоратчи тикка бошлиқнинг хонасига йўналди. Йўлкалар, майдончалар чиннидай тозаланган, су-пуриб-сидирилган, бу ерни назоратчининг эшик оғзигача қор босиб ётган ҳовлисига қиёслашни тасаввур этишнинг ўзи ҳам қийин эди. Ҳамишаги жойида ётган кўппак, ким экан, дегандай думини сал-пал қимирлатиб, бошини кўтариб қаради-ю назоратчини кўриб, яна ётиб олди. Назоратчи ҳамма вақт унга марҳамат кўрсатмоқчи бўлгандай қарасалда, ҳеч вақт марҳамат кўрсатмас, бирор нарса бермас, фақат кўринишдангина шунақа эди. Кўппак эса кўринишнинг ўзигагина қаноат қилмас, эринчоқ кўзларини учраган одамга таъмагирлик билан тикарди. Маҳбуслар ҳазиллашиб, бу кўппакнинг юрагига теккан ўқ ҳам ҳайф кетади, дейишарди. Назоратчи кўппакнинг ёнидан ўтаётиб, унга қараб ғалати тарзда тиржайиб қўйгандай бўлди; унинг лаби билан кўзининг ифодалари бошқача-бошқача эканлигини сезиб қолиб, нега бунақа иккиюзламачилик қиласан, дегандай кўппак олдинги оёқларида тикланиб, сохта ҳурди. Назоратчи ихтиёрсиз равишда:

— Ёт! — деди.

Аслида кўппакка бу буйруқнинг ҳожати йўқ эди, ўзи ётган эди.

Зални кесиб ўтган назоратчи бошлиқнинг хонаси қаршисига етиб келгач, кирайми-кирмайми, дегандек анча вақт иккиланиб-серрайиб турди. Кейин ҳуркиб-ҳуркиб, эшикни секингина тақиллатди.

— Кираверинг! — ичкаридан бошлиқнинг ўктам овози эшитилди.

Назоратчи эшикни секин очиб, ичкарига қадам қўйди. Бошлиқ стол устига бутун оғирлигини ташлаганича деярли ётиб олиб нималарнидир ёзиб-чизиб ўтирарди, тўғрироғи, ручка билан қоғоздан бит қидираётганга ўхшарди. У бу самарасиз машғулотидан бир оз тин олиб, нигоҳини кўтарганда қаршисида рангида ранг қолмай, чарчоқ ва очликдан оёқда базўр қалқиб турган назоратчини кўрди-ю, ҳайрон қолганлигини билдириб:

— Ие, сиз ҳалиям шу ерда юриспизми? — деб сўради унинг қишлоғига бориб келганини хаёлига келтирмай.

— Йўқ, — минғирлади назоратчи нима деяётганлигининг фарқига ўзи ҳам бормай.

— Ўзи нима гап? — деб сўради бошлиқ катта ишни дўндиргандек курси суянчигига бутун гавдасини ташлаганича назоратчига қандайдир хавотир аралаш син соларкан.

Назоратчи қўли билан камералар томонга ишора қилиб қўйди ва нима деярини билмаётгандек:

— Онаси, — деди зўрға сас чиқариб. — Ўляпти. Бошлиқ тушунмади.

— Кимнинг онаси ўляпти?

— Тўқсон олтинчининг.

— Аниқроқ айтинг.

— Нүмер тўқсон олтинчи маҳбуснинг онаси ўляпти. Бошлиқ калласини қотириб эслаб ўтиргиси келмади.

— Ким экан у?

— Тўқсон олтинчи, — беихтиёр такрорлади назоратчи.

Бошлиқ нима гаплигини фаҳмлай олмаётгандек назоратчининг юзига бир зум тикилиб турди. Кейин нимадир эсига тушди-ю:

— Ўғлингизми? — деб сўради.

Назоратчи тош қотди. Унинг қиёфасида, ўғлим деб атаб гуноҳини осонликча кечиб юбораманми, деган ифода бор эди. Лекин ҳозир бошлиқнинг изохталаб саволига жавоб бермай иложи йўқ, у ҳамон чақчайганча қараб турарди. Назоратчи ноилож бош ирғади. Бошлиқнинг юзида сохта ачиниш ифодаси пайдо бўлди. Ўлаётган бўлса менга нима алоқаси бор, дегандай назоратчига қаради.

— Ўғлини кўргиси келяпти, — минғирлади назоратчи.

Бошлиқ кифт қисиб қўйди.

— Рухсат берилса, — назоратчининг томоғига нимадир қадалгандек бўлди-ю, дарҳол ўтиб кетди. — Видолашиб қайтарди.

Бошлиқнинг эрталабки кайфияти йўқолмаган бўлса-да, назоратчига кўрсатмоқчи бўлган марҳамати ёдидан кўтарилганди.

— Ие! — хитоб қилди у астойдил ҳайрон қолганини билдириб кафти билан оғиз-бурнини аралаш қаттиқ-қаттиқ ишқаб қўяркан. — Қизик гап бўлди-ку, а? Бу ер сизга пахта даласимидики, бирон қариндоши ўлсаям жавоб бериб юбораверадиган?

Назоратчи миқ этмай тураверди. Бошлиқ унга сартапо назар ташлади. Нимадир демоқчи бўлди-ю,

аммо тилини тийди. Қиёфасидан бу ер пахта даласи бўлмасаям, ҳамма нарсанинг иложи бор, деган ифодалар англашиниб турди. Қамоқхонанинг бошқа ходими бўлганида буни дарҳол фаҳмлаб оларди. Аммо аксига олгандай, ойлик маоши кундан кунга қадрсизланиб, рўзгоридан батамом путур кетган; бунинг оқибатида хотини бировдан бир кафт ун, бировдан чакса ёғ сўраб Уташандаги барча эшикларни бирма-бир санаб чиққан бўлсаям, назоратчи бунақа нарсаларни хаёлига келтиролмасди. Берса ейман — бермаса ўламан, деганлари шу эди. Шу сабабли, ҳозир ҳам бир амаллаб ниятини айтиб бўлгач, энди бундан бу ёғига нимаики қилса бошлиқнинг ўзи билади, жавоб берса берди — бермаса йўқ, дегандай тошқотган қиёфада миқ этмай тураверди.

Бошлиқ унинг бу ҳолатини пайқади. Бир зум нималар ҳақдадир ўй суриб қолди ва кейин туйқусдан чехраси ёришиб кетди.

— Хўп, — деди тиржайганча. — Илтимосингизни бажарамиз.

Назоратчи бош ирғаб, ортга қайтмоқчи эди, бошлиқ уни тўхтатиб қолди.

— Нўмер тўқсон олтинчи маҳбуснинг конвойлигини сизга топширамиз, — деди ўзининг бошлиқлик салоҳиятига ўзи қойил қолаётгандек бир қиёфада. — Сиз ҳам, уям тилхат ёзиб бериб кетасизлар.

Назоратчининг қўрқиб турган нарсаси шу эди. У, бугун мен хизматда эмасман, демоқчи бўлди. Ўзи алоҳида конвойлар бор-ку, деган фикр миясидан чақмоқ каби ярқ этиб ўтди. Маҳбуснинг ёшлиги, бақувватлиги, бўйин бермай қўйиши мумкинлигини пеш қилмоқчи бўлди. Нималардир демоқчи бўлиб энди офиз жуфтлаётганди, бошлиқ:

— Уч кун етадими? — хоҳласанг-хоҳламасанг шу дегандек, буйруқ оҳангида сўради.

— Ҳа, — аслида назоратчи, бир кун кифоя, уч кун у ерда нима қилади, демоқчи эди-ю, бошлиқнинг таклифига қарши фикр билдиришга ўрганмагани боис уни тасдиқлаб қўя қолди. Бошлиқ ўрнидан туриб келиб, эшикни очди ва ҳайқирди:

— Мусоеф!

Ҳовлидан:

— Лаббай, ўртоқ начайлик! — деган хитоб эшитилди.

— Мэлсифни чақир!

— Хўп бўлади!

Мэлс назоратчининг исми эди. Ўз номини эшитиб у ғалати бўлиб кетди. Бу номни ўзига у йигирма ёшида, аскарликда эканлигида танлаган эди. Кейин қулоғига азон айтиб қўйилган исминини ана шу ном билан алиштириб олмоқчи бўлганини командирларига айтганида, улар бу шоввоз аскарнинг топқирлигига, замон билан ҳамнафаслигига тасанно айтишиб, уни муборакбод этишганди. Уни шу ном билан аташиб, янги ҳужжат олиб беришганди. Ҳужжатни полк командирининг шахсан ўзи топширган, полкнинг барча зобиту аскарлари олдида уни табриклаб, қучоқлаб ўпганди. Одамда собит ғиёқод бўлса, йигирма ёшида ҳам исмини ўзгартира олади, деганди. Кейин полк оркестри жўрлигида батальонлар, роталар, взводлар шахдам қадамлар билан “Широко страна моя родная” деган машҳур қўшиқни айтиб ўтишган, назоратчининг қалби қувончга, кўзи ёшларга тўлиб полк командирининг қаватида ўнг қўлини чеккасига теккизганча ғоз турганди. Бу маросим ҳақида қизил армиянинг “Красная звезда” деган марказий газетасида каттакон

мақола босилган, назоратчининг оғзи қулоғига етиб кулиб турган шапалоқдай сурати изидан даста-дасти хатлар келганди. У билан танишишга, учрашишга иштиёқманд тенгдошлари; ўзини кўриб танимаган бўлсаям газетадаги мақоладан яхшигина билиб олиб турмушга чиқишга рози бўлган москвалик, ленинградлик, киевлик, минсклик, тошкентлик, олмаоталик, рязанлик, саратовлик, ереванлик, аш-хабодлик, хабаровсклик, омсклик, воронежлик, тулалик, томсклик, қозонлик, тифлислик, уфалик спортчи, талаба, сигир соғувчи, комсомол, йўл қурувчи қизлар шу қадар кўп ва кетма-кет мактублар йўллашардики, ўзининг юлдузли онларидан боши гангиган қаҳрамон фидойи уларни ўқиб улгуролмасди. Булар-ку майли, ўқиб тушунса бўладиган мактублар эди; минг йил тикилиб қарасаям бирон ҳарфига тиши ўтмайдиган ўзга тилларда ҳам унга мактублар оқиб кела бошлаган эди. Айниқса, кубалик, вьетнамлик, болгариялик, польшалик, венгриялик, суданлик, хитойлик, мўғулистонлик, колумбиялик, фаластинлик, суриялик, ливанлик, афғонистонлик, покистонлик, ҳиндистонлик, ироқлик, марокашлик, аргентиналик оқ танли, сариқ танли, қора танли ёшлар унинг ўз исмини ўзгартиришга журъат этиб, мангу доҳийлар номларини ҳурматлаганини олқишлаб ёзишарди, бу мактубларнинг айримлари турли газеталарда босилиб чиқарди. Сон-саноқсиз раҳматномалар, телеграммалар, қутловларнинг кети кўринмасди. Ҳаётидаги энг нашъали, бахтиёр дамлар эди. Армия хизматини тугатиб, Уташанга қайтиб келгач, бу қилиғи учун онасидан қарғиш эшитган, отаси бепарволик билан қўл силтаганича, майли, қўявер, ҳеч нарсага тушунмай гапираверади-да, деб ўғлига таскин-тасалли берганди. Бошлиқ конвойга

“Мэлсифни чақир” деганида назоратчининг хаёлига ўли эмас, ўтмишдаги ўша воқеалар келди. Назоратчи бу ерда ўзини ўнғайсиз ҳис этди. Ботинмайгина:

— Чиқиб туришга рухсат этинг, ўртоқ начайлик, — деди қаддини фоз тутиб.

— Йўқ, нега? — унинг фоз қотганига бепарво қаратган бошлиқ ажаблангандай бўлди, кейин қандайдир предмет ҳақида сўзлаётгандай қўшиб қўйди: — Ҳозир олиб келишади, ўтириб туринг.

Назоратчи пойгакдаги курсига омонатгина чўқди. Беш-ўн дақиқалардан кейин паст бўйли, ўттиз ёшлардаги қоп-қора конвой — Мусаев хонага кириб келди ва қаддини фоз тутиб честь берди.

— Рухсат этинг, ўртоқ начайлик, топшириғингизга биноан тўқсон олтинчи маҳбусни ҳузурингизга олиб келдим.

— Чақир!

— Хўп бўлади, чақираман!

Мусаев қандай кирган бўлса, шундай шахдам қадамлар билан хонадан чиқди.

Назоратчи беихтиёр иккала қўлиниям тиззалари устига қўйганича бармоқларининг қалтираётганини билдириб қўймаслик учун қичима тошгандай қишиб тирнай бошлади. Кўп ўтмай бошида қалпоқ, маҳбусларнинг қоп-қора кийимидаги Тошмурад конвой етовида кириб келди. У конвой кўрсатган жойда тўхтаб, теварак-атрофнинг ҳам, бу хонанинг ҳам, бунда ўтиришган одамларнинг ҳам ўзи учун ҳеч қизиги йўқдек, кўзларини ерга тикди. Унинг икки ёнга шалвираб, тушган қўллари худди керосинга ботириб олингандек қоп-қора, бундай кирлар бурнининг икки четидаям бор эди.

— Ҳа-а, Мэлсиф, — деди бошлиқ кўппак билан ўйнашганда юзига тошиб чиқадиган шодумонлик-

ни йиғиштиролмайд қоладиган фурсатдагидек бир қиёфада. — Ишлар қалай?

Маҳбус индамади. Бошлиқ ручкани бармоқларин орасида айлантириб, ўзига-ўзи аллақанақа томоша ташкил этди, бу томошадан кўзини узмаган ҳолда:

— Тигр қийнаяптими? — деб сўради.

Конвой ялт этиб назоратчига қаради. Унинг қиёфасида ўзи хавотир олган ўзгариш ифодасини тополмагач, ҳамон қимир этмай турган маҳбусга тикилди. Кўзларида недандир шўх-шан ифода зуҳур этди. Ёноқлари пир-пир учиб, оғирлигини у оёғидан бунисига ташлади, гипирсамми-гапирмасамми, дегандай бошлиққа илкис қараб олди. Сўнгра бу саволнинг жавобини ўзи яхши билганини кўрсатиб қўйиш истагига дош беролмай, айтиб юборди:

— Иккови ошно бўлиб олишипти, ўртоқ начайлик!

Маҳбус ер остидан аввал конвойга, кейин бошлиққа тезгина қараб олди ва унинг нигоҳи назоратчига тушди: кўзини ололмай бир муддат серрайиб қолди. Қулт этиб ютинди. Назоратчиям унга қаради. Иккаласининг нигоҳлари бир муддат тўқнашиб қолди. Назоратчининг ич-ичини бир нималар тирнаб-оғритиб ўтгандай бўлди; беихтиёр ҳозирги ҳолати ёдидан чиқиб, қаршисидаги нигоҳ билан ўзиники бирлашиб кетаётганини ҳис этди-ю, ўзини зўрлаб кўзини олиб қочди. Маҳбус ҳамон унга тикилиб турарди.

— А-ҳа! — негандир шодиёна хитоб қилди бошлиқ. — Шунақами?

— Ҳа, шунақа, — маҳбуснинг ўрнида жавоб берди конвой ўзини бошлиққа яқин ҳамфикр кўрсатиш илинжида.

Аммо бошлиқ конвойнинг гапига эътибор бермади.

— Уйингга бориб келасанми? — деди маҳбусга қараб, томдан тараша тушгандек.

Маҳбус ялт этиб назоратчига қаради. Кўзлари чақнади. Ич-ичидан хуружланиб келаётган туйғуларни бостиришга интилаётгани унинг зўриқиб туришидан аён кўринди. Бу ҳол бир лаҳзагина давом этди, холос. У яна қандайдир хаёлларга берилиб туйқусдан бўшашди. Кўзларини ерга қадаб олди. Ўша-ўша ҳолатига тушди. Бошлиқ ўйнаётган ручкасини столнинг устига отиб юборди.

— Онангни кўриб ке-да! — деди, мана энди майнавозчиликни ҳам йиғиштириш пайти келди, дегандай бир қиёфада.

Маҳбус илкис бошини кўтарди. Тўсатдан кўрсатилаётган марҳаматнинг сабабини билолмай, боши қотди. Бошлиқ бепарвогина:

— Тоби қочиб қопти, — деди темир панжарали дераза томонга нигоҳ ташлаб.

Маҳбуснинг юз-кўзларини хавотир ифодалари чўлғаб олди. Назоратчига саволомуз қаради. Унинг чарчоқ, сўлғин юзидан ҳеч қандай ифода илғай олмади. Бўлаётган гап-сўзларнинг ўзига алоқаси йўқдек, фақат буйруқ берилишини кутиб тургандек эди у. Маҳбус бошлиқ ва конвойга нажот кутаётгандек бир-бир қараб чиқди. Уларнинг ҳам юз-кўзларида қилт этган ўзгариш йўқ эди. Шунда савол беришнинг лозим топмади, елкалари шалвираб тушди. Онаси ҳақида нохуш хабар эшитишдан кўрққандек қўнишиб олди.

— Зора сени кўриб тузалиб кетса, — бошлиқ бу гапни шу тарзда айтдики, беморнинг соғайишига ўзининг қилча ҳам ишончи йўқлиги билиниб қолди.

Маҳбус миқ этмади. Бошлиқ эснади. Кўзларини хонанинг аллақайси бурчакларига эринчоқлик билан

югуртириб чиқди. Бир муддат шифтдан осилиб тушаётган ўргимчакка тикилиб қолганди, ўргимчак шоша-пиша ортига қайтиб, шифтга қора нуқтадек ёпишиб олди. У ўз-ўзича сўзланаётгандек деди:

— Сен боравер.

Конвой Мусаев буйруқ ўзига қарата айтилганини англади. Қайрилиб эшикни очмоқчи бўлди.

— Соат учда судга бориш эсингдан чиқмасин.

— Хўп бўлади, ўртоқ начайлик! — конвойнинг кўзлари йилтиради; унинг кетгиси келмаётганди, бирор баҳона топилиб шу ерда пича қолсам, деб ўйлаб турарди. Маҳбус ўғил билан назоратчи отанинг ғалати бир аҳволда учрашиб туришлари, улар бир-бирлари билан ҳатто сўрашиб ҳам қўйишмагани конвойни беҳад ажаблантирган, охири нима бўларкин, деб қизиқаётганди. Шунинг учун талмовсираётганди.

— Боравер! — деган дўқ аралаш қатъий буйруқдан сўнггина у истар-истамас хонани тарк этди.

Бошлик ота-ўғилга бир-бир назар ташлаб чиқди.

— Уч сутка муҳлатга жавоб берилади, — деди умумий қилиб.

Маҳбусдан садо чиқмади. Назоратчи нимадир демоқчи бўлиб сал-пал безовталанди-ю, негадир индамай қўя қолди. Кейин беихтиёр бош ирғади.

— Сизга мана шу уч сутка мобайнида тўқсон олтинчи нўмерли маҳбусга конвойлик қилиш топширилади, — деди энди у назоратчига қараганича ўта жиддийлик билан. — Тушунарлими?

Назоратчи сергак тортди: уни кўтармага чиқаётган пайтидаги ҳис чулғади, зиммасига юкланаётган топшириқнинг аҳамиятини чамалаб кўраётгандек, кўзларини бир оз қисиб олди, қадини роз тиклаб, ўнг қўлини чаккасига қўйди.

— Худди шундай, ўртоқ начайлик!

Унинг камарбасталиги бошлиқни жуда мамнун қилди. Маҳбуснинг юз-кўзларида илкис чақнаган шодлик учқунлари эса негадир дарҳол чуқур қайғу ифодалари билан алмашди.

— Конвойнинг айтганларидан чиқилмасин, — деди энди бошлиқ маҳбусга қараб. — Унинг назоратисиз ҳеч қаерга борилмасин, притензия билдирилмасин, тушунарлими?

Тошмурад билинар-билинемас бош ирғаб қўйди.

— Конвойнинг маҳбусга яқинлиги, яъни ота-оналиги суистеъмол қилинмасин, — давом этарди бошлиқ жиддий тарзда. — Аҳоли орасида учраган одам билан ҳар хил мавзуларда гаплашилмасин. Уч суткадан бирон соат ҳам кечикилмасин.

Назоратчи жон қулоғи билан, эслатилганларни сўзма-сўз ёдда олиб қолишга уринаётгандек қошлари орасини тугун қилиб, зўриқиб тинглаб турди. Маҳбус бепарво бўлиб олди.

— Конвойлик вақтида амал қилинадиган қонун-қоидаларни ўқиб, имзо чекинг, — деди бошлиқ назоратчига буйруқ оҳангида.

— Хўп бўлади, ўртоқ начайлик.

— Боринг!

— Хўп бўлади, ўртоқ начайлик!

Кейинги пайтларда назорат сусайганидан ҳаммаёқ пароканда бўлиб, эгасиз қолганидан бошлиқ камоқxonани ўз-ўзича, ўз йўриғича бошқарар, томоғини ёғлаганларга бебилиски жавоб ҳам бериб юбораверарди. Аслида битта-яримта ашаддийларини ҳисобга олмаганда кейинги йилларда бу ерга келтирилган маҳбуслар қўйдек ювош; кўпчилиги ҳатто нима гуноҳ қилганликларини билмас ё англамас эдилар; чунки уларнинг аксарияти жайдари, ҳашаки,

эркинликда ҳам амал-тақал кун кечириб юришган одамлар эди. Уларнинг кўпчилиги қамоқхонага ўрганиб, ёқтириб ҳам қолишган; бир кун-ярим кун бошлиқдан илтимос қилишган таниш одамларнинг томорқасида ер ағдариб, ўтин кесиб, девор уриб ёки том ёпиб, белгиланган фурсатда яна эшик оғзига келиб туришарди. Шу сабабли бошлиқнинг кўнгли улардан тинч-хотиржам эди. Тигрга ўхшаган битта-яримта тўполончиларни, вайсақилигидан академик деган лақаб орттирган оғзига кучи етмайдиганларни, кутилмаганда бақириб-чақириб мўътадил ҳаётга халал етказадиган асаби суст девоналарни ўқтин-ўқтин қаттиқроқ сиқувга олиб туришса, обу овқат бермай дармонларини қуритишса, ҳаммаси кўнгилдагик кетаверишини бошлиқ яхши биларди. Қамоқхонанинг ҳозирги ҳаёти шундай эди.

Бошлиқ ўрнидан турди. Маҳбусни стол ёнига ўтқазиб, олдига қоғоз-қалам қўйди. Назоратчиниям имлаб чақирди, унга қоғоз-қалам берди. Ўзи айтиб туриб, иккаласига тилхат ёздирди. Назоратчи пишиллаб, пешонасини совуқ тер босиб, анча овора бўлди. Ниҳоят, қадини тиклагач, тепасида кузатиб турган бошлиқ унинг олдидаги қоғозни олдида, кўзига яқин келтириб бирпас қараб турди, кейин кўзидан узоқроқ тутиб қаради, кейин масхараомузлик билан:

— Нима деб ёздингиз, камандир? — деб сўради истеҳзо билан.

Назоратчи бурнини тортиб қўйди.

— Айтганингизни, ўртоқ начайлик.

— Қўлингизга илгариям қалам ушлаганмисиз?

— Ҳа, ўртоқ начайлик, — назоратчи қандайдир гурурлангандек бўлди. — Тўртинчи классни битирганмиз-да!

— Э, яшанг!

Бошлиқ иккала қоғозиям тортмага солиб қўйди. Бу тилхатларнинг ҳеч кераги йўқ, шунчаки хўжақўрсинга қилинган эди. Бу аҳволда кўчага чиқса бўладими-йўқми, дегандай бошлиқ маҳбусга бир оз син солиб турди. Кейин туйқусдан назоратчига ўгирилиб:

— Чопон-мопон олиб келганмисиз? — деб сўради.

— Йўқ.

— Ана-а, холос! Шу-да, сиз!

Бошлиқ нима қилиш кераклигини ўйлаб, бирпас хаёл суриб турди.

— Мусойифга айтинг, чопонини берсин, — деди сўнгра назоратчига қараб. — У ярамас баъзан ўғирликча вишкагаям чопон олиб чиқади.

— Вишкага чопон олиб чиқиш мумкинмас! — назоратчининг кўзлари катта-катта очилиб кетди; нега Мусаевни жиноят устида қўлга тушириб жазо бермайди, биларкан-ку, дегандай бошлиққа ўқрайиб қаради.

Бошлиқ хижолат чеккандай бўлди. Аммо индамади. Мусаевнинг кўтармага чопон олиб чиқиши ҳақида айтган гапи учун ичида афсуслангани қиёфасида акс этди. Хаёли паришонлигича бориб шиқни очди ва:

— Жуманазар! — деб бақирди.

— Лаббай, ўртоқ начайлик! — деган овоз келди ташқаридан.

— Мусойифни чақир!

— Хўп бўлади, ўртоқ начайлик!

Ташқаридан яна Жуманазарнинг чийилдоқ овози шитилиб турди:

— Мусойиф, начайлик чақиряптилар!

Бошлиқнинг хонасида ўзини қизиқтирган во-

қеалардан огоҳ бўлиш истагидан воз кечолмаган Мусаев ўқдек учиб кирди.

— Буйруғингизга биноан... — деганича у қаддини ғоз тутиб, қўлини чеккасига теккизганча энди ган бошлаётувди, бошлиқ қўл силтаб:

— Чопонинг шу ердами? — деб сўради кутилмаганда.

Тунов куни кўтармага чопон олиб чиққангани сезиб қолдимикан, деган гумонга борган Мусаев ўзини оқлаш учун баҳона излай бошлаганди, унинг жавобини кутишга бошлиқнинг сабри чидамади.

— Унга бер, — деди Тошмуродни кўрсатиб. — Уйинг кийиб борсин.

Мусаев негадир жуда хурсанд бўлиб кетди.

— Хўп бўлади, ўртоқ начайлик! — деганича суюна суюна югуриб чиқиб кетди ва зум ўтмай айтилган матоҳни кўтариб келди. Бу хизматдан аллақачон истеъфо берган, кўп жойларининг пахтаси оқиб тушиб трактор моторини артадиган латта тусини олган, авра-астарининг яғири чиқиб кетган, ҳечам чопон дегулик ҳолати қолмаган жўл эди. Жўл эгаси Мусаев хон саройида зарбоф тўн кийгизаётгандек бир қиёфада уни Тошмуроднинг елкасига ташлади ва жиндаккина гурур билан қўшиб қўйди: — Бу чопон бовомиздан қолган, бувимиз икки ҳафта қадалиб ўтириб тиккан эканлар.

Бошлиқ кетишга рухсат берди. Улар ташқари чиқишди. Аввал Тошмурод, ортидан назоратчи чиқди. Тошмурод эшик оғзида Мусаев тутқазган чопоннинг эскилиги ва яғир босганига эътибор бериб ўтирмай, кийиб олди. Чопон унинг устида қопдай осилиб турар, елкалари шалвираб тушганди. Назоратчи унга эшик томонни кўрсатди.

— Қани-и, марш!

Маҳбус эшитмагандай эди. У ниманидир сўра-

моқчидай, сўрасаммикан-йўқми, дея иккиланаётгандай эди.

— Қани, марш! — овозини бир парда баланд кўтарди назоратчи, юраги аллақандай бўлиб кетганча.

Маҳбус боши билан камера томонга ишора қилди.

— У ёққа бориб келсам майлими?

— Нега?

Маҳбус жавоб бермади. Назоратчи гапни чувалатиб ўтиргиси келмади.

— Майли, бор. Сенга ўн минут вақт берилади. Тушундингми?

Маҳбус бош ирғади. Кейин орқа-олдига қарамай шоша-пиша кетди. У назоратчи айтган фурсатдан кечикмай қайтиб келди. Кўзлари қизариб шишган, бурнининг икки четида қотиб қолган кирлар башарасига ёйилиб, чаплашиб кетгандек эди. Ўқтин-ўқтин чуқур-чуқур нафас олиб, хўрсинарди. Попоннинг орқа-олдини йиғиштириб, яхшилаб ўранган, қалпоғини янаям бостириб кийган, бутун кўриниши билан қандайдир кўнгилсиз сафарга шайлигинини билдириб турарди. У етиб келгач, игоаткорлик билан маҳбуснинг конвой олдида юриш қоидасига биноан қўлларини ортига қилди. Навбатчи хонасидан ўқлаб елкасига таққан қўндоқли милтиқни Тошмурод яқинлашганда назоратчи қўлига олди ва унга ўқталаётгандек бош ирғаб:

— Қани, марш! — деб жиддий буйруқ берди.

Тошмуроднинг кўзлари алланечук филтиллади. Кейин буйруққа бўйсуниб, қамоқхона қоидасига биноан қадам ташлади.

Назоратчи эса ўзи билан маҳбус орасида икки қадам масофа бўлиши кераклигини ўйлаб, шуни чамалади. Маҳбус игоатгўйлик билан унинг айтганини қилди. Жуманазар дарҳол шарақлатиб

Шойим БЎТАЕВ

эшиқларни очди. Қоидага биноан, у қамоқхонадан чиқаётган маҳбусларнинг ён-верини текшириб, кейин қўйвориши керак эди. Аммо ҳозир чиқаётган маҳбус кекса назоратчининг ўғли эканлигини, қолаверса, назоратчининг ўзиям унинг ортидан келаётганини ҳисобга олди. Жуманазар маҳбусни тинтув қилмаслигининг яна бир сабаби унинг эғнида Мусаевнинг чопони борлигида ҳам эди. Жуманазарнинг бу чопонга ҳурмати беҳад баланд, нега деганда, совуқдан акашак бўлганича қотиб қолаётган кезларида чопон кўп марта унинг жонига ора кирганди. Ҳозир чопоннинг маҳбус эғнида кетаётганлиги шунинг учун унинг қўнглини анча-мунча ғаш қилганди. Маҳбусни чиқариб юбориб, назоратчидан:

— Мусойифникими? — деб сўраганининг ҳам сабаби шунда эди.

Унинг сўроғига жавоб бериб ўтиришнинг-да ҳожати йўқ, чунки кўра-била туриб сўрагани шундоққина аён эди. Улар ташқарига чиқишди. Қамоқхонага кираверишдаги темир эшикка қадалиб тикилганча бир одамча турарди. Унинг қиёфасида адашиб-негиб қолмадиммикан, деганифода ҳам йўқ эмасди. У, чамаси, ўзича ноаниқ нималарнидир ҳижжаламоққа уринар, аммо тептекис эшикдан бирон нимани уқмоқнинг иложи йўқлигидан боши гангигандек эди — бирор яқини ўтирган бўлса, эсига тушиб қолиб, кўргани келганлиги афт ангоридану қўлидаги тўрхалтадаги лочирадан билиниб турарди. Даставезини аҳён-аҳёнда гоҳ қўлтиғига қистириб, гоҳ пастга тушириб, эшик кесакига қапишган деворда кўриниб турган қўнғироқ тугмачасини боссамикан, босмасаммикан, ичкаридаги камераларнинг би-

рида ўтирган яқинини чақирсаммикан, чақир-масаммикан, дегандек иккиланиб турарди — ҳа-да, ҳозирги вақтда лочира тугул битта шапаракни ҳам топган бор, топмаган бор. Назоратчи икки қадам олдинда бораётган маҳбусдан кўз узмаган ҳолда одамчанинг ёнидан индамай ўтиб кетаётганида у анқайиб, негадир Тошмуродни яхшироқ кўриб олмоқчи бўлгандек унга қаттиқ тикилиб қаради — унинг қарашида, мобо до менинг ўзим шусиз ҳам жазосини тортиб ўтирган жигаримга бошқа каллакесарларнинг жиноятлариниям юклаб юбориб ҳукм чиқаришдимикан, шунинг учун отишга олиб кетишмаяптимикиан, деганга ўхшаш гумон бор эди. У шу қиёфаси, иккиланишлари, чалғишлари, хаёлининг кирди-чиқдилари билан ортда қолаверди, назоратчи билан маҳбус қамоқхонадан узоқлашиб, шаҳарчанинг ягона марказий йўлидан юқорилаб кета бошлашди. Жуда қадимий дейишса-да, қамоқхонадан бўлак кўрки ва мақтанадиган жойи бўлмаган бу шаҳарчада асрлар бўйи ҳеч қанақа ўзгариш рўй бермагандек кўринар, сассиқ туман ва рутубатга бўлганмиш оғир ҳавосига яраша одамлар ҳам сийрак учрар, аллақачонлар тарқаб ҳаммаёқни босиб олган вабо ёхуд қандайдир тузалмас касаллик асоратларининг узундан-узоқ изтиробларини енгилди билан оворадек таассурот уйғотишарди. Жон галвасасида алангали оташга айланганларнинг қуруқшаган лабларига томчи сув томизиш ўрнига, уларга метин ирода ва чидамликдан сабоқ берувчи эскириб кетган сўнги плакатларнинг кўзга яқин жойларга илиб қўйилгани ҳам шундан дарак берарди. Уларнинг бирида каттакон болғани болғадек қўл маҳкам сиқиб турарди, бошқасида қип-қизил дастасиз ўроқ қандайдир теран маъно

касб этарди. Одам сийрак эса-да, кўчаларда очикқан дайди итлар учради. Дарахтлар шохида қўниб турган қарғалар қағиллаб қўйишди. Қулоқлар диккайди, кўзлар ялтиради. Маҳбус ўғил ва унинг ортидан милтиқ ўқталиб конвойлик қилиб кетаётган назоратчи шу қадимий шаҳарчанинг мана шу ягона кўчасига билакдаги болға, дастасиз ўроқ каби уйғунлашиб, ирода ва чидамлилиқнинг намунаси бўлиб бораётганлиги эгасиз эганинг пугурдан кетган қудратини намойиш этаётган эди. Қамоқхонадаги маҳбуслар ташиладиган иккита машинанинг икковиниям ичак-чавоғини ағдаришиб майда симигача ташиб кетишгани, энди улар чўчқабоқарнинг қуш тумовига учраган товуқлари учун катак бўлишдан бошқасига ярамаслиги юзага келтирган табиий манзара эндиликда бундай қамоқхона турмалар тўзиб йўқолиши гумонларини тасдиқлаётгандек эса-да; очик ёз кунлари маҳбуслар қамоқхона бошлиғи уруғқаёшлари ва таниш-билишларининг ёввойи алаф қоплаган томорқаларида сабзи ўташ ҳамда шолгом ягоналашдан ташқари бошқа оғир ишларга ҳам жалб этилиши бунақа жойларнинг мангу зарурлигинини исботларди. Қолаверса, назоратчи каби камарбасталар теварак-атрофда кечаётган воқеа-ҳодисалардан, қандайдир янгиланиш-қўзғалишлардан элас-элас хабар топгандек бўлишса-да, улар ҳали-ҳануз юриб кетаётган танк ғилдираклари остига ўзини отиб ёхуд пулемётга кўксини тутганларнинг мангу жасоратларини унутишолмас, бурдаланган жасади билан бўлса-да ҳали-ҳануз жонажон халқи ва суюкли доҳийсига хизмат қилишга шай туришарди. Буни якка-ю ягона ўглини онаси билан видолашишга ортидан милтиқ ўқталиб олиб кетаётган назоратчининг хатти-ҳаракатлари ҳам яққол исботлаб

турарди. Ҳатто тепаликларининг ўзгарган эса-да ҳали буткул унутилмаган номлари ҳам сўғдий лаҳжаларнинг оҳангларини эслатиб турган қадимий шаҳарчанинг замонавий фахр-ифтихори қамоқхона ҳам, унинг маънавий қиёфаси плакатлару рутубатга чўлганган хира томлари ҳам ортда қолиб, назоратчи ва маҳбус, ота ва бола Уташан йўлига чиқиб олишди.

5

Уташан оқсоқоли совуқ кунда оёқ остидан чиққан кутилмаган фалокат — назоратчининг хотини дафъатан ўлиб қолганини эшитган заҳотиёқ, калласига урилган илк ташвишли фикр қабр кавлаш ҳақида бўлди. Бунақа ишларга ҳамиша ўзи бош-қош бўлиб юргани билан, ҳозир уни ташвишлантирган парса изиллаган совуқдан ташқари назоратчининг номини эшитган заҳотиёқ Уташан аҳолиси йўлини етти тош наридан буриб кетишида эди. Устига устак, ўз пуштикамаридан бўлган ўғлининг қамалиб кетишига бепарво қарагани боис энди ҳамма ундан қўлини ювиб қўлтиғига урган, ҳаттоки кейинги пайтларда Уташанга кетма-кет ёғилаётган фалокатлар сабабини ҳам шундан кўрадиган бўлишганди: ўтган йили лалми буғдойзорни чигиртка босиб экиндан ном-нишон қолдирмагани, бип-бинойи гуллаб, шифил ҳосилга кирган дарахтлар мевасига рангу маза кираётган маҳалда остига дувва-дувва тўкилиб нобуд бўлгани, бир амаллаб йиғиб олган сабзи ҳосилини эндигина пуллаган уташанлик боёқиш деҳқоннинг чайнаётган луқмасини нақ бўғзидан тортиб олгандек ўғри уриб кетгани бежиз эмас-да ахир, деб бир-бирларига маъноли им қоқишарди. Очиқ-ойдин айтишга эса гарчи паторат топиб пароканда бўлиб бораётган бўлса-да, ҳукуматдан ҳайиқишиб,

илоннинг тиригиям илон, ўлигиям илон-да, деб қориед қилганча, ўйлаётган ўйларининг таҳликали хавотиридан ичлари тушганча теварак-атрофга ҳадик ва қўрқув аралаш қараб қўйишарди. Шу сабабли, Уташан оқсоқоли маййитнинг яқинлари, эри ва ўғли ҳали йўлда эканликларидаёқ, уларнинг уйларига бориб ўтириш фойдасизлигини сезиб, эшитган заҳотиёқ ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб гўрков ҳақида ўйлади ва гўрковникига қараб йўл олди. Гўрков масаласи ҳал бўлса, у ёғи унчалик мушкул эмас. Мулладан ташвишланмаса ҳам бўлади, у ўз уйида ибодатини қилиб бошини танча кўрпасига буркаб ётган бўлсаям, илоҳий пайғомлардан хабардор, тўй маърака-ю жаноза ҳидини тез пайқайди. Оқсоқол айтса-айтмаса, дарҳол бошига узун салласини ҳафсала билан ўраб, туя жунидан босилган кигиз чакмонини эгнига илади ва эътиқодидан қатъи назар дунёдаги жамики руҳонийларга муттасил бошоғриқ бўлиб келган масала — тириклик ва ўлим муаммоси муҳокамасининг ботиний жараёнига имкон туғилганидан руҳланиб, дадил йўлга тушади. Йўлга тушмаслигининг иложи ҳам йўқ, диний илмлар борасида билиб олгани беш-олтита қисқа ояту замонанинг айниб кетгани борасидаги эски ашула эса-да, барибир Уташанда ундан бўлак мулла топилмайди; шу сабабли, алоҳида таклифни кутиб ётмай эшитган заҳотиёқ йўлга чиқиши унинг руҳонийлик фазилатини ошириб кўрсатса кўрсатадики, асло камайтирмайди; шуни ҳамиша ҳис этиб тургани унга ожиз ва осий бандаларнинг пешонасига кафтини марҳамат янглиғ қўя олиш ҳуқуқини беради.

Оқсоқол шулар ҳақида ўйлаганича ҳарсиллаб-ҳансираб Уташаннинг кунботар томонидан таш-

қарига чиқиб кетган, бир-бирига мингашиб ётган қирлар орасида жойлашган гўрков кулбаси томон қор кечиб борарди. Оқсоқолнинг ёши бир жойга бориб қолгани боис сўнгги пайтларда ҳаммаси меъдасига урган, бирон-бир тайинли одам чиқса ўшанга иш-юмушини топшириб қутилиб олиш пайида бўлиб юрар, аммо назарида барча қаланғи-қасанғи фитнагўйлар йиғилиб олган Уташандан ўзи каби бинойи одам топилиши ниҳоятда душвор кўринар эди. Шу сабабли, унинг хаёлидан ўқтин ўқтин, мободро мен ўлиб-нетиб кетсам, бу шўринг қурғурлар нима қилишар экан-а, мурда маййитлари тахта устида қолиб кетмасайди, деб хавотирланиб юрарди. Эҳтимол, шундай хаёллари мавжудлиги эвазига худо умрини зиёда қилиб, йўлбарс мучалини елкасига ортмоқлаганча авваллари йилдан-йилга, кейинчалик ойдан-ойга, мана энди кундан-кунга қари йўлбарс каби кучдан қолганига қарамай судралгани судралган эди.

Гўрковнинг ҳовлиси тепалик тубида жойлашган эди. Теварак-атрофда на девор, на бирор тўсиқ, на дов-дарахт, ҳаттоки ҳожатхона ҳам кўринмайди — битта уйнинг ўзи қабристон хонақосидай сўппайиб турибди. Шуям бўлмаса, яланг даштдан фарқи йўқ. Кайвони остонагача бораверсаям бўларди-ю, аммо бунақа эгасиз кўринадиган жойларда осонлик билан эгалик қиладиган вакиллаган итлар муомала-муросани билмасликларини хаёлидан ўтказиб, узоқдан турганича овоз берди.

Ҳеч ким чиқмади — ҳаттоки, гумон қилинган ўшанақа ит ҳам кўринмади.

Кайвони оёғи остидан қор олиб думалоқлади ва қасди бордай уни гўрковнинг уйи томон отди. Қор уй

деворига гупиллаб урилгач, бир зумдан кейин эшик очилди ва калта чопонига ўраниб олган гўрковнинг барваста гавдаси кўринди. У ёқ-бу ёққа ботинар-ботинмас назар ташлади.

— Ким у? — деган сўз оғзидан чиқар-чиқмас сапсарик бир кучук вовуллаганча унинг ёнида пайдо бўлди.

— Бор-э, қанжиқ! — гўрков бир ўшқириб берганди, кучук эгасининг сўкишидан ҳаво олиб энди акиллаганча оқсоқол томон югуриб кела бошлади.

Уни кўриб, айниқса, оламни бузгудек овозидан чўчиб кетган оқсоқол оёғи остига бир нима олмоқчи бўлгандай энкаяр экан, овозини ҳам баралла қўйди:

— Э, олмайсизми итингизни!

— Баҳ, баҳ, — чақирди гўрков оқсоқолнинг ваҳимасидан фарқли ўлароқ хотиржам товушда хотиржамлигининг сабабини ҳам тушунтириб қўяркан. — Қўрқманг, тегишмайди.

Аммо ғайратга кирган ит бу чоқда бирон қулайроқ жойига жағ уриш илинжида оқсоқол атрофида тинмай акиллаганича айланарди. Оқсоқол эса юмалоқланган қор билан урса, ит баттар қутириб кетишини, ўзи эса қўлида бошқа яроғи қолмай танг вазиятга тушишини фикр қилаётгани учун уни ишлатмай турарди.

Уйи остонасида яланг оёғига кийиш учун қидираётган қалишини тополмаган гўрков гўнг ва тупроқ ёпишавериб тарашадек қотиб кетган каттакон этикни қўлантаёқ кийиб, у томон юрди. Унинг келаётганини кўргач, ит ўз вазифасини ўтаб бўлгандек, думини ликиллатганича нари кетди.

Гўрков етиб келиб, оқсоқол билан саломлашиб, кўришди.

— Совуқни қаранг-а, — деди оқсоқол. — Бундан баттари бўлмас.

— Бўлади, — деди гўрков парвойи фалак. — Ҳали ернинг сирти музламаган. Ернинг сиртини музлатадиган қаттиқ совуқлар энди бўлади-да! Ушанда чўкич билан кавламаса, кавлаб бўлмайди.

Ўрвин-тўда оила аъзолари устига уни етаклаб кириш ортиқча юк эканлигини билгани учун гўрков оқсоқолни уйга таклиф қилишни хаёлига келтирмай у олиб келган хабарни паришонлик билан қабул қилди — начайликнинг хотини ўлди!

Оқсоқол бирров исиниб олиш ва бир пиёла иссиқ чой илинжида гўрковда одамгарчилик деган нарсалар сақланиб қолган-қолмаганини фикр қиларди — қайси начайлик?

— Мэлсиф, — деди оқсоқол гўрковдан араздай тўнғиллаб.

Гўрков юзига фотиҳа тортиб қўйди.

— Эртага чиқазиш керак, — оқсоқол унинг вазифасини тушунтирди.

— Мэлсифники бўлса, мен гўр кавламайман, — ўзини олиб қочмоқчи бўлди гўрков.

— Нега? — оқсоқол унинг бунақа қилолмаслигини аниқ айтди.

— У ҳақ бермайди.

Оқсоқол мижоз топиб бергани учун гўрковнинг ҳақидан уриб қолар, кейингиларини кўпайтириброқ айтинг-да, деб унинг бу талончилигига гўрков индамасди, бу галги мижоздан бирор нарса сўрагудек бўлса, унинг ўзини гўрга тиқиши ҳам ҳеч гапмас — энди-и, битта-яримта шунақасиям бўлади-да!

— Битта-яримта деб, битта-яримта деб нечтаси томсувоқ бўб кетди!

Оқсоқол сўнги чорани қўлади, сўз орасига у қабристоннинг бир четига экин экиб, фойдасини олиб ётганлигиниям қистириб, мақсадига эришди — э, одамни ҳоли-жонига қўймайсиз-да, оқсоқол, майли, сиз учун, мингта начайлик-пачайлигига ишим йўқ эди, олдингиздан ўтолмаслигимни биласиз-да, йўқса узатган оёгимни йиғмас эдим.

Гўрков ўзини тарозига солиб, оҳанжамо қилиши бежиз эмасди. Кейинги икки-уч йилда, айниқса, қишқировли кунларда одамлар сал нарсагаям тарновдаги сумалакдай “чирт” этиб узилиб, жўнаворишмоқда. Уларнинг бундай мўрт бўлиб қолганликлари гўрковни бир жиҳатдан қувонтирса, иккинчи жиҳатдан ташвишга солади. Қувонтирадиган жойи шундаки, гўрков бошқалар қатори ишсиз қолмайди, бир бурда нон илинжида ўзини ҳар томонга урмайди, бемалол ишлаб, еб ётади. Ташвишга соладиган жиҳатига келсак, ҳозиргига ўхшаб суллоҳлар кўпайишиб бормоқда. Бундайларни ҳам теппа-текинга кўмасан, ҳам ерни эгаллаб ётишади, турган-битгани зарар. Экин-тикин қилинадиган жойлар борган сари камаёверади.

Гўрков билан ишни битиргач, оқсоқол ўлик чиқадиган уйга бош суқиб ўтишни лозим кўрди. Ҳовли дарвозаси оғзида иккита қўшни қўнишиб, ичларида қўни-қўшничилик борди-келдилари энди поёнига етганини ўйлаганларича ҳаётнинг тобора оғирлашиб бораётгани ҳақида ҳамма биладиган ва оғиздан қўймайдиган, билиб оғиздан қўймагани билан ҳеч ким ҳеч қанақа чора кўрмайдиган ва буни ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмайдиган, гап учун чиқиб, гап учун тарқалган одатий гаплардан гаплашиб туришарди.

Оқсоқолни кўришлари биланоқ улар гивирлаб

қолишди. У этиб келиб, бош ирғаб саломлашган бўлди ва иккаласига савол аломати билан қаради.

— Йўқ, — икки ёноғи ичига ботиб кетганидан бурни сўппайиб, кўзлари чақчайган қўшни ўзича мулоҳаза қилаётгандек. — Ўғлиниям олиб келса керакки...

Оқсоқол унинг ҳаммага маълум гапларни ўзи кашф қилаётгандай узоқ чайналиб, эзибичди қилиб айтишини билгани учун қулоқ бермай очиқ дарвозадан ҳовлига кирди.

Гапи оғзида қолган қўшни нега бунақа бўлганини мулоҳаза қилаётгандек бир оз суррайиб тургач, ёнидаги томон энкайиб:

— Бу бориб ҳозир гўрковни гаплашиб келган кўринади, — деди катта кашфиёт қилгандай. — Шунга бурни кўтарилиб қопти.

Қўшнининг феълени яхши билган қўшни бош ирғаб қўя қолди — сеники маъқул, Тоживой!

— Улар энди йўлга чиққан бўлишса керак, — бир оз жим туришганидан сўнг яна гап очди Тоживой. — Этиб келишмасидан ҳамма ишларни жо-бажо қилиб, начайликка яхши кўринай дейди-да!

Яна бош ирғайди — сеники маъқул, Тоживой!

Агар уларнинг шаҳарчадан чиқишаётганини аниқ билганида Тоживой яна ёнидагининг қулоғи остига энкайиб:

— Ана-а, айтмадимми?! — деган бўларди.

У яна бош ирғарди — сеники маъқул, Тоживой!

Тоживой айтгандақа, ота-бола қамоқхонадан чиқишгач, пойу пиёда шаҳарчани ҳам ортда қолдиришди. Кунни кун, тунни тун демай қатнаган Уташан йўлига чиқиб олишгач, назоратчи қонунқоидага биноан олдига солиб кетаётган маҳбустга энди янаям кўз-қулоқ бўлиш лозимлигини, шунақа очиқ жойлар шунақа вақтларда жуфтакни ростлаш

учун қулай бўлишини хаёлидан ўтказди. Отишга шай уқталиб кетаётган милтиғини янаям қаттиқроқ чангаллади — мабодо маҳбус қочишга урингудек бўлса, тегмайдиган қилиб биринчи ўқни узди — дастлабки огоҳлантириш; кейин иккинчи ўқ — иккинчи марта огоҳлантириш; кейин нишонга олиб отиш керак — учинчи ўқ қовурғасининг остидан тешиб ўтганда, маҳбус йиқилган бўлади. Шунақа вақтда унинг жони узилса ҳам назоратчи жавобгар ҳисобланмайди. Мободо яраланиб нетгудек эса, у ёғи яна бир гап бўлар.

Қишин-ёзин яёв юравериб-юравериб, паст-баландини ёд қилиб юборган йўлда назоратчи милтиқ ўқталганча ўз ўғлини олдига солиб кетарди. Улар йўлнинг эниш жойига етиб, қуйи эна бошлашди. Шамол қорини учирма қилганидан айрим жойлари қорайиб турган тош йўлдан пича юргач, авваллари тонг-саҳарда уйдан чиққанда ортидан кузатиб эргашиб келадиган ити акиллаб турадиган Уташан томондаги тепаликка кўтарилишаркан, назоратчи беихтиёр ўша итини эслади — унда олдига солиб кетаётган маҳбус ҳали ўғирлик нима, гуноҳ нима эканлигини билмаган болакай эди. Назоратчининг хаёл кўзгусидан беихтиёр ўша болакай лип этиб ўтди-ю, қалби мумдай эрий бошлаганини пайқаб, энкайиб бўш қўли билан бир кафт қор олиб юз-кўзига ишқади — хизмат чоғида бунақа хаёл суриш жиноят эканлигини у яхши биларди.

Уйга етиб келгунларича назоратчи орадаги икки қадам масофага қатъий амал қилди. Ундан кўнгил сўраш учун жанозага келаётганлар ўз ўғлини асирга туширгандек олдига солиб, боз устига милтиғини ўқталган назоратчини кўриб ҳайрон қолишар, кифт қисганча бунақасига тирик гувоҳ бўлиш нари турсин,

ҳатто эшитмаганларини имо-ишоралар билан бир-бирларига англатишга ҳаракат қилишарди. Анчамунча одам тўпланиб қолган дарвоза оғзида ҳам салом-аликсиз улар шу тариқа ичкарига кириб кетишди.

— Етиб келишгани яхши бўлди, — минғирлади Тоживой елкасини босиб турган тош ағдарилгандек ёнидаги томон энкайиб. — Ўзи-ку майли, ўғлига армон бўлиб қоларди-да хайр-маъзур қилолмаганда.

Ёнидаги бош ирғади — маъқул, Тоживой!

Дарвоза оғзида қорлар куралган, ҳаммаёқ яхшилаб супириб-сидирилган эди. Бунақа юмушларни ҳаминша хотини бажариб юргани учун назоратчи, тузалиб кетдимикан, деб ўйлади. Шунақа бўладиган бўлса, уч сутка ўтишини кутиб ўтирмай, маҳбусни яна ўз жойига элтиб қўйиш керак, деган хаёл ҳам содиқ кўриқчининг кўнгиллиги қолмаган кўнглининг бир четидан лип этганча ўтиб кетди.

Лекин дарвозадан ичкарига кирар-кирмас, ҳовлида қандайдир бошқача ҳаракат ҳам борлигини пайқайди. Кўшнининг ўғли ҳовли юзидаги қорларни кураб юрарди. У ота-боланинг кириб келишаётганини кўрди, кўришиш ўрнига энкайиб олганича ишга баттар машғул бўлди.

Шундагина назоратчи маҳбусга тўхта ишорасини қилиб, ўзи олдинга ўтди. Уй эшигини очди. Танча атрофида оқ рўмол ўраган уч-тўрт аёл паст товушда нималарнидир гаплашиб ўтиришарди. Кўшни кампир ҳам бқ рўмол ўраб олган, бошқа гапсўзларга қулоқ солишни истамай оғзи тинмай ўз-ўзича уям нималарнидир вайсарди. Эшик очилиб, назоратчининг кириб келганини биринчи кўрган ҳам у бўлди.

— Қани, олиб келдингми? — деганича таҳдид билан

энди сўраётувди ҳамки, унинг ортидаги Тошмурадга кўзи тушиб, ўрнидан тураётиб уввос солаверди — Пешонанг шўр экан, болагинам, пешонагинанг шўр экан! Онагинангдан айрилиб қолдинг, бируборингдан айрилиб қолдинг. Етимчагина бўлиб қолдинг, етимча болам-ов! Онагинанг дардгинангдан ўлиб кетди, дардгинангни кўтаролмади — энди нима қиласан, болам-ов! Сани шу аҳволга солганларнинг, илоҳим, уйи куйсин, уйгиналари куйиб-ёниб кетсин сани шу аҳволга солганларнинг!

Кампир ўрнидан турганида унга қўшилиб туришган, бошларини эгганча қўл қовуштиришган аёллар энди чувиллаб йиғлай бошладилар. Кампир ичкарига кирган Тошмураднинг елкаларига қўл ташлаб, уни марҳум ётган тўшак томон бошлади. Маййитнинг юзига оқ мато ташлаб қўйилган эди.

— Ҳозиргина жони узилди, — дерди кампир Тошмураднинг юз кўзлари-ю елкаларини меҳрибонлик билан силаб-сийпаганича. — Ҳали жаннатга етиб ҳам боргани йўқ. Жони санга илҳақ бўлиб, шу ерда айланиб юрипти. Санга кўз тута-тута, ҳозиргача нафасини зўрға ушлаб турувди. Мана қара, кўр, кўриб ол, — кампир энкайиб матони кўтарди.

Марҳумнинг ёноқлари ич-ичига ботиб кетган юзи шу қадар оқ ва озгин эдики, ҳатто киприклари кўзларини батамом беркитолмаган эдилар. Унинг юзида чуқур гуссанинг, чексиз қайғу-аламнинг излари мангуга муҳрланганди.

Тошмурад бирдан ўкраб юборди. Ҳамон қорни устида қовуштириғлиқ қўллари шалвираб, Мусаевнинг чопони этаклари ергача тушди. Ва шу чоқ Тошмураднинг қўлтиғидан қоп-қорайиб кетган оқ рўмолчага ўралган тугунча тўшак устига тушмаёқ,

боғичи ечилиб кетди. Ундан икки буханка қора нон, икки-уч ҳовуч оқ қанд тўшакка сочилди.

Назоратчининг юзи оқариб кетди — булар афшаклар маҳбуслар учун олиб келадиган нарсалардан Тошмуроднинг онасига тутингани эди. Бу ҳолни кўриб аёллар баттар уввос солишди — айта-айта йиғлашаркан, нима қиларини билмай, ҳайрону лол туришган назоратчи билан Тошмуродни хонадан чиқариб юборишди.

— Боринглар, боринглар! — шанфилларди қўшни кампир юпқа лабларини чапиллатганча. — Хотинларнинг холаси бўлиб, бу ерда нима қиласизлар? Бориб, тайёргарликларингизни кўринглар. Қавму қариндошларни йўқланглар. Одамдай қарамадинглар, одамдай кўминглар. Муллани чақиринглар, дуойи фотиҳа ўқиб турсин. Дуойи фотиҳа ўқиб турса марҳумнинг руҳи шодланади. Ўзи шодланмаган бўлсаям, руҳи шодлансин-да!

Кампир пойинтар-сойинтар гапларни айтиб, отаболани тигиз чиқариб юборди. Кейинги гаплари учун назоратчининг кўзига обдан ёмон кўриниб кетди — муллага бало борми?

Ташқарида узоқ-ёвуқдан йиғилишиб келганлар чопон кийиб, устидан белларини белбоғ билан боғлаб олишган, қўлларида таёқ ҳам бор эди. Улар ўзларича нималарнидир гаплашиб туришарди. Назоратчи билан Тошмуроднинг ичкаридан чиқиб келаётганига кўзлари тушиб, улар қизиқарли суҳбатларига вақтинчалик чек қўйишди. Кейин бугун эмас, эртага тонг-саҳардан овоз чиқариш лозимлигини айтишди. Унгача ҳар жойларга, қўшни қишлоқларга хабар етказса бўларкан. Шу ҳақда йиғилганлар қизғин тортишишди. Баъзилари

хабарни мачитга етказса бўлди дейишса, баъзилари уйма-уй юриб айтиб чиқишни ёқлашарди.

— Мачитнинг нима кераги бор? — ўзини тутолмади назоратчи. — Давлатимиз сиёсатини бузишга ҳаққимиз йўқ.

Бу гап барчага бирдек таъсир қилиб, бошларини қуйи эгиб олишди.

— Сиз нима десангиз шу, — минғирлади қаёққа қочишини билолмаётгандек талмовсираниб турган оқсоқол.

— Ҳа, нима десалар шу, — маъқуллашди йиғилганларнинг кўпчилиги фалокатлардан омон-эсон асрашга қасд қилишган бошларини ирғаганларича.

— Сиз дарвоза оғзида келган-кетганларнинг таъзиясини қабул қилиб турунг, — оқсоқол қилиниши мумкин бўлган урф-удумларни хаёлидан ўтказди. — Устингиздаги шинелу камарларингизни ечиб, тўп кийиб, белбоғ боғласангиз, таёқ ушласангиз ҳам бўларди.

Оқсоқолнинг бу гапини теварак-атрофдагилар маъқуллаш керакми керакмаслигини билолмай, ер остидан назоратчини кузатишарди — қани нима деркин?

Назоратчи нарироқда турган Тошмурод томон қараб қўйди-да:

— Мумкинмас! — деди кескин оҳангда оқсоқолги душманга қарагандай хумрайиб қараб. — Хизматдаман!

— Ўзингиз биласиз.

Оқсоқол ўзини дарҳол четга олиб, кун совуқ бўлишига қарамай пешонасидан тошиб чиққан терни кафтининг орти билан артиб олишга тутинди. — э, падарига лаънат, нима кераги бор эди шу гапни айтиб, кўриниб турибди-ку хизматда эканлиги.

икки кўзи ўғлида, хаёли ҳам ўшанда, милтигиниям қўйвормайди.

Узоқдан назоратчининг укасининг қораси кўринди. У қўлига таёқ ушлаб олган, оқ сурп рўмолча билан бот-бот кўзларини артиб, ўзини ғуссага ботган каби кўрсатганча ёлғиз сўппайиб келарди — янгажонимдан айрилиб қолдим-а, меҳрибонимдан айрилиб қолдим-а!

У яқинлашди. Тўхтади, теварак-атрофга бир сидра назар ташлаб, сўнгра оёғини зўрга судраётгандек акаситомон юра бошлади — янгажоним-а, меҳрибоним-а!

Назоратчи ҳайрон эди — бўлиши мумкин эмас, қанақасига у шу қадар юрак-бағри ёнаётгандек куюнмоқда, наҳотки янгасининг ўлгани унга шу қадар алам қилаётган бўлса?!

Барчанинг нигоҳи уларда эди, зимдан, очиқ-ойдин — қанақа қилиб кўришишаркан, ўзининг жиянини ўзи қаматиб яна дод-вой солишини, шу ишни қилмаганида муштипар ажалидан бурун ўлиб кетмасди, яна меҳрибони эмиш.

Ука акага яқинлашди.

Унинг афтига қарамасликка уринаркан, шинелда жанлигига аввал ажабланди, кейин номуси келди — элу юрт ичида ўзини қандай тутишни билмайди, барчасига тупурган, бунга давлатдан бошқа нарсанинг кераги йўқ; давлат, давлат, дейди холос; аммо давлати битта-ю битта ўғлини қаматиб, устидан унинг ўзини қўриқлатиб ўтирипти; хотининиям ажалидан бурун шу давлати ўлдирди; ўзиям ўғлига қўшилиб ўлиб кетсаям майлийди, кўмиш ҳеч гапмас, ўзи бекор кетганман бу ҳовлидан, отабобомдан қолган мулкка ўзим эгалик қилишим керак эди, мен кенжаман, менинг ҳақим бор, буни ҳамма билади.

У бошини хиёл кўтариб акасининг юзига қаради-ю, хаёлидан кечаётганлари амалга ошиши муқаррардек ич-ичидан қандайдир ёқимли тўлқинланиш ёпирилиб келди — кўз ўнгида илгари ўзи кўрган барваста, бақувват йигит ўрнида соч-соқоли оппоқ оқариб, юзини ажин босиб кетган чол турарди!

Унинг кўзларида бир томчи ёш ҳам кўринмасди. Дийдаси қотиб кетганди. Келиб-кетувчиларга ҳам унчалик парво қилмаётган эди. Шундай қилиниши лозим бўлгани учунгина шунчаки елкаларини тутиб қўя қоларди. Унинг фикри-ўйини “тўқсон олтинчи” маҳбусни эсон-омон жойига етказиб қўйиб, бу ҳақда бошлиққа “доложит” қилиш, ундан раҳматнома эшитиш банд этганди.

Амаки ундан узоқлашиб, энди Тошмуродга яқинлашди — янгажонимдан айрилиб қолдик, жиян, меҳрибонимдан айрилиб қолдик жиян, энди ними қиламиз, жиян?!

У Тошмурод билан ҳам кўришиб бўлгач, унинг ёнида бирпас турди-да, сўнгра секин-аста улардан узоқлашиб, нари кетди.

Бу кун ўтди. Яна тонг ёришди. Осмонда қуюқ туман тўда-тўда бўлиб ўта бошлади. Дарахт шохларида, томларнинг устида шитир-шитир овоз чиқар, бу гўё туманнинг қадам товушларидай эди. Қарғалар унинг ортидан кетишни ҳам, қолишни ҳам билишолмаётгандек безовта қағиллаб, шапиллатиб қанот қоққанча у ёқдан-бу ёққа учиб ўтишарди.

Туман залвори остида дарвоза огзида ўз бурчларини унутмаган одамлар куймаланишар, шу баҳамжиҳатликни ҳали ўлмасларидан, ҳаёт чоғи қилиш мумкинлигини боқий дарбадар сингари хаёлларига келтиришмади.

Кеча амаки келган томондан яна бир қора кўринди. У урингангина тўн кийиб, қулоқчинининг қулоқларини тушириб олган калтагина одамча, уташанликларга нотаниш бир кимса эди. Яқинлашаркан, чуввос соларди, айюҳаннос кўтарарди. Марҳумага акалик даъвосини қиларди — сингилгинамдан айрилиб қолдимми-я, сингилгинамдан айрилиб қолдимми-я?!

У издиҳомга яқинлашиб, бир муддат саросима ичида туриб қолди — поччажон қанисиз, сизнинг турқ-тароватингиз, афт-ангорингиз қанақа эди, ўзи қанақа одамсиз, сал пешвоз юрмайсизми мен томон; жияним, ўша тилинг чиқмаган чақалоқ чоғингда бир кўрган тоғанга ҳеч бўлмаса сенинг раҳминг келсин, бўйинг ҳам теракдек бўлиб кетгандир, елкаларинг кенгайиб кетгандир, қора гуппи чопон кийиб, устларидан белбоғ боғлаб олган, қўлларига таёқ ушлаб қора қарғалардек бир хилда қўнишиб турган бу одамлар орасидан сени қандай ажратай?!

Назоратчи эслади: ҳа, бу ҳақиқатан ҳам хотинининг яккаю ягона иниси эди.

Уни амаки қўлтиғидан ушлаб ота-бола томонга етаклаб келмоқда эди.

Пешинга яқин тобутни кўтаришди. Жаноза намозида мулла кўп ваъзхонлик қилмади. Қабристон қишлоқнинг кунчиқар томонида, тепаликнинг қир учида жойлашган эди. Тобутни ўша томонга шитоб-ла кўтариб кетишди. Оёқ остидаги қалин қор ғарч-ғурч босилар, калишлар ичига кириб кетар, атрофга сочиларди. Тепаликка чиқишда тобутнинг орқа томонидан кўтариб келаётган бир йигитнинг мункиб кетиб, йиқилганини ҳисобга олмаганда, ҳаммаси одатдагидай кечди. Хайрият, одамлар тигиз

келишаётган экан, тобут дастасини чаққонлик билан илиб олиб кетаверишди.

Қабристонга киришди. Чуваккина йигитча ушлаб турган тоғорадан одамлар бир сиқим-бир сиқим тупроқ олишиб, унга дам солганча нарироққа боришиб, иккинчи йигитнинг қўлидаги тоғорага ташлайверишди. Назоратчи ҳам шундай қилди — аммо тилидаям, дилидаям ҳеч нарса демади, биринчи тоғорадаги тупроқдан бир сиқим олиб иккинчисига тўкди, холос.

Қабрга, гўрковнинг ёнига ҳамон “сингилгинамдан айрилиб қолдим” деб ҳиқиллаётган одамча тушди. Синглисини охират масканига қўйиш унга раво эди — етиб келганигаям балли!

Тобутни қабр четидаги нам тупроқ устига қўйиб, бош томонини сал юқори кўтаришганди, оппоқ кафанга ўралган жасад шуни интизор кутиб тургандек, сирғалиб гўрков билан одамчанинг қўлига келиб тушди.

Шунда... назоратчининг ичи узилиб кетгандай бўлди — йўқ, нега?!

Кўзларидан томчи-томчи ёш думалаётганини у пайқамади — ҳеч ким ҳеч қачон ҳеч кимдан домангир бўлолмайди; вужудни қоплаган чанг-тўзонлару занглар бир томизғи билан ювилиб кетади; яратган инсоннинг хатти-ҳаракатлари, еган-ичгани, жисми учун жавоб бермайди; қачон зарурати туғилса, уни яна ўзиники қилиб олади, яна ўзига қайтаради, бунинг учун бир томизғи кифоядир — у хоҳ томчи шабнам шаклида бўлсин, хоҳ томчи кўз ёш — қачон лозим бўлса, қачон лозим кўрса, шунда мўъжиза юз бериб, барча беҳудаликлар ва беҳудликларга чек қўяди. Шу мўъжиза туфайли ёришган йўл, ойдинлашган манзил инсонга ҳеч ким, ҳеч қачон,

қеч қандай шайтоний ҳийла-найранглар билан тортиб олиши мумкин бўлмаган азалий тахту бахти қайда эканлигини кўрсатиб беради — буни қачон лозим кўради, биз билмаймиз, била олмаймиз, даъво қилишга ҳам ҳаққимиз йўқ — бу ёлғиз Ўзигагина аёндыр.

Марҳуманинг иниси лаҳаднинг ичига кириб, жасадни оёқ томонидан ичкарига тортиб олди. Кўп ўтмай, ўзига ишониб топширилган муҳим вазифани қойилмақом ижро этгандай ҳаммаёғи тупроққа беланганча лаҳаддан чиқди. Унга меҳрибонлик қилишиб, усти-бошига илашган тупроқни қоқиб юборишди. Қўлтиғидан ушлаб, бир четга олиб бориб, ўтқазиб қўйишди.

Гўрков қабр қазийётганда ернинг сиртидан кўчирган кесак-чимларни лаҳаднинг оғзига қалаштириб териб чиқди. Шундан сўнг белкурагу кетмонлар ишга тушди. Ҳаш-паш дегунча бўлмай, чуқурлик тўлиб, шу жойда тепача ҳосил бўлди.

Мулла тиловат қилди.

Иш битди.

Ўз яқинлари қабрларини зиёрат қилмоқчи бўлганлар ҳар-ҳар ёққа тарқади.

Тиллари остига носвой ташлаб, гўрковнинг экин майдони олдида тек турганча нималарнидир муҳокама қилишаётган бир гуруҳ одамлар эса қор остидан чиқиб турган картошкапояларга қараб ҳосил чўғи қандай бўлганини фол кўришарди.

Назоратчининг силласи қуриган, ҳориб толган, бундай чоқда далда бериб турадиган нарсаларнинг бирортасиям ёдига тушмасди — қамоқхона, бошлиқ, навбатчилик — бари беҳуда эди. Бурч, вазифа, масъулият — барчаси аҳамиятсиз, арзимас, сариқ чақага қиммат.

У қабр ёнида мук тушиб ўтирди ва нам тупроқдан бир ҳовуч олиб, қўлдан кетган нарсасини қўйворгиси келмаётгандек уни гижимлади.

Юзи шишиб, кўзлари қизариб кетган Тошмурод Мусаевнинг чопони этаklarини судраганча, унинг қошига келди. Серрайиб, нима қиларини билмагандай қотиб тураверди.

Назоратчи қилт этмасди.

— Туринг, — деди Тошмурод синиқ товушда.

Назоратчи бошини кўтарди. Уни танимаётгандек, бир муддат тикилиб турди. Кейин овоз чиқармай йиғлаб юборди.

Тошмуроднинг ҳам лаби буришди. Ўзини овутгиси келаётгандай, кўзларини осмон этаklarидан тепага тўдалашиб чиқишаётган қўрғошин тусли қуюқ булутларга тикди. Булутлар унга нималарнидир эслатди, шекилли, тўсатдан ўкраб, чўк тушди.

Улар сукут сақлаганча анча ўтиришди.

Бир маҳал сабий норасиданинг мурғак қалби акс садоси каби олис-олислардан келаётгандек туюлган қадрдон бир сас назоратчини чақмоқ ургандек сескантириб юборди — ота, энди борайлик.

У атрофга аланглади, Тошмуродга кўзи тушиб, саросималангандай бўлди — ҳози-ир — ўз овозидаги итоатгўйлик жисму жонини бўшаштириб юборганини ҳис этди, ҳаприққан тўлқинланиш димоғига қадалди — ҳо-зир, ўғлим.

Ҳавони исириқ иси тутиб бораётганини туйган онги ярқ этиб ёришганини ҳис этди, ўрнидан туриб, ўғлининг елкасидан ушлади, уни ўзига қаратиб бағрига босди, маҳкам қучди — кечи-ир, болам — эрта-кечи йўқ, у буни англади.

ЭСКИ АРАВА

“Ўлик жонлар” поэмасининг муаллиф томонидан ёқиб юборилган дея гумон қилинган охири ёхуд ёзилмай қолган чала қисми борасиндаги саргузашт қисса

“Руҳнинг яратувчилик қобилияти билан тўла куч-қувватга, порлоқ хусусиятларга ва худо берган бошқа фазилатларга эга бўлган ҳар бир халқ ўз сўзи билан бошқа халқлардан ажралиб туради, бу сўз билан у бирон нарсани ифода қилар экан, бу ифодада ўз феъл-атворининг бир қисмини акс эттиради”.

Н.В.Гоголь. “Ўлик жонлар”

Павел Иванович Чичиков гоҳ губернаторнинг дилтортар қизини, гоҳ божхонадаги сердаромад хизматини эслаб, энтикиб хўрсинганича, қандайдир ўй-хаёллар оғушида эди. Унинг нималарни ўйлаб, қандай режалар тузаётганини шайтони лаиннинг ўзи билмаса, ўз тоат-ибодатлари билан машғул бўлиб кўп нарсалардан хабарсиз гофил қолишган художўй кимсаларнинг билишлари анчайин душвор ҳол эди. Барчага беш қўлдек аёнки, аввал-азалдан ярамас иблиснинг кириб чиқмаган тешик-телиги, бурун суқмаган пучмоғи, аралашмаган иши қолмаган. Қолаверса, у Павел Иванович билан ошно тутиниб, унинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ишларида раҳнамолик қилган эди. Павел Ивановичнинг эғнида тутун аралаш алангаланиб турувчи наварин

мовутидан тикилган фраки бўлиб, соч-почи ҳам анчи ўрнига тушган, юзи семирибми-шишибми оқарган, чамаси, меъмордан кўрсатма келиб, унинг бузилган жисм биносида қурувчилар қайта қуришни бошлаб юборишганди. Павел Иванович анчайин ўзига келиб қолган, аммо ҳамон уйланмаганди. Ватани ва ватандошларини ўйлаганда ўздан зурриёд қолмагани алам қиларди.

Ўзи бахт кулиб боқаман деса фалончи-пистончи, ундоқ-мундоқ, уруғ-қаёш, қон-томир деб ҳам ўтирмас экан. Йўқса, ўша эски тарих саналарининг бирида Коробочканинг моликонасини тарк этишларида Селифанга катта йўлни кўрсатиб юборган қори оёқ югурдак қизчанинг Петербургнинг олди санамларидан бири бўлиб кетиши мумкинлигини ким ҳам ўйлаб кўрибди эди? Ўшанда Коробочка катта йўлга чиққанларидан кейин қизчани олиб кетиб қолмай қайтариб юборишини Чичиковга тайинлаганида, у соф виждонли киши бўлгани учун унинг айтганини қилган эди. Чичиковдан аввал бу моликонага қадам босган жун савдогари ҳам шундай қилган эди. Отасига балли, унинг ҳам виждон масаласида Чичиковдан қолгулик жойи бўлмаган, йўқса, чивиндек бир қизчани боқиб олиш мушкуллигини Павел Иванович ўйласа ҳам, пулнинг сассифига ёта олмай тўлғониб чиқувчи жун савдогари ўйламас эди. Замонасига тасанноки, ўша тарих саналарида Павел Иванович ва унга ўхшаганларнинг ҳам, жун савдогари ва жун савдогарига ўхшаганларнинг ҳам бировга, айниқса, Коробочка ва Коробочкага ўхшаганларга хиёнати бўлмаган, хиёнат нари турсин, бу ҳақда ўйлаб ҳам кўришмаган. Ўша қора оёқ югурдак қизча Павел Ивановичдан сўнг, гарчи бекасида асал

харид қилмаган бўлса-да, асал савдогарига ҳам, ундан сўнг маккажўхори ва сулини баҳона қилиб келиб кейин кўкнори истаб юргани маълум бўлиб қолган кўкнорифурушга ҳам катта йўлни кўрсатиб юбориб, эвазига бир қора чақадан бўлак ҳеч вақо олмаган, бричка козласига ўтирганидан хурсанд бўлиб қайтаверган эди.

Кўз кўриб қулоқ эшитмаган барча расвогарчилик-дару разолатлар кейин-кейин юзага қалқиб чиқа бошлайдики, охирзамон деганлари ҳам ҳар гал ана кўриниб қолди, мана кўриниб қолди бўлиб туради-ю, кейин негадир ортга чекиниб, дунёга ясов тортиб келаётган янги-янги қавмлар янги-янги қилиқлар ўйлаб чиқаришаверади, аввал ўлиб кетганлар мобо-до бу дунёга қайта тирилиб келиб қолгудек бўлсалар ўз кўзларига ишонмай ёқа тутамлаб қолишади. Павел Иванович Чичиковда яқинда шундай ҳол юз берди, дарвоқе, қиссамизнинг мазмуни ҳам унинг у дунёдан бу дунёга келиб қолганида ва шу тариқа бир оз кўнгилёзар сайру саёҳатни ихтиёр этганида. Бу саёҳатга уни аввал кучер Селифан даъват этиб кейин хизматкори Петрушка ҳам қўшилганми ёнки аввал хизматкор даъват этиб кейин кучер қўшилганми, бу мураккаб масалалар ҳам ўз ўрни билан ечилиб боради. Мутолаага шўнғиганда ҳамма нарсани унутиб қўядиган ўқувчининг дид-фаросатини ўрнига қўйиб ҳурмат қилмаслик ҳур-матсизликнинг ўзгинаси эканлигини қайсидир доно калласидан қайта тук ўсиб чиқаётганда ай-тувдики, ўша тук яна тушиб кетганидан кейин ҳам бу гап одамларнинг эсида қолди, шунга айтадилар-да, доно фикр мангу барҳаёт деб. Шунақа қилиб, "виждон" сўзи эскириб истеъмолдан чиқиб кетаётган бир даврда Коробочканинг моликонасига

Петербурглик бир офицер адашибми, атайинми келиб қолди-ю, у ёқ-бу ёққа назар ташлаб, шу қора оёқ югурдак қизчадан дурустроқ бошқа махлуқ кўзига илинмаганидан сўнг, катта йўлни кўрсатишини баҳона қилиб уни бекасининг кўз ўнгида олиб чиқиб кетиб, шу-шу қайтариб юбормади, нима қилди, нима қўйди анча вақтгача ҳеч кимнинг хабари бўлмади. Бу қилиги учун адашибми, атайинми келиб қолган ўша Петербурглик офицерни Коробочка роса қарғаган бўлса керак дерсиз. Бэ, қаёқда, уч кун ўтмай қизчани эсидан чиқариб юборди, кейинчалик унга сизнинг шунақа хизматкорингиз бор эди дейишса, ҳеч унақа хизматкорим йўқ эди, деб бас бойлашадиган ва ҳатто бундан ютиб чиқадиган бўлди, шунга кўра бошқалар ҳам беканинг шунақа хизматкори бормиди, йўқмиди, деб гумонсираб қоладиган бўлишди. Кейин-кейин зарпечакдек тарқаган юримсак мишмишларга қараганда, қора оёқ қизча Петербургга борганидан сўнг бирров ҳаммомга кириб чиққач, анча-мунча бошқача бўлиб қолипти, кейин-кейин юзига шаҳарнинг нуқси ура бошлапти, сочлари ҳам бинойидек эканлиги маълум бўлипти, қошларини тердириб тирноқларини бўяган экан, мутлақо бошқа ҳурлиқога айланиб, ана шу ҳурлиқонинг жуда нозик фаҳм-фаросати борлиги ҳам маълум бўлипти, офицер унчалик художўй бўлмаса-да, бундай ҳурни ато этган худога шукроналар келтириб, унга уйланишга қарор қилипти. Сирасини айтганда, шундан бошқа иложиям йўқ экан, бўлар иш бўлиб бўёғи сингган экан, аммо офицерни ажаблантирган нарса шу эканки, овлоқ ва кимсасиз бир пучмоқда Коробочка деган бекасидан бўлак зотни танимаган бу қизча шунчалик ноз карашма-ю истиғноларни қандай ўрганиб қандай хаёлига келтира олди, деган ўйлар

экан — елкасига шоп-шалопини осиб, чучваранусха қалпоқ қўндирган аскарларга буйруқ бериб юргани билан табиат аталмиш буюк яратувчи ҳамма нарсани жо-бажо ва расамади билан яратганини хоби-хотирига келтира олмаган экан. Қора оёқ қизча энди қора оёқ қизча эмас, петербурглик хоним бўлиб олибди, ҳамма замонларда бўлгани каби бир амаллаб пойтахтлик бўлволиш, айниқса, аёлларнинг димоғини шишириб, дарҳол боёқиш жуфтнинг бурнидан ип ўтказиб олиш ҳаракатига тушаркан, чунки шаҳарда ўргимчак уялари кўп экан, истаган жойида урғочи ўргимчак тўр тўқиб кетаверар экан, бу тўрига боёқиш эркагини ўрар экан. Шу ваддан бир-икки йил ўтгандан сўнг ўша қизча офицернинг бурнидан ип ўтказиб олиб, истаса у ёққа, истаса бу ёққа тортармиш, хоҳлаган пайти от қилиб йўрғалатармиш, хоҳлаган пайти эшак қилиб лўкиллатармиш, аммо нима қилса қилгани билан унга ватан учун ўғлонлар тугиб бергани боис тили узун эмиш.

Павел Иванович шу воқеани эшитганида ўша пайтда қизчани ўзим олиб кетсам бўлар экан, деб ўйлади-ю, дарҳол бу бемаврид ўйни ўзидан қувди, нега деганда, вақт ўтган, қолаверса, ўша тарих санасида унинг хаёли коляскани гумбирлатиб ўтиб кетган, кейинчалик кимлиги маълум бўлган ўн олти яшарлик ўша ҳурлиқо, яъни губернаторнинг қизида эди. Қора осмондан узилган юлдуз мисол ногаҳон кўзга ташланиб ўтиб кетган ўша санам қайдайкин?

Буям майли, лойхандақдан чиқариб олинган бўладими, балчиқнинг ичида бўладими, қиз бола барибир қиз бола, ювинтириб, тарантириб олса бир нарса чиқар, аммо анави Манилов жаноблари ва Манилова хонимнинг ғалати исмдаги Фомистоклюс ва Алкид деган ўғиллари-чи? Шулардан одам чиқади,

деб биров ўйлабмиди? Муаллими-чи, муаллими?!
Билгани хўжайини ва унинг хотинини оғзига
жиддий қиёфада қараб туриш, бировининг лаби сал
жийрилиб нимтабассум қилса ҳам ўзини кулгига
мойил кўрсатиш, акс ҳолда иши қовоғини уюб олиш
эди, холос. Мана шу сўтак сабоқ берган қулоқтишлар
бу ака-укалар энди юрт сўраб, пошшолик хизматида
эмиш. Шунини ўйласа, Чичиковнинг тепа сочи тик
бўлиб кетарди. Павел Ивановичнинг эшитишига
қараганда, улар бир қўлларида қаламу бир қўлларида
дафтар тутволиб валинеъматларидан уч қадам ортда
нафас олмай у нима деса шунини тарих санасига
қолдириш учун ёзиб боришармиш, тагин иккаласи-
ям шиғиллатиб ёзаверармиш, шунини биттаси ёзиб,
иккинчиси тин олиб турса бўлмайдими? Йўқ, иккала-
си ҳам ёзиши керак эмиш, негалигига ҳеч кимнинг
ақли етмасмиш, агар ҳамманинг ақли етаверса бу
ишнинг хашаки мирзачиликдан фарқи қолмасмиш.
Манилов эса ўз пуштикамаридан тўралган бу икки
шоввоздан фахрланганча дераза олдида ўтирволиб
хаёл суришда давом этармиш, менинг ушалмаган
орзуларимни фарзандларим амалга оширишяпти,
буюк тарих китобини ёзаяпти деб ўйлармиш, ўзининг
абადий ўқиётган китобининг йигирма тўртинчи
бетига ҳамон ўша хатчўп турганмиш.

Павел Иванович эски танишларидан Ноздревни
кўп ҳам эслагиси келмаса-да, аммо фарзандлар
борасида ҳамда ватани шон-шарафини ўйлагудек
бўлса уни эсламасликнинг иложи йўқ эди. Гарчи
Ноздрев болаларининг бор-йўқлигини эсидан чи-
қариб юборган бўлса-да, улар ҳам қуйиб қўйгандек
оталарининг ўзи бўлиб вояга етишди — яъники,
ўша-ўша бакенбардлар, ўша-ўша кўкрак яланғочлаб
юришлар, ўша-ўша қуюқ жингалак сочлар, фақат

кичкинасининг бир оз тортинчоқлиги бор эди, уям аста-секин йўқолиб кетиб, фазилатлар борасида акаси нари турсин, отасидан ҳам ўтадиган бўлиб қолди. Лекин бир нарсани айтиб қўйиш керакки, бу чоққа келиб гилос чубуғ кўтарадимиди, олча чубуғ кўтарадимиди, Ноздревга бир оғиз гапириб қўйишга бировнинг ҳадди сифмас, капитан исправник нари турсин ундан каттаси ҳам қўлини кўксига қўйганча ёнидан жилмайиб ўтарди. Бунинг сабаби шундаки, рус халқининг нимаси кўп, душмани кўп, у узоқда ҳақиқатан ҳам тиш қайраб турган ҳақиқий душманлар қолиб теварак-атрофдаги кўни-қўшнилاردан ҳам бир нимасини юлиб кетадигандек гумонсирайверади. Эмишки, мана шу славян ерларида унга етадигани йўқ эмиш, уни кўролмайдиганлар тўлиб-тошиб ётганмиш. Аммо ўша унутилмас тарих санасида баъзи бир катта доно бўлмаса-да доноликка мойил одамларнинг айтишича, бу гапларнинг бари бўлмағур сафсата эмиш, омманинг фикрини чалғитиш учун ўйлаб топилган ҳийла эмиш, душман бўлса-бўлмаса кимидир душман хаёл қилиш учун кураш майдонини яратармиш, одамларни душманлар хаёли билан банд қилиб қўярмиш, бошқача хаёллар суришга жой қолдирмасмиш, кейин ҳар ким ўзининг билганидан қолмасмиш, бу азалдан синалган усулми, услубми шунақа эмиш, ҳаттоки атай қора кийим кийиб юрадиган айғоқчилар бир куни чин-мочиндан келтирилган порохни бочкага солиб ёқиб юборишиб ғавғо қўзгаган эмиш, шунда Ноздревнинг ўғлига ўхшаган ҳукумат хизматидагиларга худо бериб қолганмиш, ана-а кўрдиларингми, душманлар бизга хужум уюштиришди, деб бонг уришган эмиш, шунда Ноздревнинг тантилиги тутиб кўкрагини

яланғочлаб ўртага чиқибди-да, душманлар яшири-
ниб бочка ёқмасдан мана марди майдон бўлиб ўртага
чиқсин, мен билан бир куч синашиб кўрсин-чи,
ким ютаркин дебди, бу олий ҳазратларининг ҳам
қулоғига етиб бориб, қора кийимдаги айгоқчилар
билан Ноздревнинг олишиб турганини тасаввур
қилиб кулиб юборибди, лекин шундаям Ноздревга
марҳамат кўрсатиб унга дахлсиз бир ҳужжат қилиб
берибдики, бу ишонч қоғозими, дахлсизлик қоғози-
ми, ишқилиб шунақа бир қоғоз эканки, Ноздрев
ўзи яхши кўрадиган ярмаркаларга бориб текинга
еб-ичиб юрадими, қартабозлик қилиб қайишни
отга алмаштирадими, отни итга алмаштирадими
ҳеч ким ҳеч нарса демасмиш. Худо бераман деса
шу-да, ўзи Ноздрев ва Ноздревга ўхшаганларга
шундан бошқа нима керак? Улар ўз ер-мулкларидан
истаганча фойдалана олиш ҳуқуқига эга бўлган ўша
дориломон тарих санасида ҳам, ундан кейин давлат
бу ерларга мужикларни сочиб ташлаганда ҳам, ундан
кейин мужикларни тешиб билганини қилганда ҳам
Ноздревнинг ер билан иши бўлмаган ва бўлмайди
ҳам. Чичиковнинг қулоғига етиб келган узунқулоқ
гап-сўзларга қараганда, унинг обрў-эътибори ниҳоят-
да кўтарилиб кетганидан кейин ўша эски одатлари-
ни ҳам унутибди, мўмин-қобил бўлиб қолибди,
илгари бирортаям рост гапирмаган бўлса, энди би-
рортаям ёлғон гапирмайдиган бўлибди (аммо мана
шунисига Павел Иванович ўла қолсаям ишонмайди!),
қартабозлик одатини ташлаб, ҳатто бу ўйинни
ўйнамаслик ҳақида аллақандай панд-насихатлар
ўқийдиган бўлибди (панд-насихатлар ўқиши-ку
майли, аммо қартабозликни ташлаб юборгани
ҳақидаги гаплар шубҳали!), сўкиш, муштлашиш

каби бировларга ярамас одатлар бўлиб кўрингани билан ўзига завқ берадиган машғулотларни ҳам бировларнинг манфаатларини кўзлаб ташлаб юборибди.

Бунақа гап-сўзларни эшитгандан кейин наинки Павел Иванович, бошқалар ҳам ёқа тутамлаб қолишган, Собакевич бўлса бус-бутун пиширилган қуй биқинини паққос тушириб бўлгач ҳам кекиришни хаёлига келтирмай дастурхонда тишга илингулик яна бирор нарса бормикан дегандек теварак-атрофга алангларкан, қатъий тарзда:

— Бўлмаган гап, — дея ичига қуймоқ солиб пиширилган бир булак балишни оғзига тикаркан, — у ярамас одам эди, ярамаслигича қолади, — деганича Собакевич оғзидаги луқмани лўқ этиб ютиб юборган, кейин иштаҳасини йўқотиб қўймаслик учун бошқа сўзга оғиз очмаган эди.

Афсус ва надоматлар бўлғайким, ўша эски тарих санасидаги ҳамма таниш-билишлари, ошна-оғайнилари орасида Павел Ивановичгина, шу боёқишгина йўл-чўлларда, сарсон-саргардонликда умрини ҳуда-беҳуда ўтказиб юборди. На бир рафиқи содиқ, на бир фарзанди солиҳ унга насиб этди.

У ана шундай андуҳли хаёллар оғушида эканида ортидаги эшикнинг гийқиллаб очилаётгани товушини сергак қулоқлари ногаҳон илғаб қолди. Шу ўринда айтиш жоизки, юмалоқ бош айри оёқ инсон зотининг барчасида мавжуд бўлмиш беш сезги ҳаммада ҳам баробар бўлмай, бировда ундоқ, бировда бундоқ шаклланган — шунинг учун эл орасида, кўр тутганини, қар эшитганини қўймайди, деган гаплар юради. Павел Ивановичга она сутиданми, ота қониданми ўтган фазилатлар қаторида мана шу

беш сезгининг бекаму кўст, мурвати бураб қўйилган соат милидек ишлаб туриши жуда асқотар эди — у ана шу сезгиларига бирров қулоқ солиб қўйгач, баъзи давралардан омов тортадиган от билан тортсангиз ҳам кўзгалмас, бошқаларида бир дақиқа ҳам ортиқча қолмас эди. Уни таниб-билганлар бу ҳолдан ажабланиб, Чичиков шундоқ-шундоқ ҳодисалар бўлишини қандоқ билди, қанақа қилиб билди-я, дебон ёқа тутамлашар; бир-бирларига, хуфиялари унга бўлажак хавф-хатарлар ҳақида шипшиб туришармикан, дегандек қарашарди. Бу жуда бўлмағур гумон эди. Нега деганда, боёқиш Павел Ивановичнинг Петрушка ҳамда Селифандан, аравасига қўшиладиган отлардан харажати ортмас, жуда ортиб қолганини ўзининг усти боши башанг бўлишига-ю соқол олганидан сўнг сепиладиган ҳар хил атир-упаларга сарфлар эди. Эҳтимол, ўйлаган режаси амалга ошиб, келгусида ўлик жонлар туфайли бойиб кетса хуфиялари тугул ортидан оёғини артиб, сюртугини тозалайдиганлар ҳам югуриб юришар, аммо ҳозирча бунақа ишларни унинг ўзи бажармоқдан ўзга иложи йўқ эди. Унинг найрангларига чув тушганлар узоқ-узоқларда, минг қувган билан етиб бўлмас жойларда кетиб бораётганининг шарпасини кўриб қолишганда; бу шарпа ҳам одам шарпасига ўхшамай сароб янглиф минг мақомда товланиб, гоҳ йўқолиб, гоҳ кўзга ташланиб кетиб бораётганини илғашганда шапкаларини қўлга олганча бош чайқашар, ана найрангу мана найранг, дея беҳафсала қўл силтаб қўйишар эди. Аслида бу ҳолнинг ҳеч қанақа найранг-пайрангга алоқаси йўқ, Павел Иванович ўзи сезгиларига ишониб ҳаракат қилар эди, холос.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. У эшикнинг ғийқиллаб

очилган товушига парво қилмай хаёл суришда давом этаверса ҳам бўларди, аммо бир таёқнинг икки учи борлиги ёдига тушиб қолди. Шу сабабли, бир томони хаёли бўлингани ҳам айти муддао бўлиб туюлди — ахир, қачонгача фалончининг фарзанди ундай, пистончининг зурриёди бундай деб сиқилиб ўтириш мумкин? Бўлса бўлар, бугун бўлса эртага йўқ, пошшолик хизматида бўладими, бошқа жойда бўладими, ҳозир хўроз ҳаммаёққа бир қичқирган, биров бировдан ошиб ҳам, камайиб ҳам кетмайди.

Павел Иванович аста ортига ўгирилмоқчи бўлди-ю, аммо нимадир уни тўхтатиб қолди. Қандайдир сирли нарсадан умидвор бўлгандек:

— Ким? — дея хайрихоҳона, айти чокда катта қизиқиш билан сўради.

Жавоб ўрнида аллақандай пишиллаган овоз эшитилди. Ие, бу нимаси? Инсми, жинсми?! Павел Иванович энди ҳақиқатан ҳам ортига ўтирилишга ҳайиқиб қолди. Дарҳол дафи бало учун бирон чора-ю тадбир излаш хаёлида бўлиб, энди синаётгандай:

— Кимди у? — деди ўзига ҳам эшитилар-эшитилмас паст товушда.

Пишиллаган овоз кучайди ва гуёки худодан бўлиб улкан кобра ўзини танитишга чоғлангандай:

— Мен, — деган панқаланган оҳиста овоз чиқди.

Павел Иванович ҳамон ички қалтироғини бо-солмай:

— Кимсан? — деб сўради.

Панқаланган оҳиста овоз бир парда кўтарилиб яна бир карра:

— Мен, — деганидан сўнг Павел Иванович хавф-хатар ўзидан йироқ эканлигини пайқаб қолди ва:

— Селифанмисан? — деб сўради.

— Ҳа.

Павел Иванович кескин ортига бурилиб:

— Сен бўлмай ўл, шуни айтсанг бўлмайдами? —
деб савол билан кучерини яниди.

— Айтдим-ку, хўжайин, — дея Селифаннинг чанг
юқи қовоғи осилиб кетди.

— Нуқул илондек пишиллайсан, холос, овозинг
ҳам ўзингникага ўхшамайди, гапирсанг ўзингга
ўхшаб гапир-да, баччағар?!

— Сўкинмай гапиринг, хўжайин.

— Бу сени сийлаганим.

— Шунча вақт ер остида ётгандан сўнг овоз ҳам
ўзгариб қоларкан-да, айб мендами?

— Сенга ер остида бало бормиди?

— Ўзингизга ўзингиз ҳам қулоқ солиб кўринг-да,
кейин мендан домангир бўлинг, — дея Селифан четга
қараб, Павел Иванович эшитмайдиган қилиб, аввал
ўзингга боқ, сўнгра ноғора қоқ, — деб қўйди.

Дарвоқе, Селифан айтса-айтмаса, Павел Ива-
нович ўзининг ҳам овози ўзгариб қолганини пай-
қаган эди. Боз устига, димоғида қандайдир ғалати
ҳид абадул-абад ўрнашиб қолгандек эди. У бунинг
сабаби нимада эканлигини ўйлаб, ўйлаган ўйининг
тубига етмоқчи бўлиб турганида Селифан худди
унинг ичига кириб чиққандек:

— Хок ҳидиям бежизмас, — деб қўйди.

Шундагина Павел Иванович димоғига ўрнашиб
қолган ҳид тупроқ ҳиди эканлигини фаҳмлади ва
Селифанга ажабланаётгандек, шу асно шубҳали
тарзда ўткир нигоҳ ташлаб:

— Нима?! — деди савол билан унинг кўксини ёриб
юборгиси келгандек.

— Хок ҳиди, — минғирлади Селифан.

— Селифан!

— Лаббай, хўжайин?!

— Каллаи саҳарлаб қаёқдан уриб олдинг, чўчқа тумшуқ?!

— Меҳмонлар келишган экан.

— Меҳмонлар?! Сен галварсга куни қолган қанақа меҳмонлар экан?!

— Кўчада қолишган экан, отхонадан жой қилиб бердим.

— Шундоқ кенг ўлкада ким кўчада қоларкан, ҳароми? — Павел Ивановичнинг ватанпарварлик ҳис-туйғулари бениҳоя озор еб, газабланди. Масалага сиёсий тус бериб юбориши ҳам мумкин эди-ю, Селифан кичкина одам, кейин ўзи хизматкорсиз қолиб хўп қийналиши турган гап.

— Ўшалар билан қиттак-қиттак отдик.

— Отмай ҳар нарса бўл, газанда, сенга ароқ қаёқдан топила қолди?

— Ўзлари опкелишган экан.

— Шунақа меҳмон ҳам бўлар эканми, ифлос?!

— Бўлар экан-да.

— Ажабо, меҳмон дегани еб-ичгани келар эди, бунақа валломатлар қаёқдан кела қолишдийкин?!

Селифаннинг ҳуши энди ўзига келгандай бўлди.

— Билмадим-а, — деди хуштак чалаётгандай чўзиб.

— Ароғини ичасан-у, кимлигини суриштирмайсан ҳамми? — шундай дея Чичиков Селифанни оғзини тўлдириб, ҳеч айтгиллиги йўқ сўкишлар билан сийлади.

— Билиб келайми?

— Йўқо-ол!.. — беихтиёр бақириб юборди Чичиков. Авваллари у бунақа бақирмасди, шу эсига тушиб, ўзига ўзи, асабни асраш керак, деб қўйди.

Селифан йўқолишга чоғланаётганди, хўжайиннинг ёдига қандайдир муҳим иш тушиб, уни тўхтатиб қолди.

Селифан дарҳол соме қиёфада унинг қаршисида бош эгиб турди.

— Отларни тақалатдингми?

— Отларни тақалатганим йўқ, Павел Иванович, — деди Селифан осон савол тушганидан суюниб жавоб берган ўқувчидай шариллатиб.

— Энди яна қанақа важ-корсон кўрсатмоқчисан, чўчқатумшуқ?

— Важ-корсон эмас, аниқ факт келтирмоқчиман.

— Қанақа аниқ факт?

— Бу лаънати шаҳарда бирортаям темирчи йўқ экан.

— Ие, бу қанақаси, темирчилик устахонасиз шаҳар ҳам бўларканми, ҳатто Маниловнинг хуторидаям тўртта темирчи, иккита устахона бор эди.

— Ҳа-а, энди-и у замонлар шунақа эди-да, — деди Селифан нималарнидир хотирламоқчи бўлгандек кўзларини хиёл қисганча. — Бу ерда иккита эмас, биттагина устахона борми деб сўрасам ҳам устимдан кулишади.

— Жўна! — деди энди Чичиков у билан пачакилашиб ўтиришни ўзига эп билмай. Ернинг остидан бўлсаям устахона топиб, буйруқни бажар.

— Буйруқни бажаришга бажараман, аммо устахона топишга ваъда беролмайман.

Устахона тополмасанг сени нима қилишимни биласанми?

— Биламан, — дарҳол тумшуғини кўксига теккизгудек бўлиб кескин бир ҳаракат қилди Селифан.

— Билсанг, марш!

Селифан чиқиб кетаркан, ўзича буйруқни бажармаса Павел Иванович уни нима қилишини, тўғрироғи, нима қила олиши мумкинлигини, мулоҳаза қилиб кўрмоқчи бўлди, шунда хўжайинининг қў-

лидан ҳемириям иш келмаслиги унга аён бўлиб, ажабланганча кифт қисиб қўйди.

Павел Иванович яна ўз ўй-хаёлларига фарқ бўлди.

Орадан анча вақт ўтди.

Бир маҳал эшикнинг шитоб-ла очилиши унинг хаёлларини туйқусдан пардай тўзғитиб юборди.

Павел Иванович Чичиков бу гал ўрнидан сапчиб туриб кетди ва эшик томон кўзлари жайноқланганча саросар назар ташлади.

Селифан остонада бўйинини ғоздай чўзганича турарди. Шунчаки турмай, дор устидаги дорбоздай гоҳ олдинга, гоҳ орқага қалқиб кетар, чуччайган лаблари Чичиковга аллақандай шоён қизиқ бир воқеа-ҳодисалар ҳақида ривоят қилмоққа чоғлангандай бўлар, аммо ривоят ўрнига оғзидан сўлакайи оқиб тумшуғида шовушдай осилиб қолмоқда эди. Павел Иванович нозиктаъб киши бўлгани учун ғазабни чунонам ошиб кетдики, қанчалик ўзини тутишга ҳаракат қилмасин, тута олмай:

— Ҳа-а, мараз, нима гап? — деб сўради шовуш-тумшуққа мушти тушса қўлини икки ҳафта ювгани билан тоза бўлмаслигини ўйлаганича.

Селифан буни сезгандай, тумшуғини енги билан артиб оларкан:

— Мени сўкманг, хўжайин, — деди тили базўр айланиб.

Чичиков ҳайрон қолиб:

— Ие! — деди.

— Ҳа, сўкманг... — гўлдиради Селифан.

— Ие!

— Майли, ит дея қолинг, — паст тушди Селифан.

— Яна ичдингми?

Селифан кўксини ғоздай керганча:

Шойим БЎТАЕВ

— Кечагидан қолганиниям грамм қолдирмай урдик! — деди мақтаниб.

Нафсиламрини айтганда, унинг бу тарзда мақтаниши ҳам янгилик эди. Одатда ичиб олган пайтлари мусичаи беозор бўлволиб, билдирмай юрарди.

— Сахий меҳмонларинг қаёқдан эканлигини билдингми?

— Билдим! — Селифан яна керилди.

— Хў-ўш?!

— Ўзбекистондан экан, хўжайин.

Чичиков янглиш эшитдим-ов, деган хаёлда оғзини очиб қолди. Чунки, у божхонада ишлаганида дунёнинг энг кун тегмаган пучмоқ жойларигача билиб олган, аммо бунақа ғалати номни эшитмаганди.

— Қаёқдан дединг?

— Ўзбекистондан дедим-ку, хўжайин.

Селифаннинг гап оҳанги, намунча ғалча бўлмасангиз-а, дегандек туюлди-ю, Павел Иванович нималарнидир хаёл қилганча ўйланиб қолди. Кейин яна қизиқиши устун келиб, беихтиёр:

— У қанақа жой экан-а? — деди ўзига ўзи савол бериб, жавоб топишга уринаётгандек жудаям паст товушда.

Аммо қулоқ сезгиси борасида дингониям ортда қолдирадиган Селифан буни эшитиб, дарҳол аввалдан тайёрлаб қўйган жавобини дўндирди:

— Жаннатмакон!

Павел Иванович сесканиб тушди.

Нариги дунё маъволарини эслатадиган сўзлар, гарчи жаннат тўғрисида бўлса-да, уни жуда-жуда чўчитар эди.

— Нега унақа деяпсан, ҳароми?

— Айтдим-ку, хўжайин, майли ит дея қолинг, аммо ҳар хил сўкишларингизни қилманг деб.

— Нега унақа деяпсан, ҳароми ит?

Селифан хўжайинга ғалати қараш қилди. Аммо унинг оғзидан турфа бемаъни сўзлар қатори ўзига маъқули ҳам жаранглагани учун индамай қўя қолди.

— Ҳаммаёқ обод, ариқларда сув ўрнида сут оқади.

Павел Иванович Селифанга пешонасини тириштириб тикилди ва ўсмоқчилаётгандек:

— У ёқда сигир кўпмикан? — деб сўради.

Селифан хўжайиннинг хаёлига туйқусдан нега сигир келиб қолганини фаҳхламади. Бу борада ўзининг ҳам маълумотлари етарли эмас шекилли, мажҳул оҳангда:

— Йў-ўқ... — деди.

Павел Иванович ажабсинганча кифт қисиб қўйди.

Селифан хўжайиннинг саволига дарҳол аниқ далил билан жавоб қайтармаслигини пайқаб:

— Зато қўй кўп экан, — деди катта-кичик сурувларни кўз ўнгига келтирганча.

— Қанақа қўй? — Павел Иванович нимагадир қизиқиб қолгандек бўлди.

— Қўйдақа қўй-да.

— Думбаси катта эканми?

— Думбаси катта экан.

— Қорни чиққан эканми?

— Қорни чиққан экан.

— Олдига ем ташласа индамай ётаверар эканми?

— Шунақа экан.

— Катта сурувниям кичкина бир ит эплаб кетаверарканми?

Энди Селифаннинг кўзлари чақнаганча:

— Ҳа, шунақа экан, хўжайин, — деди.

— Унақада сен ҳам эплайсан, ит.

— Албатта эплайман, хўжайин.

- Шунақа дегин-а.
- Шунақа.
- Шунақа бўладиган бўлса, гапларинг бир-бирига мос эмас.

– Нега унақа дейсиз? – деди Селифан нодонлигини хўжайин ҳозироқ бўйнига қўйиши мумкинлигидан ҳайиққандек.

- Сен ариқларда сув ўрнига сут оқади дединг-а?
- Ҳа.
- Сигир кўпмикан десам, қўй кўп экан дединг-а?
- Ҳа.
- Қўй кўп бўлса, ариқларда сут оқмайди нодон, гўшт-мой сероб бўлади.

Селифан хўжайиннинг бундай чуқур билимга эгаллигини авваллари билмагандек унга ағрайганча қараб қолди.

– Энди уқдингми? – деди Павел Иванович эркалаб Селифаннинг бурнига чертмоқчи бўлиб, аммо унинг бурниям тумшуғидан ҳам баттар ифлослигини кўриб, ҳавони чертиб қўяқолди.

Селифан энди индамай бош ирғаб турарди.

– Аммо-лекин бунақа номни энди эшитишим, – деди Чичиков ўзича мулоҳаза қилмоқчи бўлиб.

Бингоқулоқ¹ Селифан унинг ўзича мулоҳаза юриштишига изн бермай:

- Қанақа номни? – деди боши қотгандай бўлиб.
- Сен айтганингни.
- Ҳа, шундай демайсизми, бизнинг замонамизда уларни бошқача ном билан аташган экан.

Павел Иванович яна Селифанга қаради. Гўрдан чиққандек бўлиб турган бу содиқ хизматкорнинг аллақайси жиҳатлари ўзига ўхшаётгандеку аллақай-

¹Бингоқулоқ – итқулоқ.

си жиҳатлари ўзига ўхшамаётгандек, гап-сўзлари ҳам ғалатироқ туюлди. Худдики, бу ўша Павел Ивановичнинг содиқ хизматкори Селифану, аммо Селифан эмасдек эди; унинг айтаётган сўзлари ҳам Селифанникидек эди-ю, айти чоқда Селифанники эмасдек ҳам эди.

Жуда ғалати ҳол, бунақаси Павел Ивановичда авваллари бўлмаган эди. У шу ҳақда чуқурроқ мулоҳазага берилган эди, энди унинг ўзига ўзи ҳам Павел Ивановичу, аммо Павел Иванович эмасдек; юритаётган мулоҳазалари ҳам ўзиники-ю айти чоқда ўзиники эмасдек туюла бошлади. Чичиков, ишқилиб, жинни-пинни бўлиб қолмаяпманми, дегандек бошини ушлаб кўрди. Унинг боши жойида тургандек, аммо айти чоқда жойида эмасдек эди. Йўқ, бир оз дам олмасам, ҳаммаёқни алкаш-чалкаш қилиб юборишим ҳеч гапмас, деб ўйлаган Чичиков димоғига урилган қандайдир кўланса ҳиддан боши айланиб кетаёзди. “Селифан айтган жойнинг ароғи сассиқ бўларкан-да, — дея хаёл қилди соддадиллик билан, — ўткир ҳам шекилли, бу лаънати анча-мунча ароқ ичса бундай жаврамасди, тилини ешиб юборганини...”

Чичиков Селифан айтган юртнинг ароғига қойил қолиб, унинг нимадан тайёрланишини ўйлаб кетди.

Шу асно бошқа гаплар ёдидан кўтарилди.

Бош бармоғининг учини сўриб, қошлари орасини тугун қилди — фойда бермади. Ҳеч нарса хаёлига келмади. Калласининг ичида елвизак эсаётгандек гувилларди.

— Майли, бор, — деди паришон ҳолда.

Селифан қаққайиб тураверди.

— Ҳа-а, сўррайиб қолдинг?

Селифанга забон битди:

— Павел Иванович, мен сиздан кетаман, — деди дабдурустан.

Чичиков сиртига чиқармаса-да, қўрқиб кетди.

— Селифансиз аҳволи нима кечади — худога аён!

Усиз Павел Иванович Павел Иванович эмас.

Эй, тавба, бу ярамас қаёққа кетаркин? Ёинки битта яримтаси уни Павел Ивановичдан айнитиб, ўзини оғдириб олмоқчи бўлдимикин? Ундай дейдиган бўлса, на киборлардан, на помешчиклардан бирортасиям Селифан билан тузук-қуруқ гаплашганини Чичиков эслолмайди. Қаёққа боришмасин, Селифан хизматкорлар хонасида бўлади, ўшалар билан суҳбатлашади. Бир хизматкор иккинчи хизматкорни айнитиб олиб кетиши амримаҳол. Шундай экан, кимнинг кўзи учиб турибдйкин унга?

— Тушунмади-им, — деди Чичиков лабини чўччайтириб.

— Сиздан кетаман, Павел Иванович, — деди Селифан. — Хў-ўв бир кечада бричкани ағдарворганим учун кечиринг, айб менда эди.

— Албатта, айб сенда эди. Негадир бошқа гуноҳларинг эсингга келмаётгани мени ҳайрон қолдирмоқда.

Селифан говлаб турган боши билан нималарнидир ўйлаб кетди.

Кейин, нимаики бўлса бўлар, дегандек қўл силтаб қўйиб:

— Бошқа гуноҳларим бўлган бўлса ҳам... энди ўзингиз биласиз, беайб парвардигор, кечириб қўя қоласиз-да.

— Бас қил, Селифан! — деди Чичиков эснай туриб.

— Худди нариги дунёга кетаётгандай, кечиринг, кечиринг, дейсан-а, айб бўлади.

Энди Селифан Павел Ивановични биринчи мар-

та кўраётгандек ғалати тарзда, кўзларини ола-кула қилганча тикилиб қолди.

— Ҳа-а, — деди Павел Иванович ўзидан хавотир олаётгандек у ёқ-бу ёғига қараб қўйиб. — Намунча, Остап ғўлага ўхшаб тикилиб қолдинг?

Селифан базўр ўзига келгандек бўлиб, тилга кирди.

— Гапларингиз мени ҳайрон қолдирмоқда, хўжайин, — деди гўлдираганча.

— Мободо сен рус тилини унутиб қўймадингми, галварс?

— Нега унақа дейсиз, ўз она тилимни унутсам, Остап ғўланинг тожи юлинган тўтисидан нима фарқим қолади, хўжайин?!

— Унда нега гоҳ карахт бўлиб қоласан, гоҳ гапларингизга ҳайрон қоляпман дейсан. Айт, нима бўлди, ҳақиқатни мен ҳам билиб олай.

— Ҳақиқат шуки, хўжайин... — Селифанни дабурустдан ҳиқичоқ тутиб қолиб, анча маҳал ҳиқиллаб, бутун сабзи ютиб юборгандай қип-қизариб, бўғриқиб кетди. Кейин базўр ўзига келиб, ҳарсиллаб нафас оларкан:

— Ер ости зулмати асорати, — деб қўйди Дантенинг мисрасини ёдга олаётгандек.

— Суйла, нега менинг гапларим сени ҳайрон қолдирди? — деди Павел Иванович Селифаннинг ҳозирги хитобидан ажабланган бўлса-да, чалғиб кетмаслик учун аввалги гапга қайтди.

— Чунки сиз қизиқ гапларни гапирасиз, хўжайин.

Павел Иванович ўзининг нима деганларини ёдига келтирмоқчи бўлгандек пастки лабини олдинга чиқариб, кўзларини бир оз қисганча хаёл оғушига чўмиб турди-да, кейин бу масалага ўзи аниқлик киритолмаслигини фаҳмлаб етиб:

— Хў-ўш?! — деди.

— Менга худди нариги дунёга кетаётгандек га-
пирма, дедингиз-а?

— Хў-ўш?!

— Ўзи нариги дунёга кетганимизга кўп вақтлар
бўлди-ку!

Селифаннинг дабдурустдан айтган гапи Павел
Ивановичнинг ҳушини бошидан учириб юборгандек
бўлди. У ўрнидан сапчиб тураркан, тишлари орасидан
уваланиб тушаётгандай сўзлар тўкилди:

— Ҳали би-из...

— Ҳа-а, — деди Селифан унинг бу мажҳул сўзлари-
ни бош ирғаганча бажонидил тасдиқлаб.

— Демак, би-из...

— Ҳа-а, ҳа-а! — тасдиқлаб қўйди Селифан.

— Наҳотки?! — Павел Иванович Чичиков шундай
хитоб қилганча, ҳушдан оғиб, бир томонга ағда-
рилаётувди, Селифан югуриб келиб унинг қўлтиғи-
дан олди ва:

— Ўзингизни қўлга олинг, хўжайин, — деб бақирди.

Селифаннинг қўлтиғидан олганидан ҳам кўра
мана шу бақирғи кўпроқ далда берди шекилли,
Павел Иванович дарҳол ўзини тутиб олди.

Унинг бу ғайрати Селифанни жуда хурсанд қилди.

— Яшанг, хўжайин, — деди валдирашга ўзида
чексиз иштиёқ сезганча. — Сизу биз аллақачон бу
ёруғ оламни тарк этиб кетгандик.

— Наҳотки?!

— Ҳа, хўжайин!

— Унақада бу ерда нима қилиб юрибмиз?

Селифан бошини қашиди.

— Шунисига мен ҳам ҳайронман, хўжайин.

Павел Иванович Чичиков ўзининг ғалати ҳо-
латининг, нотайин ўй-хаёлларининг боисини энди

англагандай бўлди: у қаёқдан келганини билолмай гаранг бир аҳволда турган экан.

— Шошма-шошма, сен қандайдир етти қаватли бир манзилнинг энг пастки қаватида қийналиб анча вақт ётдингми?

— Мен сиздан баландроқда, учинчи қаватда эдим, — деди Селифан тиржайиб.

— Бу нима деганинг?

— Оз-моз ичиб турганимизни ҳисобга олишмаганда-ку, нақ беҳиштнинг ўзидан жой тегаркан-ку-я.

— Жаннатий эдим демоқчимисан?

— Шунақага ўхшайди, — Селифан хижолатпазлик билан бошини қашиб қўйди.

Павел Иванович ўйга толди.

— Аммо-лекин сизнинг гуноҳларингиз кўп экан.

— Ярамас, бундай дейишга қандай ҳаддинг сиғди?

— Мен ҳам шуни айтаман-да, яхши одам эдингиз-ку, хўжайин, — деди Селифан Павел Ивановичга унинг нуқсонларини кўрмоқчи бўлгандай қўрқаписа қараб.

— Ҳаммаёқдаям англашилмовчиликлар бўлиб туради, — деди Павел Иванович, бу гапи билан яна бир гуноҳ орттираётганини ичида ҳис қилганча.

— Аммо мен у ёқда англашилмовчилик бўлганини пайқамовдим.

— Унда тарозиси чатоқ бўлгандир.

— Шунча гуноҳ орттирганингизни пайқамай ҳам қолганимни қаранг-а?

Павел Иванович шундагина дунёга қайта келганига ишонди.

— Ё тавба! — деб юборди беихтиёр, унинг бунақа кўз кўриб қулоқ эшитмаган ҳодисага ҳамон ишонгиси келмай турарди.

— Аммо-лекин одам ўз хўжайинидан юқорироқ

Шойим БЎТАЕВ

турса, ўз хўжайинидан фароғатлироқ яшаса, сал-пал хижолат ҳам чекаркан, — валдирашда давом этарди Селифан.

— Ана шундай бўлиш керак, — деди Павел Иванович Селифаннинг жўяли андишасини маъқуллаб.

— Аммо кейин-кейин хижолат ҳам чекмай қўяркан.

— Вой ярамас, бирпасда яна нима жин урди сени?

— Мен сизга айтсам, беҳиштда хўжайинлардан бирортасигаям жой тегмай, ҳаммаси сиз тушган жой дўзахга юбориларкан. Шунисига ҳайрон қолдим. Бу дунёда кўпам қўй оғзидан чўп олмагандай бўлиб, ўзларини ақлли доно кўрсатиб юришаркан-да. Биз овсарлар бўлсак, уларнинг макр-ҳийлаларидан бе-хабар қолиб, хўжайин экан, дуруст одам бўлса керак деб юраверканмиз-да, а?!

— Учир овозингни, ярамас!

— Омади гап-да, хўжайин! Кейин, қолаверса, бу гапларнинг кўпи сизга тегишли эмас. Сиз, ҳарқалай, ғалати-ғалати қилиқлар кўрсатиб, ҳаммани ҳайрон қодирадиган ишлар қилиб юрсангиз-да, ўлганингизда улардан ўлигингиз ортиқ эканлигига амин бўлдим. Айниқса, хўжайинларнинг хўжайинчилиги қанча катталашиб, кенгайиб бораверса, разиллиги-ю ёмонлиги ҳам шунчалик ошавераркан-да, ё тавба-ей?!

— Шуни айтгин-да?

— Шуни айтаман-да.

— Ўша ерда, жаҳаннамнинг тубида биттаси оҳ-воҳ қилиб ётганида, тепасига кимдир келиб, сен мутаҳҳам бандаларига жабру жафо ўтказиб худога шак келтирдинг, шунинг учун ҳозир кунингни кўрсатаман, деб гурзисини кўтарган эди, қўрқиб тавба-тазарру қилиш нари турсин, у пинагини ҳам бузмади.

— Йўғ-э?! — деб юборди Павел Иванович Селифаннинг ҳикоясига беихтиёр қизиқиб қолиб.

— Ҳа-да! — дея хитоб қилганича ўзидан ҳам кўшиб чатиганича давом этди Селифан. — Ростигап, пинагини бузмади. Сенинг худонг мана бу ерда, ўликлар салтанатида ҳукмронлик қилса, мен ер юзида тириклар устида пошшо эдим, — деди. Оғзи очилиб қолган мункар-накирга дўқ ҳам урди.

— Нима деб дўқ урди? — Павел Ивановичнинг беихтиёр эти жимирлаб кетди.

— Афсуски, мени чалғитиб бўйнимга тиг тортиб юборишмаганида бу ерда сен зоти паст билан пачакилашиб ўтирмасдим, деди. Ўзимни бунақа аҳволга солишгани билан ҳали менинг ҳайбатим ер юзидан буткул ўчиб кетгани йўқ, ўчиб кетмайди ҳам, минглаб аёлларнинг жисмига зулмкор уруғимни сочиб ташлаганман, деди. Ҳали улар униб-ўсишса кейин кўрасан, ер устидан пастга тушиб сенларни ҳам кулларингни кўкка совуришади, деди.

— Вой, ярамас-ей?!

— Ҳа, хўжайин, чатоқ экан. Аммо-лекин мункар-накир ҳам бўш келмади, уни бурчакка сиқиб, сўроқ-жавоб қилганидан сўнг, бутун қавмдошларини қириб юборганини тан олдирди. Ер юзида дарё-дарё қонлар оқизганини бирма-бир эслатиб, гурзисини кўтарганича бошига чунонам қаттиқ зарб билан...

Селифан шу жойга келганда, Павел Иванович шартта уни тўхтатиб:

— Бўлди! — деди. — Ҳаммаси тушунарли!

Селифан ёлғони фош бўлган болакайдек кўзларини пакиллади қолаверди.

Ўртага ноқулай жимлик чўкди.

Селифан ташқарига чиқиб келишга рухсат сўраётгандек:

— Энди мен кетсам майлими? — деб сўради.

Павел Иванович Чичиков бош иргаб унга рухсат берган эди, Селифан унинг кенг пешонасида “чўли” этказиб ўпиб олди-да:

— Алвидо, хўжайин! — деди кўзига ёш олгудек бўлиб.

— Ҳа, сени нима жин урди, хэ йўқ-бэ йўқ, видолашиб қолдинг?

— Энди дийдор қиёматга қолди, хўжайин, — Селифан туйқусдан хўнграганича йиғлаб юборди.

— Шошма, сен қаёққадир бориб-келмоқчийдинг!..

— Бориб-келмоқчи эмас, абадий мангу кетмоқчийдим.

— Шунинг учун рухсат сўрадингми?

— Ҳа, хўжайин, сиз ҳамиша менинг гапимга эъгиборсиз қарагансиз.

— Қаёққа бормоқчи эдинг? — деб сўради Павел Иванович ўзини зўрға босганча сохта мулойимлик билан, у Селифаннинг рагисакта ақлига кутилмаганда бўлар-бўлмас ишлар қилиб юбориш хаёли келиб қолишини яхши биларди.

— Ўзбекистонга.

— Уф-ф...

— Нега уф тортасиз, хўжайин?

— Яна-а Ўзбекистон. Жонгаям тегдинг.

— Энди бир ўлиб қайтиб келгандан кейин, кўнгил майлига қулоқ солиш ҳам керак-да, хўжайин.

— Сен жудаям ақлли бўлиб кетмадингми, пўстак?!

— Ит денг.

— Ит пўстаги.

— Майли, оғзингизга келганини айтаверинг-чи, қадрим ўтгач, бу сўзларингизга пушаймон бўласиз ҳали.

— Бир ўзинг кетяпсанми?

— Қаёққа?

— Айтдинг-ку!

— Ҳа-я. Йўқ, бир ўзим эмас.

— Яна ким?

— Петрушка ҳам боради, — хўжайинининг кўксига ўзи билмаган ҳолда беҳосдан ханжар уриб юбораётган Селифаннинг оғзини бир четидан бу гап бамайлихотир чиқиб кетди.

— Йўғ-э?! — Чичиков беихтиёр ихраб юборди, кейин жазаваси қўзиди. — Сенларга у ёқда пишириб қўйибдими? Едирдим, ичирдим, кийдирдим, энди бўлса, сираям тап тортмасдан кетаман дейди-я!

— Илож қанча, Павел Иванович?! — хода ютгандай тик тургани сайин Селифаннинг кайфи бошига ўрмалаб чиқиб бораверди, ахийри дош беролмади, кўзлари сузилиб, “шилқ” этиб тушди, шундаям айтаётган сўзини йўқотмади. — Чақиришяпти.

Чичиков унинг ўтириб қолганига эътибор бермади.

— Вой ифлослар-эй, во-ой, лаънатилар-эй! — деди бўғриққанча. — Сенлар кимга керак бўлиб қолибсанлар?

— Ҳа-а энди, гавҳар ерда қолмас, деганлар.

Селифаннинг бу гапига Павел Иванович Чичиков эътибор бермади. Аслида у кутилмаган ташбеҳларнинг қадрига етадиган нозиктаб киши эди. Лекин газаб ўти мянга урганда, энг аввало, нозик нарсаларни супириб ташлагани боис ҳозир ўзининг дийдиёсидан қолмади.

— Сен ароқхўрларга, сен маймунларга, сен дангаси-ишёқмасларга жа-а бировнинг кўзи учиб турибди экан-да?!

Бу гаплар Селифанга пашша чаққанчалиқ ҳам таъсир қилмади шекилли:

- Гап битта! – деганича гудраниб қўйди.
- А-а?
- Шу нарса зарур бўптими, боришимиз керак-да.
- Вой, лаънати-ей?!
- Кўр тақдирнинг ҳукмидан сизники зўр бўптими?!

Унинг қўққисдан ғалати хитоб аралаш ташлаган бу саволи Павел Ивановични бирмунча эсанкиратиб ҳам қўйди.

– Сен лаънати қулваччаларнинг бошида бирон турмаса, пешоб қилгани ҳам эринасизлар-ку, – деди ўзини қандайдир оқлаётгандек бўлиб.

Селифан кўзларини хиёл юмиб, кифт қисиб қуяркан:

- Сизнингча, албатта! – деди.
- Аҳмоқ, аҳмоқ, аҳмоқ! – Чичиков бу сўзни роппароса уч марта такрорлаган бўлса-да, аммо минг марта такрорлашга ҳам тайёр эканлигини билдирадиган қувват билан айтди.
- Уй-жойлардан ғам чекмасак ҳам бўлавераркан, – Чичиковнинг хитобига ичида ғижиниб турган бўлсаям ўзини эътибор бермаганга олиб асосий масала ҳақида сўз очди Селифан.

– Пуч, пуч, пуч! – уч марта таъкидлаб айтишга ёмон ўрганиб қолаётган Чичиков бўғриққанича қизариб кетди. Кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Кейин қўққисдан, менга нима дегандай жимиб, ўйланиб қолди. Гогол ҳазратлари, ўрис кишиси бир ўйланиб қолмасин, дейдилар. У хаёл арғумоғига суворий бўлганча бутун дунёни кезиб чиқади, дейдилар; гарчанд хаёлчан ўтирган чоғида катта донишманддек кўринса-да, жуда-жуда бўлмағур нарсаларни ҳам ўйлайвериши мумкин, дейдилар.

Павел Ивановичнинг ўйга чўмганини кўриб

Селифан эшик кесакисига бош қўйди. Лаҳза ўтмай узун қисқа хуррак торта бошлади. Павел Иваноич Чичиков ўзига келиб қарасаки, аҳвол танг, Селифан ухлаб ётибди, энди уни уйғотиш қийинлигини Павел Иванович яхши билади – итнинг феъли эгасига маълум. Павел Иванович нима қиларини билмай, бир зум боши қотди. Кейин бошқа биров ёдига тушиб қолгандек, яйдоқ пешонасига кафти билан қарс этиб урди-да, овозига эрк берганча:

– Петрушка! – деб қичқирди.

Унинг чақириғи ҳавода муааллақ қолди – Петрушканинг қораси кўринмади.

– Петрушка дейман!

Фойдаси бўлмади. Ҳаттоки, Павел Иванович бор жон-жаҳди билан учинчи марта қичқирганда ҳам Петрушканинг арвоҳиям кўринмади. Яна ким – ўз хизматкоринг-а! Бу ҳол Павел Ивановичнинг қонини қайнатиб, борки тукларигача тиккайтириб юборди. Қанчалик огир-босиқ, мулоҳазали, ҳаттоки бошлиқлар ҳузурида хушхулқ одобли бўлиб кўринадиган Павел Ивановичдай одам ҳам энди портлади. Портлагандаям ёмон портлади, чинмочин порохи тўлдирилган ёғоч бочкадай ҳар ёнга сочилиб кетди.

– Лаънати пиёниста! – деб бўкирди.

Шу заҳотиёқ остонада Петрушканинг қораси кўринди. Вақти хуш, оғзи қулоғида, лабларини йиғиштиролмади, илжайгани илжайган эди.

У тантанавор оҳангда қаддини ғоз керганча аскарчасига:

– Лаббай, хўжайин! – дея хитоб қилди бурролик билан.

– Қаёқларда кимларнинг жунига ёпишиб юрувдинг, қўйтикан?

- Этигингизни тозалаётувдим.
- Яна алдаяпсанми?
- Ёлғони йўқ.
- Вой, какра-ей, этигим ана-а, каравот остида ётибди-ку?!

Петрушка, бўлиши мумкин эмас, деяётгандек энкайганча каравот остига мўралади. Дарҳақиқат, Павел Ивановичнинг бир жуфт хром этиги пойма-пой ётар, ҳатто соқисидан чиқиб турган пайтаваларнинг билинар-билинемас қўланса ҳиди димоққа урилаётгандек ҳам бўлар эди.

Петрушка кифт қисиб:

- Бу қанақаси? – деди.
- Нима дейсан, сахро саксовули?
- Ҳозиргина тозалаган этигим қандай қилиб...
- Яна ёлғони йўқ дейсан-а?!
- Йўқ эди, ҳайронман, – шундай дея, Петрушканинг бу ерга қандай келиб қолганини мулоҳазани қилиб кўрмоқчи бўлаётгандай хаёлга берилган эди, Павел Иванович ундан асосий ишни сўрасаммикан, сўрамасаммикан, сўрасаму... сўрамасаму... деган андишалар огушида эди. Ахийри, у ўзини тутиб туrolмади, ўсмоқчилаётгандек:
- Ҳамманг ўзбошимча бўлиб кетгансанлар, – деди Петрушкага эмас, қандайдир бошқа бировга айтаётгандек бўлиб.

Петрушка теvarак-атрофга аланглаб қараб олди.

– Аслида ҳаммангнинг оёқ-қўлингизни занжирлаб, боғлаб ташлаганим яхши эди.

– Ие, хўжайин, сизга нима бўлди, феълингиз айниб қолибди, бунақа эмасдингиз-ку?!

Шу чоқда Павел Иванович яна Селифанга қараганидек Петрушкага қаради. Гўрдан чиққандек бўлиб турган бу содиқ малайининг аллақайси жи-

ҳатлари ўзига ўхшаётгандеку аллақайси жиҳатлари ўзига ўхшамаётгандек, гап-сўзлари ҳам ғалатироқ туюлди. Худдики бу ўша Петрушка-ю Петрушка эмасдек эди; унинг айтаётган сўзлари ҳам Петрушканикидек эди-ю, айти чоқда Петрушканики эмасдек ҳам эди.

Жуда ғалати, Павел Ивановичда авваллари бўлмаган бунақа ҳол Селифан билан бир бўлиб эди, Петрушка билан энди иккинчи марта такрорланиб турибди. У шу ҳақда боягидек чуқурроқ мулоҳазага берилган эди, энди унинг ўзига ўзи ҳам Павел Ивановичу, аммо Павел Иванович эмасдек; юри-таётган мулоҳазалари ҳам ўзиники-ю айти чоқда ўзиники эмасдек туюла бошлади. Чичиков, яна боягидек, ишқилиб, жинни-пинни бўлиб қолмаяпманми, дегандек бошини ушлаб кўрди. Унинг боши ҳам боягидек жойида тургандеку, аммо айти чоқда жойида эмасдек эди.

Чичиков энди ўзини чалғитиб, қорахаёлликнинг олдини олмасам бўлмайди, деган мақсадда ўзига ўзи андармон бўлганича, рўздор кишидек насиҳат оҳангида:

– Энди у ёққа бораман, бу ёққа кетаман деб бошни қотирманглар, – деди паст товушда.

Аммо унинг бу гап оҳанги Петрушкага пашша чаққанчалик ҳам таъсир этмади.

– Энди чақирилган жойга бориш керак-да, хўжайин, – деди даққилик ва сурбетлик билан. – Ўзингиз ҳам ҳар гал губернаторникига бораётганингизда, айтилмаган жойга борма, айтилган жойдан қолма, деб, биз эшитмаган доно-доно мақолларни топиб айтардингиз ку?!

Петрушканинг бу сурбетлиги Павел Ивановичнинг қалбида уйғона бошлаган ҳалимлигининг

кулини бир зумда кўкка совурди. У яна авваллари ўз қўл остидагилар билан қандай муомала қилган бўлса, шундай муомалага ўтди.

— Ишқаласа ҳиди чиқадиган бу гапларингни қараганда, сен ҳам қаёққадир отланмоқчисан, шекилли?

Павел Иванович Чичиков кутганидек, Петрушка талмовсирамади, ўзини йўқотиб ҳам қўйгани йўқ. Бунақа савол бўлиши табиийлигини аввалдан билгандек, буни ҳеч, ҳеч ажабланидиган жойи йўқдек кифт қисиб қўйди-да:

— Биласиз-ку, хўжайин, — дея минғирлади.

— Нимани?

— Петрушка Павел Ивановичга қўққис чўчиб қаради.

— Селифан айтмадими? — деди сўнгра эшик кесақисига беозор бош қўйган биродарига хайрихоҳона, айни чоқда қандайдир ишончсизлик билан қараб қўйганча.

— Икковларинг бир идишдан сув ичиб юрганларингиздан сўнг, у нимани айтиши кераклигини сен биласанми, мен биламанми, сассиққаварак.

Чичиковнинг сўкиш борасида бошқалардан фарқ қиладиган мақтовга лойиқ фазилатларидан бири шунда эдики, у ҳеч қачон бировларнинг оғзидан эшитиб қулоғига қуйиб олган қандайдир ягона қирчанғи сўзни ийиғи чиққунича ҳаммабоп қилиб ишлатиб юрмас эди. Унинг илҳом булоғи айиан мана шунақа лаҳзаларда тўлиб-тошиб кетарди, шайтони лаиннинг ҳам етти ухлаб тушига кирмаган сўкишларни фиштдай қалаб ташларди. У кучер Селифанни ҳайвонот оламидаги жонзотларга қўйилган исмлар билан сийласа, Петрушка ўсимликлар дунёси орқали ўз тегишини оларди. Чичиковнинг

тилидан учган ўсимликларни Петрушка кўрмаган бўлса-да, уларнинг қаерлардадир ўсишини гирашира тасаввур этар, лекин кўпини билмасди. Шу сабабли, бундай сўкишлардан у ўзини ҳақоратланган ҳис этмасди, ҳаттоки кўм-кўк ўтлоқда юргандай роҳатланарди. Қаерда бўлмасин, хўжайин менинг шаънимга нима демоқчи бўлди экан, деган андиша-ўйда ўсимликлар ҳақида сўраб-суриштириб юрарди. Ҳаттоки, бир маҳаллар китобга муккасидан кетган бўлса-да, бирортаям китобни охиригача ўқиб чиқмаган Маниловнинг ис босиб кетган шкафидан қоратупроқли минтақаларда, серсув жойларда, қор тагида ўсадиган ўсимликлар ҳақидаги қомусий бир китобни қиялатиб чиқишга ҳам эришгану, аммо ўқиш нари турсин, варақлаб кўришга ҳам фурсат топмаган эди. Мободо, борди-ю фурсат топгудек бўлса ҳам беҳуда вақт ўтказган, хўжайини уни вақт-вақти билан сийлаб турадиган ўсимликлар номини у минг қидиргани билан бунақа қомусий китоблар саҳифаларида учратмаган бўларди. Негаки, аллақандай ўлик тилда, лотинчада китобдан китобга кўчиб юрадиган сўзларнинг Чичиковнинг жонли тилига асло алоқаси йўқ эди. Қувваи ҳофизаси бағоят кучли бўлган Павел Иванович божхонада ишлаб юрганида, турли-туман одамларни тинтув қилганида, бурнининг катагидан қулогининг тешигигача текшириб чиққанда бунақа сўзларни кўпроқ ўрганган эди. Шу сабабли, Тиёншон тоғларида ўсадиган гиёҳлару қозоқ даштларидаги буталарнинг номларигача унинг лексиконидан мустаҳкам ўрин олган эди.

“Сассиққаварак Петрушка” ўз хўжайинининг шоён диққатга сазовар бундай фазилатларини билганидан, оғзини бирпас очиб турди-да, кейин яна

Селифан томонга қараб қўйиб, ундан домангир бўлаётгандек бош чайқаб қўйди-да, томоқ қириб:

— Ўзбекистонга-да, хўжайин, — дея бамайлихотирлик билан эълон қилди.

— Нима?!

— Айтдим-ку!

— Сенларга у ерда пишириб қўйибди эканми?

— Сизга нима қилиб қўйишган бўлса, бизга ҳам ўша-да! — дея тагдор гап қилди Петрушка.

— Менинг нима алоқам бор сен ялангоёқлар ўйлаб топган қандайдир истонларинг билан?

— Биз Селифан билан келишиб қўйганмиз, хўжайин, ўз оғзи билан айтсин, деб индамагандим, билла-билла жўнаймиз.

— Билла-билла жўнаймиз деганинг нимаси?

— Билла-билла жўнаймиз деганим, билла-билла жўнаймиз, деганим-да!

Петрушканинг сўнгги сўзи Чичиковни ўйлантириб қўйди.

— У ерда қучоқ очиб кутиб олишяпти эмишми? — дея ўсмоқчилади.

— Қучоқларини катта-катта очиб, — бошини тебратиб, қўлларини ёйиб кўрсатди Петрушка.

— Дуруст жой эканми, ишқилиб?

— О, айтманг, хўжайин.

— Ерлари, очиқ майдонлари бормикан?

— Бўлганда қандоқ.

— Қабристонлар-чи?

— Энг қадимий қабристонлар ҳам ўша ерда.

— Йўғ-э?!

— Ҳа-да. Одамзоднинг дастлабки аждоди ўша ердан топилган дейишади.

Бу гапни эшитиб Чичиков ҳаяжонланиб қолди.

ШУРОДАН ҚОЛГАН ОДАМЛАР

— Ўшани сотишмасмикан? — деб сўради энди Петрушкани ўзига анча яқин олганча.

— Шақиллаган қуруқ суякни нима қиласиз?

— Ахир, ер юзининг ҳаммаси ўша — дастлабки аждодимизга тегишли бўлган-ку.

— Тўғри, аммо-лекин.

— Шу ерни деб у жаннатдан қувилган.

— Шунақа дейишади.

— Агар ўша дастлабки аждодимизнинг жонини сотиб олсак...

— Ахир, унинг ўлиб кетганига миллион йиллар бўлган-ку?!

— Фарқи йўқ...

— Ўлик жон эмас, ўлик жоннинг ўлик жонининг ўлик жонининг ўлик жони... — Петрушка қандайдир иқл бовар этмас маҳобатли рақамларни айтмоқчи бўлиб, айтолмай нафаси тиқилиб қолди.

— Шунақа, шунақа, — деди Чичиков унинг нима демоқчи бўлганини дарҳол фаҳмлаб. — Билсанг, бизнинг ер устидан кўра ер остидаги дўстларимиз кўпроқ...

Петрушка унинг бу гапига ҳайрон бўлиб, оғзини очганча қараб қолганди.

— Уларнинг садоқатига эса гап йўқ, — илҳомланганча мулоҳаза юритишга киришиб кетди Чичиков. Чунки улар хиёнат нима, бевафолик нима билишмайди, билишган тақдирда ҳам бу ярамас иллатларни юзага чиқаришга қурблари етмайди.

— Тўппа-тўғри! — деб юборди Петрушка, беихтиёр бу рад этиб бўлмас ҳақиқат қаршисида лол қолганча.

— Шунинг учун биз одамзоднинг дастлабки аждодининг ўлик жонини сотиб олсак унинг ўлмас руҳини қайта тиклаган бўламиз, — деди Павел Иванович Чичиков калласига тўсатдан келиб қолган

қандайдир гоё таъсирида кўзлари чақнаганича. Кейин эса бутун дунё ўша ўлмас руҳнинг пойни тиз чўкиши лозимлиги ўз-ўзидан кўриниб қолади. Чунки қуруқлик ва уммонлару денгизлар ҳам унинг учун яратилиб, унинг мулки моликонаси бўлгани ҳақида шаҳодат берувчи ишончли ҳужжатлар бор.

Петрушка Павел Ивановичнинг баландпарвоз сўзларини ичида гижинганича тингларкан, ичиди, “бу мутаҳҳамнинг қўлига шундай муҳим ҳужжат қачон тушиб қолдйкин?” дея боши қотарди. Павел Иванович эса ўша ҳужжатнинг дунёдаги барча ишончли далолатнома-ю кафолатномалардан, шаҳодатнома-ю гувоҳномалардан чандон ишончли ва қонуний эканлигини ҳақида лоф-қоф урардики, ахийри ичи ёниб кетаётган Петрушка чидолмай:

— Ўша ҳужжатнинг асл нусхаси сиздами? — деб сўраб юборди.

Павел Иванович Чичиков Петрушкани биринчи марта кўраётгандек, унинг катта бурни-ю қалин лабларига бир зум тикилиб, чуқур нафас олган эди, малайининг туғилганидан бери аримаган қандайдир ўзига хос ҳидини туйиб, чучкириб юборди. Шу биринчи чучкириш ортидан кейингисини, кейингиси ундан кейингисини эргаштириб чиқиб, олти-еттитаси қаторлашиб, Селифанни ҳам чўчитиб юборди, аммо у уйғонмади, сал-пал уйғонгандек кўринган бўлса-да, мастлик голиб келиб уйқуга янада қаттиқроқ шўнғиди.

Павел Иванович Петрушка ҳамон қалин лабларини кувадай қилганича саволига жавоб кутиб турганини кўриб, бош бармоғи билан осмонга ишора қилиб:

— У ҳужжатнинг асл нусхаси кўкда! — деди болохонадор қилиб.

Шундагина Петрушка енгил нафас олди: демак,

Чичиковнинг қўлида асл нусха йўқ экан, у ҳеч нарсага эришолмайди.

— Кўкдан тушган китоблар, кўкдан келган ваҳийлар ишончли ҳужжатлар бўлиб, одамзоднинг илк аждоди жаннатда ман қилинган бугдойни еб қўйиб ерга бадарға этилганидан гувоҳлик беради, — дерди Чичиков айтаётган китоблари-ю ваҳийлари унинг ниятини амалга ошириш учун шахсан ўзига муҳр босиб берилган ҳужжат ўрнида қабул қилиб. — Уларни кофиру мушриклардан бўлак барча эътиқодли, имонинсофли кишилар тан олишга мажбур.

Петрушка, қойил, дегандек бош чайқаб қўйди.

Кейин эса:

— Кўрдингизми, олижаноб ниятларингизни амалга ошириш учун биз сизга қанақа ажойиб жой топиб қўйдик, — деди гердаяётгандек, айна чоқда хўжайинига мангу содиқлик туйғуларини ифода этаркан.

— Шунақага ўхшайди, — деди Павел Иванович Чичиков ҳам энди аввалги норозилиklarини ўзининг ҳам эслагиси келмай. — Абадий уйқудаги ўлик жонларни қайта тирилтирамиз! Уларнинг ҳаёт неъматларидан мангу мосуво, қуриб қовжираган умрлари абри найсонлардан баҳраманд бўлган гиёҳлар каби кўкдаб, бош кўтаришади. Шунда ворислигимизни пеш қилиб, ўлпон рўйхатидан ўчиб кетмаган аҳолимизни ўша ерларга жойлаштирамиз.

Чичиков шу чоққача ўлик жонларни ҳеч вақт “аҳоли” деб атамаган эди. Ҳозир унинг хаёлида аллақачонлар дунёи боқийга рихлат этиб кетган бўлишса-да, дурадгорликларини, устачилиklarини, ҳунармандликларини, чеварликларини ва яна ким билсин, аллақанақа касбу ҳунарларини эслатиб саф тортиб келишаётган одамлар жонланди. Нақадар

ажойиб одамлар. Ҳэ йўқ, бэ йўқ улар изсиз йўқолиб кетаверишадими? Шунақа бўлишини билишганида ҳаложак урганча жонларини қийнаб ҳар томонга, ёнга югуриб юришмасди-ку? Чичиков ўликлар ва тириклар ўртасида мангу чоҳни, мангу симтўсиқни, мангу чегарани олиб ташлайди! Йўқолсин ҳар қандай чегаралару симтўсиқлар! У ўзидаги истак-хоҳишнинг бетийиқ етовида ердан куч, кўкдан нафас олиб туриш имкониятига эга бўлган тирикларга нисбатан ишлатиладиган сўз оғзидан чиқиб кетганини ўзи ҳам пайқамай қолганди.

Аммо Петрушка бунга эътибор бермади. Эҳтимол, бошқа одам бу гапни эшитганида ҳеч бўлмаганида ажабланганини билдириб кифт қисиб қўярди. Петрушканинг бир туки ҳам ўзгармади. Ўзгармасди ҳам. Негаки, унинг учун одамзоднинг ўлик-тириги фарқсиз эди. Пули борлар осмонга қараб оёгини қайчи қилганча истаганини еб-ичиб ётади ётади-да, кунлардан бир куни ётган жойини салпал шамоллатиш учун ўрнидан қўзғалаётганида, “ҳиҳқ” этиб жонини капалакни учиргандай учириб юборганини ўзлари ҳам пайқамай қолишади. Камбағал қашшоқлар эса бурда нон илинжида у эшикдан бу эшикка, бу эшикдан у эшикка ҳатлай-ҳатлай ахийри бурунларига хушбўй урилиб, чўчиб тўхташади, қарашсаки, жаннат боғларининг гуркираган дарахтларидан таралаётган анбар ҳидлардан сархушланиб туришибди-да. Тирик ўлади. Ўликнинг нима бўлишини худо билади, дейишади. Оддий бир малай бўлса-да, Петрушканинг пешонаси ярақлаб, бир ўлиб-тирилди. Нариги дунёга хўжайини, Селифан билан билла-билла бориб, билла-билла қайтиб келишди — бунда ҳам бир ҳикмат бордир-да, йўқса, ер остида ётган сон-саноксиз жонзодларнинг

қайсисига жон битибдики, уларга битсин?! Шу сабабли, Петрушка ҳамон ўзига ишонмай, қалин лабларини дўрдоқ қилганча, бу тушим бўлсамикан, деб ўйланади.

Ўзича нималарнингдир хаёлини суриб қолган Павел Иванович Чичиков:

— Ўша ерда жойлаштирамиз! — дея ҳозиргина дадиллик билан айтган гапини ўзига ўзи ишонқирамаётгандек минғирлаб қўйди.

Бу фикрга қандай муносабатда бўлишини билмай турган Петрушканинг кўз ўнгида шарқ томонга чўзилган ҳисобеиз аравалар карвони жонланди-ю, бирданига чўчиб тушиб:

— Иссиғлаб кетишмасмикин? — деб сўради, ортиқча дардисарларнинг нима кераги бор эди, деган оҳангда.

— Кимни айтяпсан? — саволга савол билан жавоб қайтарган Чичиков Петрушканинг гўштдор бурни устига қўнган аллақандай номаълум ҳашаротдан кўзларини узолмай қолди.

— Сизнинг аҳолингизни-да.

— Иссиқми-совуқми, уларга фарқи йўқ, — деди Чичиков ҳашарот учиб кетган бўлса-да, Петрушканинг бурнидан ҳамон нигоҳини узолмай.

— Унда бўлади, — деб қўйди Петрушка.

Сиз Петрушканинг Чичиков билан ўлик жонлар хусусида бемалол, эмин-эркин сўзлашаётганидан ажабланманг. Бу вақтга келиб, Павел Ивановичнинг барча саргузаштлари ҳаммаёққа овоза бўлиб кетган, кўп ишбилармон кишилар Гоголнинг китобини варақлаб ҳам ўтирмай, унинг нима ҳақда, ким ҳақда ёзишини аллақачон билиб олишган, бундан Чичиковнинг ўзиниям хабари йўқ эди. У Гоголни қандайдир жинлар ҳақида ёзадиган қаламкаш

деб элас-элас эшитганди. Ўзи ҳақидаги китобни ўқиганида икки мужикнинг араваси ҳақидаги суҳбатларидан огоҳ бўлиб, буни ёзувчи қаёқдан билдийкин, деб ёқа тутамлаб қоларди.

“Вой-бўй, — деди мужиклардан бири иккинчисига, — филдирагига бир қара-я! Сенингча, қалай, шу арава Масковгача борса, филдираги чидайдими?” “Чидайди, — деди иккинчи мужик. — менингча, Қозонгача боришга чидамас-а?” — “Қозонгача боришга чидамас”, — деди биринчи мужик. Уларнинг гапи шу билан тамом бўлди”.

Мужик деганлари содда халқ-да! Овсар десаям бўлаверади! Сал-пал узоқни кўра оладиган бўлишганида, бу араванинг мусту-мустаҳкамлигини, анча-мунча замону маконларни назар-писанд қилмаслигини билиб олишарди. Бу аравани энг зўр усталар неча йиллар жонларини жабборга бериб ишлашган. Бу арава билан ҳаммаёққа борсаям бўлаверишини билишган; аммо унинг турли-туман жамиятлардан бебилиски филдираб ўтишини хаёлларига келтира олмаган бўлишса керак.

Маскову Қозон нима бўпти?!

Кўп жойларга етди бу арава!

Не-не замонлардан ўтди бу арава!

Ажабтовур замонларга — яхши ёмонни, ориқ семизни, аҳмоқ донони тенглаган социализм даврига ҳам етиб келди бу арава!

Мана, ахийри Ўзбекистонга йўл олди.

Аммо бу ўз-ўзича бўлгани йўқ. Авваллари эди, аравага минардингу хоҳлаган ўлканг томон кетаверардинг! Энди ишлар бошқача. Қилмиш-қидирмишлари, саргузаштлари билан Чичиков ва Чичиковга ўхшаганларни ярим йўлда қолдириб кетадиганлар ҳар ёқларда тўлиб-тошиб ётибди.

Шунинг учун замонга қараб иш тутмаса бўлмайди. Павел Иванович Чичиков полиция маҳкамасида фуқароларнинг четга кириб чиқишини расмийлаштирадиган идора мавжудлигини билди. Шу идорага бориб ҳужжатларини расмийлаштирмаса бир қадам ҳам юриб бўлмас эмиш. У бу ишларни билиб келиш учун полиция маҳкамаси идорасига Селифанни юборган эди, фаросатсиз кучер у ерда шу қадар узоқ вақт қолиб кетдики, Чичиков, ҳатто хавотирлана бошлади. Ахийри, Селифаннинг қораси кўринди. У тинмай шапкаси билан юзи-ю бўйнидаги терни артар, бош чайқар, ҳадеб, оворагарчилиги жуда кўп экан-ку бу қисталоқнинг, деб такрорлар эди. Чичиков нима гаплигини сўраганида Селифан анча фурсатгача жавоб бера олмай, чуқур-чуқур нафас олиб турди. Ахийри нафасини ростлаб бўлди, шекилли, у Чичиков буюрганидай полиция маҳкамасини топиб борганини, бу полиция маҳкамаси илгариги полиция маҳкамасининг ўрнида эканлигини, полиция ходимлари ҳам илгариги полиция ходимларининг пуштикамаридан тўралган зурриёдларилигини, ўз дарди билан келган одамлар ҳам илгаригидек ачиб-бижғиб ётганини, ит эгасини танимаслигини, киргандаям чиққандаям пул сўрашларини, пулсиз одам бу ерга қадам босиши керакмаслигини паёпай сўзлаб берди. Кейин қўйнидан аллақандай қоғоз чиқазиб, бунинг анкета-ариза деб номланишини, уни қўлга киритиш учун ит азобини тортганлигини, бу анкета-ариза негадир полиция маҳкамасининг ўзида эмас, унинг темир панжаралар билан ўралган ҳовлисида ташқарига чиққач, ҳў-ўв чап томондаги газ идорасининг биринчи қаватидаги қоровулхонада ёки ундан нарироқдаги озиқ-овқат дўконида сотилишини айтиб берди. Бу

жойларни топиш қийин бўлгани билан полиция ходимлари йўл кўрсатиб туришгани учун унчалик қийинмаслигини, айтмоқчи, ҳаммадан ҳам йўл сўрайвериш нодурустлигини, йўл кўрсатганлари учун ҳам пул талаб қилишларини, бирон нима ундиришмаса қўймасликларини, қора таёқларини ишга солиб дўқ пўписа билан бўлса-да ундиришларини ҳам қистириб ўтди. Чичиков Селифаннинг бу қадар мукамал ва муфассал маълумот келтирганидан мамнундек кўринса-да, унинг одатдаги мужмаллигидан ғаши келди. Унинг айтаётганларига ичида қизиқсиниб қулоқ солаётган бўлса-да, ўзини қулоқ солмаётгандек кўрсатиб Селифаннинг қўлидан тўлдирилиши лозим бўлган галати ҳужжат — анкета аризани шу сабабли деярли юлқиб олди. Қоғознинг бир чети намланиб кирланиб қолгани туфайли Чичиков Селифанга бир ола қараб қўйди-да, кейин енги билан ўша жойни артиб ташлаб, ўқишга тутинди.

АНКЕТА АРИЗА

(хорижга чиқиш борасинда)

Бобоси, бобосининг бобоси, бобосининг бобосини бобоси, бобосининг бобосини бобосининг бобоси, бобосини бобосининг бобосини бобосининг бобосини бобоси (ўлган бўлса қабристон манзили, қабр жойи, қабр рақами кўрсатилсин).

Отаси, отасининг отаси, отасининг отасининг отаси, отасининг отасининг отасининг отаси, отасини отасининг отасини отасининг отасининг отаси (тирик бўлса яшаш манзили, кўча, хонадон рақами кўрсатилсин).

Исми, аввалги исми, аввалги исмининг аввалгиси, аввалги исмининг аввалгисининг аввалгиси, аввалги

ШҶРОДАН ҚОЛГАН ОДАМЛАР

исмининг аввалгисининг аввалгисининг аввалгиси (Одам Ато билан Момо Ҳавога алоқаси бўлса маълумотнома асосида кўрсатилсин).

Миллати (тоза, дурагай, аралаш, миллати йўқ — тагига чизилсин).

Таваллад кунини, ойини, йили

Инчунин, таваллуд топган жойини

Инчунин, доимий яшаш жойини (шаҳар, кўча, уй, қишлоқ — тагига чизилсин ва бу нимарсаларга эга бўлмаганлар карвонсарой, чиқиндихона, ертўла, ўрмон, чангалзор, ғор каби нимарсалардан бирининг остига қора қалам билан чизиб ўзининг аниқ манзилини аён қилсин).

Фуқаролиги (агар бир пайтнинг ўзида бошқа давлат фуқароси бўлса бу ҳақда кўрсатилсин).

Хорижга чиқишдан мақсади (бораётган давлатини кўрсатилади, вақтинчалик, доимий яшашга, сайёҳ сифатида, хизмат ишлари бўйича).

Сўнги икки йил мобайнида қачон ва қайси хорижий давлатларда бўлганлиги ёзилсин

Қайси хорижий давлатларнинг қонунларига риоя қилмай ўша давлатларда маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортилгани яширилмасдан очиқ ёзилсин

Давлат сирига тааллуқли маълумотлар билан танишгани учун махсус рухсатномага эга эгамаслиги, эга бўлса нима учун эга-ю, эгамас бўлса нима учун эгамаслиги кўрсатилсин. Бу ҳақда ҳужжатлар расмийлаштирилганми? Хорижга чиқишга тўсқинлик қилувчи шартномавий, контракт мажбуриятларга эга эгамаслиги яширилмасдан аниқ кўрсатилсин.

Суд томонидан қўйилган, ижро этилмаган мажбуриятлар яширилмасдан аниқ кўрсатилсин. Инчунин, судда фуқаролик даъвоси қўзғатилгани аниқ кўрсатилсин.

Шойим БЎТАЕВ

Жиноий иш қўзғатилган бўлса, бу жиноий ишга тааллуқли барча ҳужжатлар тақдим этилсин.

Ҳақиқий мажбурий хизматга чақирилишга мажбур-мажбурмаслиги аниқ кўрсатилсин.

Боласини олиб кетадиган бўлса:

Бир вақтнинг ўзида ўн саккиз ёшгача бўлган боласини ҳам ўзи билан олиб кетмоқчи бўлган бўлса, бунга рухсат сўраб ариза берсин (аризага боласининг ўзидан бўлгани ҳақида яшаш жойидан, иш жойидан ва фуқароларнинг никоҳини қайд этиш идорасидан маълумотномалар, шунингдек, тиббий текширувлар натижалари қайд қилинган далолатнома тақдим этсин).

Сўнги ўн йилдаги меҳнат фаолияти ҳақида батафсил маълумот берсин (ҳеч қаерда ишламай четга пул топши мақсадида мардикорчилик учун чиқаётган бўлса ҳеч қаерда ишламаслиги ҳақида маълумотнома тақдим этсин ва мардикорчиликдан ишлаб топган пулининг маълум фозини давлат ғазнасига ўтказишни кечиктирмаслик, мободо кечиктиргудек бўлса қўшимча бадал тўлаши ҳақида билиб қўйсин).

Ариза анкетада кўрсатилган маълумотлар шахсий ҳужжатлар таққослансин.

Мухр.

Мухр ёнида корхона, ташкилот, муассаса раҳбарининг имзоси, исми, фамилияси, отасининг исми

Орқада:

Яқин қариндошлар ҳақида (хотин, эр, ота-она, болалар — қора қалам билан остига чизилсин, агар болалари аввалги никоҳдан бўлган бўлса собиқ эр ёки собиқ хотиндан рухсатнома, уларнинг яшаш, иш жойи ва ҳозирги турмуш шароити тўғрисида тўлиқ маълумотнома тақдим этилсин).

Анкета аризада ёлғон маълумотларнинг мав-

жудлиги хорижга чиқишга рухсатнома беришда рад
тилишига сабаб бўлишидан хабардорман.

Имзо.

Буни ўқиб чиқиб, Чичиковнинг бошидаги ҳар бир
гук сувли тикандай диккайди.

— Селифан! — деб бақирди.

— Лаббай, хўжайин?!

— Бу қоғозинг ғирт даҳмазанинг ўзи экан-ку?

— Мен ҳам шуни айтаман-да.

— Буни то тўлғазиб то исботлаб тасдиқлатгунинг-
ча умринг ўтиб кетади-ку?

— Мен ҳам шуни айтаман-да.

— Бу ишни қўй.

— Нима қил дейсиз, хўжайин?

— Шундоқ кетаверамиз.

— Хўп, хўжайин.

— Йўл-пўлда, ўша ўтиш жойларида инсофли
одамлар ҳам учраб қолар.

— Мен ҳам шуни айтаман-да.

— Ҳаммаёқни ўғри-қароқчи босиб кетмагандир,
ахир?

— Мен ҳам шуни айтаман-да.

— Қайси хорижий давлатда бўлгансиз, деб ёзи-
шипти.

— Бу осон-ку, хўжайин.

— Нимаси осон?

— У дунёда, деб ёзиб қўяверинг-да.

— У дунё давлат эмас, овсар.

— Нима бўлмаса? Бордик-ку!

— Борган бўлсанг нима бўпти?

— Кучли экан, демоқчиман-да, одамларнинг оёқ-
лари қалтираб турарди.

— У ер дўзах эди.

— Энди дўзах экан деб шунчалик қўрқишадими?

- Қўрқинчли жойдан қўрқади-да одам.
  - Аммо-лекин жаннат маза экан.
  - Ҳа.
  - Ҳеч кимнинг ҳеч ким билан иши йўқ.
  - Мен жаннатда бўлдим, – деди Чичиков Селифанга синовчан назар ташлаб.
  - Йўғ-э, сиз жаҳаннамда эдингиз, шекилли.
  - Бирон жойда кўрсатиш керак бўлса жаҳаннам демайман-ку, овсар.
  - Жаҳаннамни жаннат демоқчимисиз?
  - Ҳа, шунда кўп нарсага эришасан.
- Селифан, менга барибир, дегандек елкасини учуриб қўйди.

Уларнинг суҳбати шу билан тамом бўлди.

Эртаси куни Чичиков ҳар эҳтимолга қарши полиция маҳкамасига бориб, вазиятни ўз кўзи билан кўриб, ўз қулоғи билан эшитишга қарор қилди. Ҳар бир ишни аввалдан пишиқ-пухта қилиш табиатига сингиб кетгани боис Селифаннинг ҳай-ҳайлашига қарамай йўлга тушишдан эринмади. Қолаверса, Селифаннинг товуқдай қақиллашида қандайдир шубҳали нарса борга ўхшаб кўринарди. Худо билади, у полиция маҳкамасига бориб кимга учрагану бу қоғозни кимдан олган – йўқса, оғзидан аллақандай газ идорасининг қоровулхонаси-ю қандайдир озиқ-овқат дўкони ҳақидаги бемаъни гаплар чиқармиди? Ахир, давлатнинг шундай муҳим ва жиддий ҳужжатларини савдо-сотиққа қўйиб юбориш қоровуллару дўкончиларга қолибдими? Бу тентак шу гапларимга хўжайин ишонди деб ўйлаган бўлса жуда-жуда янглишади.

Шундай қилиб, Чичиков йўлга тушди. Аммо у шаҳарнинг бу қадар ўзгариб кетганини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Асфальтланган кўчалардан

ғиз-ғиз от қўшилмаган аравалар – автомобиллар ўтиб турарди. Икки томонда пиёдалар учун майда йўлаклар. Чичиков ана шу йўлакларнинг биридан полиция маҳкамаси томон бораркан, ҳар икки томондаги баланд-баланд кўпқаватли иморатларга суқланиб боқар, ичида, шаҳар беш кунлик қайлиқдай жа-а чирой очиб кетибди-ку, деб ўйларди. Пича юргач, катта йўл ўртасида бир гулзор кўрди. Гулзор ўртасида баҳайбат ҳайкал кўрди. Кўкка шаъшаа ташлаб турган фаввора ҳайкал олдини ҳарир пардадай тўсиб тургани учун унинг қанақа ҳайкал эканлигини кўриш қийин эди. Фаввора атрофида одам гавжум, икки жинс вакиллари қўлтиқлашиб жуфт-жуфт бўлиб юришарди. Увоқ болакайлар оқ кўйлак кийиб, бўйинларига қизил бўйинбоғ боглаб олишганди. Бу кўринишлар, албатта, Чичиковни беҳад ҳайратга солди. Салдан кейин фаввора ён томонда қолиб, у ҳайкални кўра олиш бахтига муяссар бўлди. Ҳайкалда костюмининг олд чўнтагидан қизил рўмолчасининг учи чиқиб турган шапкали хушмўйлов бир киши чўккалаганча фаввора атрофида уймалашишган болакайларга ўхшаб бўйнига қизил бўйинбоғ боғлаб, олдига оппоқ фартук тутган, соч турмагининг тепасига қизил бантик таққан қизалоққа қўлидаги ниманидир тутқазмоқда эди. Чичиковни ҳайкалда мужассам бўлган санъат лол қолдирди, буни ишлаган ҳайкалтарошга ичида тасаннолар айтди. Шу чоқ унинг ёнидан ҳам фаввора атрофида юришган қизалоқлар ва ҳайкалдаги қизалоққа икки томчи сувдек ўхшаб кетадиган бир қизча ўтиб кетаётиб эди, Чичиков дарҳол уни тўхтатди. Қизча ажабтовур кийинган, ўтмиш замондан келаётгандек кўринган амакига ажабсинганча сартапо назар ташлади, уни, айниқса, Чичиковнинг эғнидаги ту-

Шойим БҮТАЕВ

тун аралаш алангаланиб турувчи наварин мовутидан тикилган фраки, тухумдек силлиқ ёноғи ҳамда сирти никелланган носқовоқнинг попугидек осилиб турган бакенбардлари ҳайратга солмоқда эди. Қизча нимадир демоққа чоғланиб, оғиз жуфтлаётувди, Чичиков чаққонлик қилиб:

— Анави қизалоқ сенмисан? — деди қўли билан ҳайкал томон ишора қилиб.

Қизча ўгирилиб, у кўрсатган томонга қаради.

— Уми? — деб ўзи ҳам ҳайкал томонни кўрсатди.

— Ҳа.

— Йўқ.

— Унда у ким?

— Мен каби пионер.

Чичиков қизчанинг гапидан ҳеч вақони фаҳмламаган бўлса-да, ўзини билафон кўрсатиш учун “иҳм” деб қўйди ва:

— Ёнидаги чол ҳам пионерми? — деди янги ўрганган сўзининг маъносини шу тариқа билиб олишни дилига тукканича.

Қизча унга тентакка қарагандек қараб:

— У Ленин бобо-ку?! — деди, шуниям билмайсизми, деган оҳангда.

Чичиков бош ирғаб қўяркан:

— Ленин бобо-де... — деди ўсмоқчилаб.

— Ҳа.

— Шунақа-де...

— Шунақа.

— Нима қияпти? — Чичиков энди қизчани имтиҳон йўсинида сўроққа тутди.

— У ўз қандини пионерга беряпти-ку, ўқимаганмисиз?

Қизчанинг, ўқимаганмисиз, дейиши ҳайкалдаги чол ҳайкалдаги қизчага тутқазиб турган нарса

бир чақмоқ оқ қанд эканлигини кўрган Чичиковни сескантириб юборди ва шундагина нариги дунёга бориб, яна қайтиб келгунича орадан юз йиллар, балки ундан ҳам кўпроқ вақт ўтиб кетгани туйқусдан хаёлига келиб қолди. Наинки бу қизча, кичкина гўдак ҳам уни мот қилиб қўйиши мумкинлигини ўйлаб, жуфтакни ростлаётганди, қизчанинг:

— Амаки, хафа бўлмангу Чичиковга жуда ўхшар экансиз, — дегани уни ниҳоятда чўчитиб юборди.

“Мени қаёқдан биласан” деб юборишига бир баҳя қолганча:

— Чичиковни қаёқдан танийсан? — деди ёқасига туф-туфлаганича.

— Ўқиш китобида расми бор, — деди қизча.

— Яхши одамми? — дея ўсмоқчилади Чичиков.

— Жуда расво, — деди қизча бамайлихотир. — Бобом бировни “мутаҳҳамсан” дейиш ўрнига “чичиковсан” деб сўкадилар.

Павел Ивановични қизчанинг гапи ниҳоятда хафа қилиб юборди. Боши эгилиб қолди. У оддий одам сифатида яшаб, ҳамма қатори бўлмаса-да сал ундайроқ тирикчилик қилиб юргани билан ўз исмининг тарихда қолиши ҳақида аҳён-аҳёнда ўйлаб қолар, унингча бунинг қизиқ жойи ўлиб кетганидан кейин ҳам одамларнинг эслаб юришларида эди. Мана Пётрнинг қилган ишларини тарихчилар ўз китобларига ёзиб қўйишгани учун одамлар эслаб юришади, ундан аввалги ва кейинги пошшоларнинг аҳволи ҳам шу — ўлиб кетишганидан сўнг пошшолигу салтанат чикора, тарихдаги номи ҳисоб-да. Павел Иванович салтанат эгаси бўлмаган бўлса-да, бирон-бир каттароқ қўшинни ўз ортидан эргаштириб каттароқ муҳорабага бошчилик қилмаган бўлса-да, ўзига яраша қилиб юрган ишларини асло уларникидан кам кўрмасди.

Ҳар кимнинг пешонасига ёзилгани бўлади — фақат пошшолару қўмондонларнинг қилган ишлари ёзилаверса, тарихнинг тарихлиги қаёқда қолади? Тарихчилар мундоқ Чичиковга ўхшаган фуқароларга, раиятнинг аҳволига ҳам назар солиб қўйишса ана иннайкейин уларнинг ёзган китобларини ўқиган одам баҳра топсин-да. Бир маҳаллар турли славян қабилалари орасидаги ўзаро адабий алоқаларга қизиқиб, тусноғора-ю чилторлар билан ўралашиб юрган чаламулла бир адабиётчи тақдирнинг тақозоси биланми ёинки ҳалиги ўйнаш бўлиб юра юра уйланиб олган хотинининг амакиси ҳийланайранглари туфайлими саройга яқинлашиб олди-ю, тусноғора-ю чилторлардан ҳам, славян қабилалари минг йиллардан буён куйлаб келган қўшиқлардан ҳам, хоҳ оғзаки, хоҳ ўзаро адабий алоқаларидан ҳам ҳеч қандай наф чиқмаслигини туйқусдан фаҳмлаб қолди. Аввал дашту далаларда турли тоифадаги одамлар орасида ўралашиб юрган ҳалиги адабиётчи саройга киргач, бир юмалаб тарихчига айланиб олди. Ана ундан кейин унинг тарихчилик шиддати олдида қария Геродоту навқирон Карамзинлар ҳам ип эшолмай қолишди. У шу қадар гуркираб ўсиб кетдики, оқибатда буюк тарихий ҳодисаларнинг барчасини ўз йўл-йўригига солиб олди: нима эмиш, одамзоднинг илк насли Одам Ато-ю Момо Ҳаводан эмас, ҳазратнинг ўзларидан бошланар эмиш; нима эмиш, дунёни аллақандай Нуҳ эмас, ҳазратнинг ўзлари қутқариб қолганмиш; оловни ҳам аллақандай Прометей деганлари эмас ҳазратнинг ўзлари инсониятга тақдим этганмиш; ёмғирларни ҳазрат ёғдирган эмишлар; экинларни ҳазрат кўкартирган эмишлар; булар-ку майли, осмонни ҳам ҳазрат яратган эмишлар, етти қават осмон устида уларнинг

Шўродан қолган одамлар

тахтиравонлари туриши кераклиги ҳақида ўйлаб кўришнинг вақти соати етганмиш. Мана шунақа гаплари билан шон-шухрати ниҳоятда ўсиб кетган тарихчини ўшанда Павел Иванович Чичиков қидириб топиб, ўзи ҳақида ҳам китоб ёздирмоқчи бўлган эди. Тарихчи унинг мақсадини билиб қалин кўзойнак остидан бирпас син солиб тикилиб туриб:

– Хўш, қанча тўланади? – дея сўраб қолган эди.

Албатта, бундай савол берилишини элас-элас пайқаб-сезган бўлса-да, бундай саволнинг бундай тарзда дабдурустдан берилишини сира кутмаган Павел Иванович Чичиков нима деярини билолмай фўлдираб қолган, мулку моликонасининг энди ривож топтириш ҳаракатида эканини, шу мақсадда ўзлари дунёи боқийга рихлат этишган эса-да, ҳали ўлпон рўйхатидан ўчмаган жонларни йиғаетганини; Собакевичу Плюшкин, Коробочко-ю Манилов сингари тарихий шахслар билан шу мақсадда маълум шартномалар тузишга эришганини айта бошлаганди, тарихчининг каламушнинг думидай қоши юқори кўтарилиб, пешонаси тиришганча:

– Нақдидан гапиринг, нақдидан! – деганди дўқ ураётгандек.

Унинг бу дағдағасига Чичиков ҳайрон қолиб, нақдидан бричкаси борлигини, шуни қўш оти билан қалам ҳақиға бериши мумкинлигини оҳанжамали тарзда узоқдан келиб тушунтира бошлаганди, тарихчи бурни билан ҳавони пудаб:

– Ҳэҳ! – деганди. – Шалоғи чиққан эски аравани бошймга ураманми?!

Чичиков ундан қўлини ювиб қўлтиғига артиб, хайр-маъзурни ҳам насия қилганча жўнаворганди. Ҳозир унинг эсига ўша тарихчи тушди. Лаънати,

ўшанда оғринган бўлса, Чичиковнинг номини ёмонотлиқ қилиб ёзиб юбордимикан?!

У ортига ўгирилиб, узоқлашиб бораётган қизчани:

– Ҳой, қизча! – деб чақирди.

Қизча тўхтади.

– Ўша Чичиков ҳақидаги китобни Никита Журавлёв ёзмаганми? – деб сўради.

– Шуниям билмайсизми, амаки? – деди қизча ундан ёзғираётгандек. – Уни Николай Гоголь ёзган.

– Никита Журавлёв-чи?!

– Биз унақа ёзувчи борлигини билмаймиз.

– Тарихчи эди.

– Унақа тарихчиниям билмаймиз. Кўчамизнинг бошида бир итбоқар бор, ҳамма уни Журавлёв дейишади, аммо номи нима эканлигини билмаймиз.

Шундай деб, қизча боягидан ҳам тезоблик билан юриб кетди.

Чичиков билдики, Никита Журавлёв ҳазрат-пазрати билан ўша замонлардаёқ унутилиб кетган. Аммо бу қисталоқ Николай Гогол деганлари ким бўлсайкин? Чичиков ҳарчанд пешонасини тириштириб ўйламасин, бунақа таниши борлигини хаёлига келтира олмади.

У қўл силтаб, қайдасан полиция маҳкамаси, деганича яна йўлга тушди.

Полиция маҳкамаси ўша эски манзилида экан. Чичиков уни топишга кўп қийналмай топди-ю, лекин шумикан, бошқамикан, деганича бир оз тарадудланиб туриб қолди. Кўзи ўргангач, билдики, дарҳақиқат бу ўша ўзи билган полиция маҳкамаси эди. Аммо дарвоза тепасига “полиция” ўрнига “милиция” деб ёзиб қўйилганига кўзи тушгач, бош чайқаб ичида, булар ҳеч қачон тўғри ёзишни ўргана олишмайди, деб қўйди. Шу сабабли, ҳарфларнинг бир

оз ўзгачалигига ҳам эътибор бериб ўтирмади. Фақат, ўша ўзи билган полиция маҳкамасининг жуда баланд темир панжаралар билан ўраб қўйилганини кўриб ҳайрон қолди. Бу тўсиқ нега керак бўлдийкин, дея боши қотиб турувди, дарвозадан Чичиков таниган полиция бошлиғининг ўзи чиқиб қолди. Фақат унинг устидаги кийим-боши бошқачароқ, кейин ўзиям ёшариб қолгандек эди. Чичиков аввалига у томон бир талпинди-ю, кейин дарҳол тўхтаб, унга узоқдан син сола бошлади. Чичиков таниган полиция бошлиғига қуйиб қўйгандек ўхшаб кетадиган, аммо негадир унчалик ўхшайвермайдигандек ҳам кўринган ҳалиги киши товуқнинг катагидек торгина қоровулхонада сиқилиб қолганидан чиқолмайдигандек кўринган қоровулга нимадир деди-да, темир эшикдан ташқарига чиқди. Шунда Чичиков фурсатни бой бермай, ўзини танитмоқ ниятида унга пешвоз юрди. Лекин ҳалиги киши Чичиков томонга бир қараб қўйди-ю, индамай кетаверди. Бу Чичиковга ниҳоятда алам қилди. Бошқа мулоҳазага бориб ўтирмай, қадамини тезлатди ва унга етиб олиб:

– Кечирасиз, – деганича йўлига кўндаланг бўлди.

Шахдам қадам ташлаб кетаётган ҳалиги киши тўхтаб, Чичиковга бошдан-оёқ ажабланганича қараб қолди.

– Ҳўш, хизмат?! – деди сўнгра тишининг орасидан қандайдир нафрат билан.

Чичиков шундагина адашганини, бу асло ўзи билган полиция бошлиғи эмаслигини билиб қолди ва шоша-пиша қўлидаги ариза-анкета қоғозини кўрсатиб, Ўзбекистонга бориш учун бундан қандай тўлғазиш кераклигини баҳона қилиб сўради.

Чичиков таниган полиция бошлиғига жуда-жуда

ўхшаб кетадиган, аммо, афсуски, асло Чичиков таниган полиция бошлиғи бўлмаган, тўғрисиини айтганда, унинг бирор тукигаям арзимайдиган бу одам номаълум кишининг мактубини ўқиётгандек анкета-аризага бирпас тикилиб турди-да:

— Бу сизга нима керак? — деди ижирғанаётгандек.

— Ўзбекистонга бормоқчийдим, шунга... — чайналди Чичиков.

— Кўрга ҳасса қилиб ёзиб қўйибди-ку, — деди полициячи қўлидаги қоғозни силкитиб. — Хорижга чиқиш учун деб.

Чичиков ҳеч вақони англамай унга ағрайиб қараб турарди.

— Ўзбекистонга бориш учун буни тўлдиришнинг ҳеч ҳожати йўқ, — деди полиция бошлиғи. — Бу хорижга чиқиш учун, ўзимизникиларга асло қоғознинг кераги йўқ.

Чичиков шунда овсар Селифаннинг янглишганини фаҳмлади. Бу нарсани тушунтириб қўйгани учун қаршисидаги полициячи кўзига ўзи таниб билган полиция бошлиғидан ҳам чандон яхшироқ кўриниб кетди. Ҳаяжондан ўзини босолмай қолиб:

— Мен сизни ўзимнинг эски танишимга ўхшатганим учун... — дея гап бошламоқчийди, қаршисидаги негадир кескин қўл силтаганича:

— Мени кўпчилик ўзининг эски танишига ўхшатади, — деди очиқ нафрат билан. — Ҳўш, нима бўпти? Ўхшатгани учун оғиз-бурун ўпишиб, ош қатиқ бўлиб кетаверишим керакми?

Авваллари Чичиковнинг иродасига қойил қолишганидан, Павел Иванович, сиз ўзингизни ҳар қандай шароитда ҳам йўқотмайсиз-а, дейдиганлар унинг ҳозирги ҳолатини кўришганида эди... бунақа муомалага энди дуч келиб турганидан у ўзини шу

қадар йўқотиб қўйдики, ҳатто, ўзи таниган полиция бошлиғига жуда-жуда ўхшаб кетадиган, аммо, асло ўзи таниган полиция бошлиғи бўлмаган, ўхшашгаям арзимайдиган одамнинг қачон кетганини пайқамай ҳам қолди.

У бир оз ўзига келгач, оғир сўлиш олиб, ён-атрофи-га қараб қўйди-да, изига қайтди.

Қайтишида ҳайкал олдида барабанчилар барабанларини тақирлатганча аллақандай концерт ўтказишаётганига гувоҳ бўлди. “Биз борадиган жойда ҳам аҳвол шумикан ёки дурустроқмикан? дея ўйлади юраги сиқилганича. — Анави густоҳ ўзимизники деганига қараганда баттар бўлса борки, беҳтар эмасдир?!”

Чичиковнинг сафарга чиқиш иштиёқи бирданига сўниб қолди. У йўл-йўлакай энди бир қадам ҳам уйдан чиқмаслик ҳақида ўзига қасам бериб борган бўлса-да, Селифан ва Петрушканинг сафарга қизғин тайёргарлик кўриб қўйишганини кўриб, яна ичи қизиди, қасами бир зумда эсидан чиқиб кетди. Ҳаттоки, учига чиққан қасамхўрларникининг олдида бизники нима бўпти, дея ўзига тасалли ҳам бериб қўйди.

Эртаси куни саҳармардондан ўтмиш замонларда қолиб кетган ғалати эски арава — бричка йўлга тушди. Самолётлару учқур поездлар, автомобиллар, йўловчилар турли-туман манзил мароҳилларни ҳеч бир мушкулотсиз забт этиб турган бир замонда, социализмнинг гуллаб-яшнаб турган чоғида эски аравага бало борми, деб сўрайдиган бир мард топилмади. Йўлнинг узоқ-яқинлиги унинг босиб ўтилган вақти билан белгиланиши ҳисобга олинадиган бўлса, эски замоннинг нураган гўрларидан чиқиб келган гўрўғлилар жуда олис сафарга чиқишгани ўз-ўзидан аён бўларди.

Шундай қилиб, тонг ғира-ширасида йўлга тушган эски арава – жаноб Чичиковнинг бричкаси туманли масканларни ортда қолдирганча елиб кетди.

“Эй, узоқ, олис йўл!..”

Сенда кишини теран ўй-хаёлларга толдирувчи нимарсалар бордир; олис-олис манзил-мароҳилларга етакларкансан, йўловчи ўзининг юраги қатламларига ҳам бир қур назар ташлайди ва чуқур-чуқур хўрсинади. Бунинг сабаби нимада эканлигини билармисан, эй, узоқ, олис йўл!.. Бунинг сабаби шундаки, йўлда кетаётган кимарса умр ҳам худди шундай шитобу шаҳд-ла босиб ўтилгач, ҳаммаси абадият қаърига чўкиб кетишини яхши англайди.

Чичиков йўлда бораркан, бунчалик чуқур хаёлларга ботишнинг сабаби нимадайкин?

У ҳали гумбур бричкаси билан Ўрунбуруннинг нари-берисида эканлигида ҳам ҳардамхаёл эди. Келаётган жойининг шарт-шароитини, об-ҳавосини тасаввур этолмасди: қандайдир Африқо ўрмонларига ўхшаш бир жойларни кўз ўнгига келтирарди. У ерда бадбашара занжилар белларига этак боғлаб юришади. Назокату нафосатдан, санъатдан минглаб чақирим йироқда – аёлларини уриб ишлатишади. Улар бегона одамларга озор беришмайди, лекин туйқусдан тўқайларда ёввойи ҳайвонлар чиқиб, кишига ҳамла қилиши мумкин.

Баъзан шундай, кўриб-билмаган жойлар кишини кўп ташвиш-тахликага солади; кўриб-билгач, бу ташвиш-тахликалар беҳуда бўлиб чиқади. Қолаверса, Павел Иванович Чичиковнинг бораётгани у ёққа маълум бўлган, улар ўз урфу одатларига кўра, уни тузукроқ кутиб олиш тадоригини кўришарди. У ерда тарқаган миш-мишларга қараганда, келаётган киши бўлган, бўлаётган, бўлмоқчи ишларни ипидан

игнасигача текшириб, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилар эмиш. Энди пахтани қўшиб ёзиб кариллаб юрганларга сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолармиш, ўзи аслида тўғри ишлаб, тўғри юрганларида бунақа кўргиликларни кўрмаган бўлишармиш; аммо-лекин бунақа вақтларда кўпинча ҳолвани ҳоким еб, калтакни етим ермиш, ўша тўғри ишлаб, тўғри юрганларнинг бошига қора калтак синиб қолармиш. Бунақа воқеалар илгари, илгаридан ҳам илгари, илгарининг илгарисини илгариси замонларида ҳам жуда кўп содир бўлганмиш. Бир содир бўлган ишнинг йўқолиши қийин бўлармиш, яна ва яна содир бўлаверармиш, содир бўлмаётгандек кўринармиш шу янаям содир бўлаверармиш, дарахтнинг қандай ўсиши қандай экилганига боғлиқ бўлгани сингари, одамзоднинг аҳволи ҳам шу эмиш, бошидан кўп ишлар қийшиқ кетганмиш.

Чичиковнинг гумбир бричкаси гоҳо бир қулоч-ярим қулоч сакраб, гоҳо сувда сузган кемадай сокин юриб, ниҳоят, кўзланган манзилга етиб келди. Бу кўзланган манзилнинг қандай кўзланганини ҳам ҳеч ақл бовар қилмас, Селифану Петрушканинг ноқис ақлига бу ерлар қандай келиб қолгани гоятда ажабланарли эди. Қолаверса, уларни тушларида кўргани каби бу ерда ановманов одамлар эмас, казо-казолар, нафасидан ўт пуркаб, соясидан ит ҳуркадиганлар иззат-икром билан кутиб олишга чиқишганини, уларнинг камарбаста ҳолда туришганини, қадим туйғуларнинг сир-асрорлари-ю тўфонлари ҳамда жилванишлари ботинида тош қотган турфа қиёфаларнинг якдил сомеена ифодаларини кўз куриб, қулоқ эшитмаган ҳодисалар сирасига киритиш мумкин бўларди.

Бричка кутиб олишга чиққанлар даврасига яқинлашаверди.

— Ие! — дея беихтиёр хитоб қилиб юборди кимдир ва дарҳол тилини тишлаб теварак-атрофга хавфсираётгандек қараб қўйди.

У ҳамманинг диққат-эътибори Чичиковнинг яқинлашаётган аравасида эканини, хитоби ҳеч кимнинг қулоғига кирмаганини кўриб, хотиржамлик ҳис этганича бошқалар каби икки қўлини киндиги устига қовуштирганча тураверди. Албатта, ҳозир у ҳам ҳамма қатори оқ куйлақда, қизил бўйинбоғда, қора костюм-шимда бўлгани учун қовуштирилган қўлининг ўз киндиги устида эканини хаёлига келтирмай, бундан заррача ноқулайлик ҳис этмади. Борди-ю, ширяланғоч бўлгандаям бу ҳолати зарра ўзгармаган бўларди. Оталару боболар боболарнинг боболари ва оталари ва ундан нари боболару оталар шу зарурий матоҳни қандайдир йўсинда ўзларининг зурриёдларини қиёматда мушкулсиз таниб олиш учун сақлаш ва сақланишини мерос қилиб қолдиришгани ажабтовур бир тилсимотдай туюлар эдики, бунда илоҳий сир-асрорлар мужассамлиги ҳам мавжуд бўлган бўлса ажабмас.

Хитоб этмиш зурриёд мангу ҳолатини қилт этиб ўзгартирмаган ҳолда турганида, ёнгинасида бошқа бировнинг:

— Меҳмонимиз шу аравалари билан нақ Масковнинг ўзидан келяптиларми? — дея шипшиётгандек сўраётганини эшитиб, қулоғини динг қилди. Пўстак жун орасида кўриниб-кўринмай, билиниб-билинмай келган бу қулоқ эволюция жараёнларида биттама-битта тук тўкиб, яланғочлангани билан динг бўлган маҳали аждодларининг мамонт овидаги ҳушёрлик, огоҳликларини эслаб қоларди.

— Ҳа-а, нақ Масковдан келмай, Попдан келишсинми? — илғади қулоқ нариги томондаги аллакимнинг шипшини.

А-ҳа, гап қаёқда экан. Шунинг учун экан-да, ҳаммаёқни ёғ тушса ялагудек қилиб тайёргарлик кўришгани. Аммо-лекин осмонларни тўлдирган пўлат қушлар товушдан тезроқ ела олиш қудратига эга бўлган дориломон замонларда, тезюарар поездлар мағрибу машриқ манзил-мароҳилларини вақт тезлигидан ҳам шитоброқ тай қилиб юрган чоғида манави шалоқ аравани кутиб олишга чиқишга бало борми?

Қулоқ эгаси бу шаккок фикрни миясидан чиқариб ташлаш учун қўтоснинг бошидай бошини билинар-билинемас силкиб қўйиб, яна теварак-атрофдан бирор сас-сабар илғаб қолиш илинжида ҳушёр ва жим турди. Худди ўша мамонт овидаги каби. Шўрлик, мамонт. Яқинлашиб келмоқда ҳамон.

— Филдирагига қара, филдирагига, аввал шипшиган овоз эгаси ўзини тутолмай ҳамон шипширди.

— Самолётда юришмаскан-да, — минғирлади бошқаси бу шипшишларнинг давомини яна эшитиш иштиёқида.

— Катта одам, аравада юриб, баҳонада раиятнинг ҳолу аҳволидан ҳам хабардор бўлай деган.

А-ҳа, мана гап қаёқда. Ҳалиям жиловни маҳкам тутиб, тилини тишлаб қолди. Жимлик. Сукунат. Аммо мамонт қайда қолди? Уни кўздан қочириб юбормасайди ҳали. Шу чоқ яна унинг қораси лип этиб ўтди. Миллион йиллик асбобини шайлаб қулоғини дурбин қилди қулоқ эгаси.

— Ана камтарлигу мана камтарлик.

— Шунақаям хокисорлик бўларканми?

А-ҳа. Яхшиям ҳайдовчимнинг фаросати жойида.

У ўз позасида яна-да собитроқ туриб олди. Орқа томонда олатасир бўлаётганини, барча машиналар гаражга қамалаётганини елкаси оша ҳис этиб турди.

Чичиков ўзича, дунёнинг нариги бурчагига келиб қолдим, деб ўйлаган бўлса-да, Н.шаҳри ўзларининг тасарруфида эканлигини туйқусдан фаҳмлаб қолди.

Шаҳар четига мошинлари билан кутиб олгани чиққан бошлиқлар, унинг аравада келаётганини кўриб, ҳайдовчиларга шоша-пиша жавоб бериб юборишди: нега деганда, шундай улуғ жойдан шундай улуғ одам аравада келса-ю, булар машина миниб юришса, одоб-ахлоқ қонун-қоидаларига ҳам тўғри келмайди-да! Бундай бўлишини барвақтроқ билишганида-ку, ернинг остидан бўлсаям арава топтириб, ўшанга миниб келишарди-я! Эҳ, аттанг, доғда қолишди. Жуда катта сиёсий хатолик ўтди — фурсатни бой бермай, текислаб юбориш керак.

Павел Иванович аравадан тушиши биланок ғалати овозлардан эс-ҳушини йўқотиб қўйишига бир баҳя қолди. У қўрққанидан довдираганича яна бричкасига чиқиб олмоқчи эди, ўзи томон келаётган атлас куйлаккли қизни кўриб қотиб қолди. Ўшанда, Собакевичнинг қишлоғига йўл олган кезларида йўлда тасодифан тўқнаш келиб бричка билан қўшилиб кетган коляскада ўтирган қиз хаёлидан кечди ва ҳозир қаршисида турган қизнинг нимасинидир унга ўхшатди. Лекин вағур-вуғур овозлар ҳали-ҳануз тинай демасди.

— Бу овозлардан асти хавотир олманг, — дея унинг қулоғи остига шипшиди шу балоларнинг барчасини бошлаган ит эмгур Селифан. — Булар пуфлама мусиқа асбоблари, энг иззатли меҳмонларни кутиб олиш учун чалинади.

— Энг иззатли меҳмонлар ким экан? — ўсмоқчилаб

миридан-сиригача билиб олмоқчи бўлди Павел Иванович.

– Сизу биз-да, хўжайин.

– Мен-ку мен, биз деганинг ким?

– Камтарин қулингиз Петрушка билан камтарин қулингиз Селифан-да.

Атлас кўйлакли қиз яқинлашиб, унга нон ва туз тутди. Чичиков бениҳоя хурсанд бўлди. Нон ва туздан тотинаркан, буларниям урф-удумлари бизникига ўхшаркан-да, дея ўзича гудранганича ажабланиб кўйди.

Аммо у ажабланмаса ҳам бўларди. Негаки, олдинда ҳали ажабланадиган нарсалар кўп эди. Айниқса, калтабақай бир кишининг қучоғини очганича у томонга лапанглаганча келаётганини, орқа томонда қолган одамларнинг калтабақайни фақат кўз қирлари билан кузатиб туришларини таажжубланарли деса бўларди. Павел Иванович кўпни кўрган, инсон феъл-атворининг ўру қирларини пухта эгаллаб олгани туфайли мана шу хатти-ҳаракатлардан калтабақайнинг бу йиғилганларнинг каттакон бошлиғи эканини дарҳол пайқаб олди. Шу туфайли уям қучоғини очаверди. Ичида эса назари илмай, мен хизмат қилган божхонага ўхшаш жойларга бориб қолса, бунга энг паст чиновниклик ҳам тегмасди-ю... бу ерларда бўлавераркан-да, деб кўйди. Аммо-лекин, у бу масалада ошиқмасдан фикрласа ҳам бўларди, чунки ҳар жойнинг тошу тарозиси ўзига яраша бўлгани каби, ҳозир содда дўлвор кўрингани билан кучоқ очаётган калтабақай ҳам, унинг ортида саф тортиб some қиёфада туришганлар ҳам ўрни келса, ҳар қандай юлдузни бенарвон ура оладиганларни ҳам бир чўқишда қочиришар, уларнинг жиддий кўринган қиёфалари ортида нималар яширинганини

шайтони лаиннинг ўзи ҳам минг урингани билан билиб ололмасди. Павел Иванович Чичиков Минилов сингари, Ноздрев сингари, Собакевич сингари, Плюшкин сингари, борингки, Коробочка сингари характерларни кўравериб-кўравериб кўзи пишиб кетгани билан қаршисида турганларнинг нечоғли ўзига хос мураккаб характерлар эканини хаёлига келтира олмасди. Боёқиш қаёқдан ҳам хаёлига келтира олсин эди?! Ахир, у буларнинг орасида туғилмаган бўлса; ахир, у булар билан билла билла ланка тепиб, чиллак ўйнаб, ошиқ ташлаб улғаймаган бўлса; ахир, у буларнинг маснаду мансиб учун ота ўғилни бадарға этганини, ўғил отага тик кўтарганини, миллат-миллат деб миллатни бошида турганлар миллатни пароканда этганини кўриб эшитмаган бўлса; ўзгдан кўра ўзларидан чиққани танга ёпишган бит каби раиятнинг қонини ичиб адо қилганини ўқиб-ўрганмаган бўлса?!

Павел Иванович Чичиков ўзи ҳақида ҳар каллада ҳар хил хаёл ғужғон ўйнаётганини тасаввур ҳам этолмасдан, ўзига яқинлашган калтабақай билан қучоқлашиб, ўпишиб кўришди. Уф-ф, кўришмай ўлсин! Калтабақайнинг оғзидан саримсоқпиезининг ҳиди анқирди. Павел Иванович нозиктаб киши бўлгани учун кўнгли айниди. Нишонбой Ҳурзамонович номи билан эл орасида машҳур бўлган калтабақайнинг ҳам, сирасини айтганда, саримсоқпиезга унчалик ҳуши йўқ эди. Лекин у аксарият оға-биродарларининг бу сассиқ пиезни ҳуши кўриб ейишларини билар, ўзининг уларга ҳамтовор эканлигини англашиб қўйиш учуноқ кўзини чирк юмганча аталган жойига жўнатарди.

Унинг Чичиков томон қучоғини кенг очиб келишим шундан эди. Қўл бериб кўришса сарим

соқнинг ҳидини азиз меҳмоннинг бурнига етказолмай ҳалак бўлар, мана, мен саримсоқпиёз еганман, деса, бу табиий ҳол саналмас, хуллас, унинг ҳамфикрлилиги англашилмай қолиши турган гап эди. Юқори даражадаги бундай нозик масалаларга тушунмайдиган галварслар, қўйчивону молбоқарлар саримсоқпиёзнинг ҳиди етказилиши учун қилинаётган ҳаракатларни узоқдан кузатсалар, дарров анов-мановга тушишар, бундан кейинги ҳаёт ҳақидаги тахмину тусмолларни қалаштириб ташлашарди.

“Қалай, кўряпсизми ўпишишларини! — дерди улардан бири. — Айтганимдай, бу йил ун арзон бўлади-ёв!”

“Ҳа-а, ун арзон бўлади-ёв! — тасдиқларди уни иккинчиси. — Ие, қара, унисиям ўпишяпти-ку?! Пахта арзонлашадиганга ўхшаб қолди-ёв?!”

Павел Иванович бошқа казо-казоларнинг саримсоқхўр ёки саримсоқхўр эмасликларини билолмай қолди. Чунки улар билан қўл бериб кўришиб чиққач, Нишонбой Ҳурзамонович иккаласи фахрий қоровуллар олдидан ўтиб боришди.

Обрўли хўжайинларини бу ерларга келишга кўндирган Селифаннинг оғзи қулоғида, қўшиқ айтиб юборгиси келар; Петрушка эса, аксинча, ичидан қувонса-да, сиртига чиқармасди. Фахрий қоровуллар шахдам қадамлар билан олдинда юриб, шу баҳонада уларнинг эски аравасига йўл кўрсатиб борар, қолганлар орқада яёв келишарди. Кўчалар шу қадар жимжит сукунат оғушида эдики, гуёки қандайдир мўъжиза юз бериб бу ерда истиқомат қилаётганлар ҳамма нарсани жой-жойида қолдириб ёсмонга учиб ёинки ерга кириб кетгандек таассурот ўйғонарди бу кўчалардан ўтиб бораётган кишида.

Аммо Чичиков ҳозир бу ҳақда ўйламасди. Ўзининг ташрифи муносабати билан кўчаларда ҳаракат тўхтаганини, пана-пастқамларда миршаблар, жамоатчи назоратчилар ҳаракатни зўр-базўр тўхтатиб туришганини ҳам хаёлига келтирмасди. Чунки у ўзи билан ўзи андармон, ўзига ўзи бино қўйганича ўз ҳолидан масту мустағриқ, ким бор эди-ю ким юрарди бу кўчаларда заррача ҳам иши йўқ эди. Кўчаларнинг кимсасизлигини ҳисобга олмаганда ҳам, бу шаҳар Чичиков кўниккан шаҳарлардан ҳавосининг иссиқлиги, бир хил кўринишдаги иморатларнинг кўплиги билан ажралиб турарди. Кўчанинг икки четидаги бир хил йўғонликдаги дарахтлар текис ўсганди. Чичиковни, айниқса, турли-туман ёзувлар ҳайратга солди. Баъзи ёзувларни базўр ҳижжалаб ўқиб олгани билан шу заҳотиёқ эсидан чиқиб кетди, негаки, бу сўзлар рус тилида бўлгани билан маъноси ғалати, Павел Ивановичнинг етти ухлаб тушига кирмаган гаплар эди. Ҳар замон-ҳар замонда биноларнинг пештоқларидаги ёзувларга ҳам кўзи тушар, аммо кейин ўқиб оларман, деган хаёлди уларга эътиборини жалб этиб ўтирмасди. Бир жойди у қўлларига байроқчалар тутган бир тўп одамларни дуч келганини, улар Чичиковгами, бричкагами ёки Селифангами — номаълум, ишқилиб, таъзим бажо этишганини эътиборга олмаганда, бошқа одам учрамади. У ортидан кутиб олувчиларнинг судралиб келаётганини, олдиндаги фахрий қоровулларни яна бир қур назардан ўтказаркан, булар мени қандайдир шахзодага менгзаб, янглишганга ўхшайдилар, деган фикр бирров хаёлидан “ғувв” этиб ўтди-ю, шу заҳотиёқ маҳв бўлди.

Чичиков ўз ўйлари билан банд бўлиб, йўл-йўлакани бебилиски ичиб юборган “тройной” атиридан кайфи

тарақ бўлиб бораётган Селифаннинг ўз-ўзича отларга қилаётган танбеҳига эътибор бермади.

Ўнг ёқдан қўшилган чавқар от ҳамон муғамбирлигини ташламаганди. У хўжакўрсинга юрар, зўр бериб аравани тортаётгандек кўринса-да, аслида ундай эмасди. Чеккадан қараган одамга жуда заҳматкаш от бўлиб кўринарди. “Сенинг каттачалигинг қолмади-қолмади-да! — гўлдиради Селифан унга аччиқ қамчи босаркан. — Ишингни билиб қил-да, ҳадеб ўзингни кўрсатмай юравер-да, ҳароми! Аравани Жийрон билан Маслаҳатчи тортсин-да, мақтовни сен эшит, шундайми? Мен сенга кўрсатиб қўймасам, Селифан номимни... — шу сўзларини айтганича Селифан пича сукутга кетди, у ўйлай-ўйлай ўзига бошқа муносиб исм топа олмади шекилли, қасамнинг ярмидан кечиб юборди. Шундан сўнг одатдагидек учала отгаям бирдек қамчи босди-да: — Чу, жониворлар! — деб қўйди. У ҳозир бу хитобни жуда-жуда бақриб айтгиси келди-ю, бақриб айтолмасди, атирнинг кучи бошига уриб турган бўлсаям, нозик даврада эканлигини ҳис қиларди. У атир миясига уриб, миясини ёриб юбормаслиги учун яна чавқарга қараб гапира кетди: — Сен иззат-ҳурмат кўраман десанг, хўжайинларингга тўғри бўл. Ёт деса — ёт, тур деса — тур. Улар сенга ҳеч қачон ёмонликни раво кўришмайди. Чунки сен хўжайинларингнинг аравасини тортиб бораётган отсан. Сен бўлсангу Жийрон ва Маслаҳатчи бўлмаса, арава бир қадам ҳам олға силжийдимми? Силжимайди. Нега деганда, уни ҳеч ким тортмайди. Павел Иванович нуқул ўтиришни билади, биз Петрушка иккаламиз ҳам тортишни билмаймиз, тортмаймиз ҳам. Нега деганда биз от эмасмиз. Сизлар эса отсизлар. Худо сизларни аравани тортишга чиқарган... Борди-ю,

сен одам, мен от бўлиб туғилганимизда, сен ҳам мени қамчилаб ишлатардинг. Фақат бахтимга мен одам бўлиб туғилганман, омад чопмай сен от бўлиб туғилгансан...”

Селифан фалсафий жиҳатдан тобора чуқурроқ фикр юритиб, айтаётган гапларининг бош-кетини йўқотиб, мавҳумлашиб бораверди; агар бирон-бир замонавий файласуф унинг гапларига қулоқ солиб турганида, шубҳасиз, этагига бош урган, шу кундан эътиборан менга устозликка ўтинг, тан бердим, дея тавалло қилган бўлар эди.

Чичиковни бричкадан тушириб, шинам бир боққа олиб киришди. У, шу ондаёқ, ана энди ҳақиқий жаннатга келган бўлсам керак, деб ўйлади. Дарахт шохларида сархил мевалар пишиб ётар, боғнинг ўртасида каттакон ҳовуз бўлиб, ҳовуз бўйидаги шарқона супачаларга эроний гиламлар тўшалганди. Чичиковни бу ерларга ўтқазмай, шунчаки кўрсатиб олиб ўтиб кетишди. Уни бир қаватли, аммо жуда баланд, мрамрдан ишланган бинога олиб киришди. Унинг учун алоҳида хона ажратиб қўйилган эканки, бунақа катта хонани Чичиков на губернаторнинг, на прокурорнинг ва на бошқа казо-казоларникида кўрган эди. Хона деворларининг ҳар ер-ҳар ерига катта-катта суратлар осилган, улар чамаси, дам олувчининг кайфиятини яхшилаш мақсадида қўйилганди. Ҳамма суратларда ҳам қор бор эди, қайинлар бор эди, ҳатто қўзиқорин тераётган қизча-ям бор эди — шунга қарамай, Чичиковнинг назарида, булар жуда бемаъни, дидсизларча чизилган суратлар эди. Худди рассомни ўзи истамаган мавзуда зўрлаб расм чиздирганга ўхшаб кўринарди.

— Қалай? — деб қолди бир маҳал Нишонбой Хурзамонович ундан аллақандай мурувват кута

ётгандек, Столипин бузоғига ўхшаб мўлтайиб қараганча.

Павел Иванович билан бу хонага фақат унинг ўзи кирган, қолганлар ташқарида саф тортишиб, бир-бирлари билан ҳар замон-ҳар замонда пичирлашиб туришарди. Шундаям ҳаммалари бирданига пичирлашмасдан битта-битта пичирлашишарди. Уларнинг бу суҳбатлари ўлда-жўлдадек кўринсада, ҳаммасининг ҳам кўнглида келган кишининг кимлигига қизиқиш, ўз ватанлари учун унинг нималар қилиб бера олишини билишга кучли иштиёқ ётарди. Уларнинг ватанпарварликлари шу даражада эдики, хориждан ёки бирор бошқа жойдан келган кимсаларнинг оёқлари остида ўзларини қурбон қилишга доимо шайдек кўринишарди. Бунинг ўз сабаблари бор эди — уларнинг назарида пахса деворлар остида, гувала кулбалар ичида, қамиш томлар остида қолиб кетган ўз ватандошлари негадир ур калтак-сур калтак билан ҳам одам бўлмасди, дунёқарашлари ҳам ниҳоятда тор эди — носвой капалашу товуқ ахлатидек лўмбозгина тупуришдан бўлагини билишмасди. Бундай дунёқараш на уммонга ва на сахрога чиқишга ярарди уларнинг назарида. Овқат ейишни ҳам ёлчитишмасди, нуқул чой ичишардики, бу уларнинг қитмирликларидан далолат берарди. Бир сўз билан айтганда, улар тамоман одамгарчиликдан чиқиб кетишган, шу боис, Нишонбой Ҳурзамонович раҳбарлигидаги олиймақом давралар улардан қўлни ювиб қўлтиққа артишганди.

— Дуруст, — деб қўйди Чичиков меҳмоннавозлик ҳурмату иззати юзасидан. — Рассоми ким экан?

— Ўзимиздан, ўзимиздан! — деди шоша-пиша Нишонбой Ҳурзамонович. — Симхобоев. Нуқул “акун” деб гапиради.

— “А нука?..” — ҳеч балога тушунмай Нишонбой Ҳурзамоновичга қаради Чичиков.

— А нука, а нука! — дарров сўздан тонди Нишонбой Ҳурзамонович. — Тўғри-и, “а нука” деб гапиради. Биз унга халқ рассоми унвонини бердик...

Чичиковнинг бундай унвон ҳақида тушунчаси йўқ эди. Унга, масалан, Владимир нишони, Григорий нишони дейилса яхшироқ тушунарди. Лекин, Нишонбой Ҳурзамонович унинг аравасини кўрган бўлса-да, кўра-била туриб бу араванинг ўтмишдан келаётганига фаҳми етмаганди. Шунинг учун Чичиковнинг ағрайганига, эшитмади деб ўйлаб, сўзини такрорлади.

— Нима у — халқ рассоми? — беихтиёр оғзидан чиқиб кетди Павел Ивановичнинг.

Нишонбой Ҳурзамонович ишшайди. У Чичиковни, ҳазиллашяпти, деб ўйлаганди. Шу боис, ўзини меҳмон билан биргаликда, жўравозликда қўққисдан қаҳқаҳа отиб юборишга чоғлаб турди. Жойида турган турмаганини билиш учун чўнтагига билдирмайгина қўл солиб, дастрўмолини ушлаб ҳам кўрди: жойида экан. Энди кўзлари ёшланиб кулаверсаям бўлаверади, дам-бадам кўзёшларини рўмолчаси билан артиб турса чиройли чиқади. Йўқ, қаттиқ қаҳқаҳа отиб юбормаслик керак. Меҳмон қаттиқ кулганда у жилмайиб қўя қолса, обрў-эътибориям, сиёсатиям яхши сақланади. Мабодо, меҳмон жилмайса-чи? У чоқда... Кулган-кулмаганлиги билинмайдигандек бир ҳолатда турган маъқул.

Лекин бахтга қарши... Чичиков қаҳқаҳа ҳам урмади, жилмаймади ҳам. Бурилиб, бошқа ёққа кетди. Узоққа кетмади. Тўғри тўрдаги сахнада турган пианинони бориб кўрди. Кўргандаям унчалик ҳафсала қилмай, хаёли бошқа ёқда эканлиги яққол

билиниб турган ҳолатда кўрди. Ахийри, у ўзини йиғиштириб, бошқа майда-чуйда нарсаларни кўриб ўтиришга ҳафсала қилмади. Шуниси дуруст бўлди, чунки Павел Ивановичнинг санъатга унча-мунча иштиёқи бўлса-да, шеъриятни кўргани кўзи йўқ эди. Шеъриятни кўролмаслигининг энг биринчи сабаби шоирларни дунёдаги энг бемаза одамлар, деб биларди. Улар гапни тўғри гапиришмайди, алмойи-алжойи, орқасини олдига, олдини орқасига қилиб, бошқаларнинг энсасини қотирадиган тилда гапиришади. Шоирларда тайин бўлмайди. Масалан, Пушкин деган аллақандай бир араб император ҳазратларининг ўзлари билан олишишдан ҳам ҳеч-ҳеч ҳайиқмайди. Чичиков ҳақида ҳам у Гоголми, Моголми деганларига аллақандай бўлмағур гапларни гапириб юрганмиш. Гапирса гапираверсин, Чичиковнинг совунига ҳали кир ювмабди. Гарчи у эски аравада юрса-да, узоққа кетади. Ҳали уларнинг йўғон-юпқа китобларига ҳеч ким қиё боқиб қарамайди, аммо Чичиковнинг бу эски аравасининг филдираги қайси пучмоққа етмасин, уни ҳурмату эҳтиром билан қарши олаверишади, ҳа-а, шунақа бўлиб келган, шунақа бўлади.

Шеъриятга ана шундай муносабатда бўлган Павел Иванович ҳозир жиндаккина ҳафсала қилганида шеърият билан учрашиши ҳеч гапмасди. Ҳашаматли хона деворининг ўнг томонидаги каттагина жойни бир гуруҳ шоирларнинг биргалашиб ёзишган баланд руҳдаги бир шеъри ишғол қилганди. Бу шеърнинг ҳар сатри ўқловдай-ўқловдай ҳарфлар билан, ён-атрофига оройиш бериб ёзилганди. Умуман, Шарқда ҳарфларга зеб бериш олий даражага етган. Имлоси ўзга бўлсаям зеб бераман дейилса бўлавераркан. Павел Иванович ана шу шеърни ўқиб, ёзилиш санъатини кўриб

завқланармиди? Мавҳумликни жини суймайдиган Павел Иванович ҳар бир нарсада аниқлик бўлишини истарди. Айниқса, шеър деганларида аниқлик манаман, деб кўксини кериб турсин. “Ассалом, Павел Иванович... Ассалом, Петрушка... Ассалом, Селифан...” Қандай аниқ мисралар!

Аммо Павел Ивановичнинг калласидан бундай уй хаёллар кечмади. Чунки Нишонбой Ҳурзамонович уни ўша “шеър” томонга судрашга ҳарчанд уринмасин, Павел Иванович толиққани боис хоҳиш билдирмади. Қолаверса, унинг хаёли мутлақо бошқидеда эди.

— Юртингизда офатлар бўлиб турадими? — деб сураб қолди у кутилмаганда Нишонбой Ҳурзамоновичга қараб.

Қўққисдан берилган бу савол Нишонбой Ҳурзамоновични шошилтириб қўйди, у ҳушини йуқотганча:

— Ташкил қиламиз! — деб юборди.

Павел Иванович кулди.

— О, йўқ! — деди у. — Офатлар дегани табиий ҳодиса. Ахир, сизнинг қўлингиздан кучли қор ёки ёмғир ёғдириш келмайди-ку? Тўғрими?

— Сиз учун келади, Павел Иванович.

— О, йўқ!

— Чин сўзим!

— Раҳмат, илтифотингиз учун ташаккур!

— Тортинмай айтаверинг.

— Шундай гапларни гапирасизки, худди худо юборадиган вабо-балоларни ҳам ўзингиз тарқата оладигандек-а...

— Сиз учун тарқатамиз, Павел Иванович.

Чичиков Нишонбой Ҳурзамоновичга ҳуши жойидами-жойида эмасми дегандай бир зум қараб

қолди. Аммо ҳамсуҳбатининг чеҳрасида ҳазилга мойиллик кўринмаётганини, қиёфаси зобит буйруғини эшитаётган аскарникидек жиддийлигини кўриб, бу ҳолни нимага йўйишни ҳам билолмай қолди. Павел Иванович шу гаплардан сўнг Нишонбой Ҳурзамоновични илгарироқ учратмаганига афсусланди, холос.

— Сизларда меҳнатга лаёқатли, бизнинг мужикларга ўхшаган кучли ва эпчил деҳқонлар, албатта, кам бўлса кераг-а?

Нишонбой Ҳурзамонович туйқусдан ўзининг одоб-ахлоқига ярашмаган қилиқ қилди: сал энгашиб тиззасининг кўзига бир-икки шапатилади-да:

— Эҳ, Павел Иванович... — деб қўйди.

Унинг бу хатти-ҳаракатидан ўзларида деҳқонлар тўлиб-тошиб ётибди экан, деган хаёлга борган Чичиков:

— Кечирасиз... Кечирасиз... Агар мен... — дея гулдиради.

— Йўқ, кечирмаймиз! — деди Нишонбой Ҳурзамонович.

Чичиков бир чўчиб тушди: ўйин тугади, деб ўйлади.

— Сизни кечириш лозим эмас! — такрорлади Нишонбой Ҳурзамонович. — Сизга раҳмат айтмоқ, сизга ташаккур билдирмоқ керак. Сиз аллақачон... аллақачонлар... бизнинг ҳаётимизнинг ипидан-игнасигача билиб олибсиз. Биз учун оталарча ғам-хўрлик...

Нишонбой Ҳурзамонович у ёғини гапиролмади. У аввал-бошдаёқ дастрўмолини чўнтагидан чиқаришни ўйлаб қўйганди. Муддаосига эришди. Дастрўмолини чиқариб, у билан кўз ёшларини артди. Ва ҳеч кутилмаган чаққонлик билан

Чичиковнинг белидан қучоқлаб, унинг лабларидан ўпди.

Чичиковнинг кўнгли баттар айнади. Қайт қилиб юбормай деб тепага қараган эди, шифтдаги олтин қандиллар ҳам қандайдир саримсоқпиез шаклида эканлигини кўриб, ҳафсаласи пир бўлди.

Нишонбой Ҳурзамонович эса, саримсоқпиез еганимни ҳали билмаган бўлса, энди билди, ўзларининг одами эканлигимга амин бўлди, дея ўйлаб, ичида кулгига мойиллик сизди. Буни ташида билдириб қўймаслик ҳаракатини қилди. Нишонбой Ҳурзамоновичнинг бир томонига қойил қолмай бўлмасди: у шундай хатти-ҳаракатларни жудаям қойилмақом, ўрнида бажарарди. Қонун-қоидалардан четга чиқмасди. Айтиш ноқулай-ку, аммо баъзи тунларда хотинининг жазаваси кўзиб кетганда ҳам, хоним, қонун-қоидалар ҳаммамиз учун бир хил эканлигини унутманг, дея беозоргина, аммо қамчилагандан ҳам баттарроқ танбеҳ бериб қўярди.

Павел Ивановични эса асосий нарса — ўйиннинг тугамаганлиги қувонтирди.

У чарчоқ калласи билан мунозара юритиб, ҳамма ишни бузиб қўйишдан қўрққанидан, бошқа бир оғиз ҳам сўз айтмади. Нишонбой Ҳурзамоновичдан дам олиш хонасини сўради. Нишонбой Ҳурзамонович ўзлари турган хонанинг орқа деворидаги бир эшикни очиб, Чичиковни парку тўшаклар тўшалган оромхонасига олиб кирди ва уни холи қолдираркан:

— Сўраганнинг айби йўқ, мабодо ухлашинг издан олдин у ёқ-бу ёғингизни уқалатишга эҳтиёж сезсангиз, бемалол айтаверинг, — деди ўзи ҳозироқ енг шимариб уқалашга киришиб кетадигандек бир алфозда.

— О, йўқ, шусиз ҳам ҳаммаёғим эзилиб турибди,

— деди Чичиков парқу тўшакларга кўзи тушган заҳотиёқ босиб келаётган уйқу истагини ҳеч нарса билан босиб бўлмаслигини пайқаб.

Нишонбой Ҳурзамонович хиёл таъзим қилди ва чиқиб кетди.

Орадан беш-олти дақиқа ўтар-ўтмас, хонани Чичиковнинг узун-калта, ингичка-йўғон ҳар хил товушдаги хурраги босиб кетди. Бу ҳол унинг жуда бемалол, эмин-эркин ухлаётганидан далолат берарди. Ҳар замон-ҳар замонда у ёндан-бу ёнга, бу ёндан-у ёнга ағдарилиб қўяр, шу чоқ бурун катаклари керилиб, оғзи хиёл очилиб, роҳатланаётганлигининг аломатини билдирарди. Ҳа, дарвоқе, шунақа жаҳонгашта одамлар бўладики, қаерда қачон қай ҳолатда бўлмасин, ўз табиий эҳтиёжларини қондириб кетаверадилар. Кўзига уй остонаси тепа бўлиб кўринадиган, шоҳ қасрида бўлсаям бошқа бирон жойда ёта олмай ўз катак кулбалари томон интиладиган хонанишинлардан уларнинг афзалликлари ана шунда яққол кўзга ташланди ва э, бормисиз биродар, деб юбормоқдан одам ўзини тиёлмай қолади, ахир шундай бўлиш керак-да, нима ҳожати бор ўзига ярашмаган нозу фироқларнинг ва ҳоказо андиша-тортинишларнинг. Қани, Павел Иванович жонингиз борича тортаверинг хуррагингизни, эртани парвойингизга келтирманг, мободо борди-ю зулмат аро бир тутам нур қуюқлашиб жонингизни олгани келгандаям эски аравангизга заррача путур етказолмайди, унинг қанчадан-қанча манзил-мароҳилларни тай этишининг олдини ололмайди, шаклан алмисоқдан қолиб кетган кўҳна матоҳ бўлсаям ўша-ўша феъл-атворлару характерлар туфайли моҳиятан у ҳамиша янги, эскирмаган, эскирмайдиган — янги замонлардаги

янгича чичикову плюшкинлар, ноздреву маниловлар, собакевичу... ва ҳоказо зотлар каби у ҳам мавжуд, ҳар қаёқда у муҳтарам зотлар ҳозир нозир бўлгани каби у ҳам ҳамон йўлда, намхуш ўтлоқлару туман босган тепаликлар аро ўтиб бораркан, қўлини пешонасига равоқ қилганча олисдан кузатиб турган деҳқонларнинг кўзини ўйнатганча замону маконларни писанд айламай ҳамон шитобила илгарилайди.

Эй, эски арава!

Қани, югур!

Замонлар сеники, қани югур!

Эй, эски арава!

Қани, югур!

Маконлар сеники, қани югур!

Барча ўткинчи ҳодисалар орасида нақадар буюк қудратга эга экан, бу пасткашлик, қани шифоб айлаб ўзингни ўзинг исбатлаганча олға интилавер!

Нишонбой Ҳурзамонович шошилинч мажлис чақириб, қўл остидагиларга меҳмоннинг кўнглини қандай хушнуд этиш, уни қаерларга олиб бориш кераклиги ҳақида қисқача маъруза қилди. Шундан сўнг музокаралар бошланиб кетди.

— Олийқадр меҳмонимиз юртимизда неча кун юрадилар? — деб савол ташлади Нишонбой Ҳурзамоновичнинг эркатойи саналган, елкаси ва боши ўртасида бўйин деган нарсадан ном-нишон бўлмаган, кўзлари бир оз қисик оқсоч киши.

Нишонбой Ҳурзамонович эркатойига сал хўмрайиб қараган эди, унинг бошиям салкам елкаси ўртасига кетаёзди, дами ичига тушганча кўзларини мўлтиратиб қолди.

Улар Чичиковга дахли бўлган-бўлмаган турлитуман олди-қочдиларни гапиришди: аммо бир нарса

қолди — Павел Ивановичнинг ўзи ким эканлигини ҳеч қайсиси билмади. Сўрашга эса бир-бирларидан истиҳола қилишарди: ахир, қандай гапки, шундай олиймақом зотнинг кимлигини билмайсиз? Ўзи бу ерда баланд-баланд курсиларни банд қилиб ўтирганингиз бекор экан-да! Бу киши фалончи-фалончиевич-ку, бизнинг бевосита раҳбарларимиздан бўлмасаям, барибир шу қавмдаги зотлар сирасига киради. Ҳа-а, билмасангиз, билиб қўйинг!

Бир-бирларидан сўрашса, шундай таъналар ёғилишидан қўрқишарди.

Нишонбой Ҳурзамонович шошилинич мажлисни аслида меҳмоннинг кимлигини билиб оламан, деган ниятда чақиртирган эди, қолганлар ҳам шу ниятда йиғилишган эди, бу мавзуда сўз очишга ҳеч ким журъат этмади.

— Павел Ивановичнинг юртимизга ташриф буюришлари бизнинг ҳал бўлмаётган кўпдан-кўп муаммоларимизни ечиб юборишга хизмат қилади, — деди Нишонбой Ҳурзамонович.

Қарсақлар бўлди.

— Дўстлик ришталарини янада мустаҳкам боғлайверамиз, — деди Нишонбой Ҳурзамонович.

Кучли қарсақлар бўлди.

Нишонбой Ҳурзамонович тани-жонида ажиб бир қаноатбахшлик туйди.

Айни замонда у Чичиковнинг тушига кираётганди. Тушга нималар кирмайди, ахир. Павел Ивановичнинг тушида Нишонбой Ҳурзамоновичнинг боши ўрнида каттакон саримсоқпиез бор эмишу, у аллақайдан йиғилган ўликларни тахлашга бош-қош бўлиб турганмиш, унинг ортида саф тортишганларнинг барчаси ўликфуруш эмиш, Нишонбой Ҳурзамоновични ўртага қўйиб

Ўзлари қаёқлардандир арзон-гаровга келтиришган ўликларни Чичиковга қимматга пуллаб юборишни мўлжаллашаётган эмиш.

Чичиков қаттиқ чучкириб, ирғиб ўрнидан тураркан, бир зум қаёқда ётганини ҳам англолмай гаранг-сиб турди. Оппоқ яктак-иштондаги икки хизматкор ергача таъзим қиларкан, ўз тилларида неларнидир деб чуғурлашди, чамаси, Чичиковга соғ-омонлик тилашди-ёв! Сўнгра тосқумғон келтирдилар. Бир тос тутиб турди, иккинчиси Чичиковнинг сертук қўлларига илиқ сув қуйди.

Павел Иванович бет-қўллари ювиб, дунёнинг ҳеч қайси бурчагидан топиб бўлмайдиган роҳат туйди. Шу топда Нишонбой Ҳурзамонович келиб қолди ва Чичиковдан ҳол-аҳвол сўраб бўлгач, уни ошхонага таклиф қилди.

Павел Иванович ошхона остонасидан ичкарига қадам қўяркан, оғзи ланг очилиб қолди. У бунақа катта ошхонани ҳеч қаерда кўрмаганди. Бундай катта ошхонани бирон жойда учратиб қолгудай бўлса ҳам ўртадаги эллик-олтмиш киши бемалол сиғишадиган баҳайбат эман столни учратиш душвор эди. Борингки, бу столни учратгудек бўлсаям, тўрда савлат тўкиб ўтирган Собакевичга дуч келиши кутилмаган ҳодиса эди. Борингки, овқат деса ўзини томдан ташлайдиган Собакевич бу ерга ис олиб келди, дея фараз қилинган тақдирда ҳам унинг ёнида бош тебратиб ўтирган Манилов кишини ҳайратга солмай иложи йўқ эди.

Бир сўз билан айтганда, бу ерда жамоат жам эди. Ёлғиз Павел Ивановичгина етишмай турган экан. Уни кўришлари биланоқ ҳар томондан хитоблар эшитилди:

— О-о-о!

— Ўзингмисан, биродар?!

— Қаёқларда улоқиб юрибсан, жонажон дўст!

Бундай хитоблар Нишонбой Ҳурзамоновичнинг олдида Павел Ивановични анча-мунча хижолатга солар, ташвишлантирар, обрў-эътиборига путур етказишга қодир бу кимарсаларни йўлиқтирганнинг гўрига гишт қаларди. Алоҳа, у Нишонбой Ҳурзамоновичга зимдан назар ташлаб, унинг ҳам шоён қиёфада эканлигини кўргач, кўнгли бирмунча тинчигандай бўлди.

Уни тўрға ўтказишди.

— Мана бу бошқа гап, — деди миршаб бошлиғи кафтларини бир-бирирга ишқаркан, қувониб. — Мана энди сафимиз тугал бўлган кўринади.

Бошқалар бош ирғаб, бу гапни маъқуллашди.

Ёлғиз Собакевичгина жим эди. У кўз қири билан дастурхон ўртасида турган, турли зираворлар солиб пиширилган қўй сонига қараб-қараб қўяр, бу мазали таом тақсимчаларга бўлинмасдан ўзиники қилиб олишни мўлжалларди. Одатдагидек, бошқа майдачуйда таомларга назар ҳам солмас, уларга ўзини овора қилиб ўтиришни истамасди.

Меҳмонлар аввалига икки қадаҳдан ароқни уриштириб ичиб олганларидан сўнг, овқат ейишга тутинишди. Собакевич ҳеч нарса емай, тўйган қўзидай пича мўлтираб ўтирди-да, ҳеч ким ҳеч кимга эътибор бермаётганини кўргач, қўй сонини товоқ-повоғи билан аста олдиға сурди. Қўй сони жуда ҳилвираб пишган экан, санчқини санчиши биланоқ катта-катта бўлақлар ажралиб чиқаверди. Меҳмонлар яна бир қадаҳдан ароқ ичиб, сўзлашиб турган пайтлари, айниқса, Собакевичга қўл келди. У ўзининг ароғини шоша-пиша ютиб юбориб, яна машфулотда давом этди. Қўй сонини тинчитгач, аста

лаганни жойига суриб қўйди. Анчадан кейин гоҳ ўрnidан туриб, гоҳ ўтириб меҳмонларнинг кўнглини овлаётган Нишонбой Ҳурзамонович: “Қани, миллий таомларга ҳам марҳамат”, дея товоқ томон қўлини чўзиб, манзират қилган эди, у ерда “миллий таом”дан ном-нишон кўринмади. Собакевич ҳеч қандай миллий таом-паомдан хабари йўқдек, Чичиковга кекира-кекира гап сотиб ўтирарди.

– Павел Иванович, Воробейни ўзимга қайтариб берсангиз ҳам майли, – дерди у Чичиковга пичирлаб.

Чичиков туйқус сергак тортди.

Шу ерда ҳам эски савдоларни эслаб Собакевичнинг тинч қўймаслиги унинг кўнглини хижил қилди. Рости гап, эски таниш-билишларининг бу ерда йиғилиб олишгани унга ёқмаётганди. Лекин муроса-ю мадора қилмаса бўлмаслигини ҳам пайқаб турарди. Шу сабабли, ўзини гўлликка солиб:

– Қайси Воробейни? – деб сўради эслолмагандек.

– Елизавета Воробей-чи?

– Эслолмаяпман.

– Эслайсиз, эслайсиз, нега эсламас экансиз?

Чичиков кифт қисди.

– Унақа қилманг, – деди Собакевич бош чайқаб. – Ахир, шундай барно аёлни-я! Унинг ортидан югуриб юргангиз наҳотки ёдингиздан кўтарилган бўлса?!

Собакевич шўхчан кўз қисиб қўйди.

Унинг бу қилиғидан Чичиковнинг жаҳли чиққан бўлса-да, ўзини амаллаб босди. Тўймас бу бало, ҳаммавақт очиққан бу юҳо ўзининг ўлик жонларини тириклар билан алмаштириб юборяптими, нима бало?!

Чичиков ғазабини қилт этиб ичига ютаркан, тишининг орасидан:

— Сиз адашяпсиз, — деди, нақадар ифлоссан, деган оҳангда.

Собакевич парво қилмади.

— Ҷшанда норози бўлгандай эдингиз, — деди ўзини билмасликка олиб.

— Ҳуш, келиб-келиб шу маҳалда у сизга нега зарур бўлиб қолди? — деб сўради Чичиков у билан ўлик жонлар хусусида олди-берди қилганига энди пушмон еб.

— Унақаларнинг бозори бу ерда ҳам чаққон экан, — деди Собакевич кўз қири билан дастурхон устидан ўзига муносиброқ луқма излаганича.

— Қанақасига?

— Қанақасига бўларди, шунақасига-да, — деди Собакевич табассум ярашмайдиган лабига табассум индиришга уриниб. — Битта-яримта жойга учинчи котибаликка қўйиб юборардик, ҳарқалай, бизнинг Лизахонимимиз ориятли-иффатли эди, қайсидир сомонхона, ўтинхоналарда қизлигини бериб қўймаганди...

Шундай дея, Собакевич туйқусдан дастурхон устига булутдай ёприлди-да, столнинг нақ нариги бурчагида турган тандиркабобни санчқисига илиб олиб, олдидаги ликобчага қўйди ва шу билан хаёли фаромуш бўлиб, Воробейни унутди ҳамда ичидаги абадул-абад тўймас балони тинчителишга тутинди.

Нишонбой Ҳурзамоновичга эман стол атрофидан жой тегмай қолгач, бўлманинг нимқоронғи бурчагига қатор қўйилган оромкурсиларнинг бирига бориб ўтирганди. У ўзига жой тегмай қолганидан асло хафа бўлмаган, қайтага меҳмонларнинг хушнудликлари бошини осмонга етказган эди. Чичиков унинг холи жойда эканлигидан негадир суюниб кетди. Лекин Нишонбой Ҳурзамонович ёлғиз ўтиргани йўқ эди.

Унинг қаршисида баҳайбат саллали, эғнида узун ридо, қўлида тасбеҳ, бўйнида бут, ишқилиб, мусулмон бўлиб мусулмонга, насроний бўлиб насронийга ўхшамайдиган сап-сарик чувак юзли бир киши соме қиёфада ўтирарди.

У шариату диний йўриқларни шунчалик ўзлаштиргандики, ҳар қандай воқеа-ҳодисани истаса у томонга, истаса бу томонга буриб юбора оларди. Шунданмикан, Нишонбой Ҳурзамонович уни ҳаммиша ўзи билан олиб юрар, эркалаб-ардоқлабми ёинки киноя қилибми, ёнқозифим, дерди. Сал-пал мушкул вазиятларда кўз қирини ташлаб қўйдими, тамом, “ёнқозиги” худониям, пайғамбарларниям ўртага солиб юбориб, Нишонбой Ҳурзамонович учун хизмат қилдираверар эди. Унинг асл номи нима, миллати нима, дини қандай — ҳеч ким билмасди. Замзам тўра номи билан белгилик эди.

Айтишларича, Машраб деган бир далли-девона шоир бўлган экан. Юриб-юриб бир шаҳарга келиб қолганида ҳам Замзам тўра бор экан. Ўшанда ҳам шушу туриши экан. Ўшанда ҳам хоннинг қаватида экан. Машраб деган далли-девона унга бир зум анқайганча қараб қолибди. Кимлигини билолмасдан, шундай дебди:

*Билмадим бу шаҳарнинг шайхию мулласи ким,
Бул киши ким, бул киши ким, буси ким!*

Бу муҳтамил сўз шаҳар аҳлига андак малол келиб, бир-бирларига қараб дедиларки:

— Бу қаландар бизни ҳақорат қилди!

Анда халойиқ ўртасида кимдир:

— Бу киши Замзам тўра, — деганидан сўнг, Машрабнинг сўзи беихтиёр муҳтамил тушганлиги аён бўлди.

Павел Иванович, шубҳасиз, бу гапларни эшитмагандиям, Замзам тўрани танимасдиям, шу боис, пича ўйланиб турди-да, ахийри нимаики бўлса бўлар, деб уларнинг олдига боришга қарор қилди.

Нишонбой Ҳурзамонович Чичиковни ўз томонига келаётганини кўриб, чаққон ўрнидан турди. Унга пешвоз юрди. Замзам тўра ҳам чапдаст бир ҳаракатла жойидан қўзғалиб, Нишонбой Ҳурзамоновичга одатдагидек ёнқозиқ бўлволди.

— Марҳамат, Павел Иванович, марҳамат, — деди Нишонбой Ҳурзамонович уни оромкурсига ўтиришга таклиф қиларкан.

— Марҳабо, марҳабо! — қўлларини кўксига қўйганча паст товушда сас чиқарди Замзам тўра. — Акун, бизнинг диёрга хуш келибсиз!

Чичиков Замзам тўранинг совундай йилтираб турган башарасига, битта-битта санчиб қўйгандек сийрак соқолигаю усти бошларига бир қур ажабланиб қараб қўйди. Сўнгра ундан нигоҳини узиб Нишонбой Ҳурзамоновичга қаради.

— Энди мен қайтсам... — деди Чичиков гапни нимадан бошлашини билмаганидан Нишонбой Ҳурзамоновичга синовчан тикилиб.

— Эй-й, йўқ! — беихтиёр хитоб қилди Нишонбой Ҳурзамонович. — Қайтиш деган нарсани хаёлингизга асти келтирманг. Ҳали сизга юртимизни кўрсатамиз. Эҳтимол, деҳқонларингиздан ҳам чақирарсиз.

Бу гап-сўзлардан сўнг Чичиков ҳаяжонланиб кетди. У ёқ-бу ёғини ўйлаб ўтирмай мақсадга кўча қолди:

— Наҳотки, менинг деҳқонларимни сизларда жойлаштириш мумкин бўлса?!

— Келаверишсин!

— Келишолмайди-да! — Чичиков жуда ноқулай

аҳволда қолганига қарамай, айтмаса ҳам бўлмаслигини сизди. — Улар аллақачонлар ўлиб кетишган.

— Ўлиб кетишган?

— Ҳа-а.

Замзам тўрага забон битди:

— Оллоҳ таоло аларнинг жойларини жаннатдан қилиб, руҳларини шод қилсин. Илло-билло бу дунёда кечирмиш ҳаётлари мобайнида ўз хўжаларининг кўнглини оғритмай, аларга сидқидилдан ва ишонч билан камарбаста бел боғлаб хизмат қилганларни яратган эгам ҳам ўз паноҳига олгай...

Ичида, “буни гапига қараганда худо ҳам хўжайинлар билан тил бириктириб олган экан-да”, деган куфрона бир фикрни кечирган Чичиков дарҳол хокисор қиёфага кириб тилида бошқа гапни айтди:

— Тириклар-ку, бир амаллаб ўз кунларини ўзлари кўриб кетишар, — деди у Замзам тўрага ер остидан бебилиски нигоҳ ташлаб қўяркан. Аммо ўликларга қийин эканлигини ҳамма ҳам тушунавермайди.

Замзам тўранинг чеҳраси ёришди:

— Офарин! — деб хитоб қилди у. — Марҳумларнинг гамини еганлар кам бўлмайдилар.

— Мен уларнинг гамини ейман.

— Иншоолло, Сиз ҳам жаннатийлардансиз.

Чичиковнинг аллақачонлар дўзахдан ўз ўрнини эгаллаб келганини билганида бу нима дерди?! Ким дўзахий, ким жаннатий эканлиги ҳақида ҳукм чиқаришни бу қовоқсалла қовоққаллага ким қўйибди? Буни, чамаси, Замзам тўранинг ўзи ҳам яхши англар, гапираётганда минғирлаб, ишончсизлик билан кўзларини ҳар ёққа олиб қочарди.

Нишонбой Ҳурзамонович хаёлга чўмган эди. Кўп ўтмай унинг нега хаёлга чўмганлиги маълум бўлди.

— Раз шундай экан, — деди у туйқусдан уйқудан

уйгонгандек қатъий оҳангда. — Сиз марҳум деҳқонларингизнинг рўйхатини бераверинг.

— Нега? — сўради Чичиков ҳайрон қолиб.

— Уларнинг номларини абадийлаштириш бизнинг зиммамизда, — деди Нишонбой Ҳурзамонович катта ишни бўйнига олаётгандек.

— Савоб, гоятда савоб, — деб қўйди Замзам тўра.

— Чичиков уларнинг бу гап-сўзларидан ҳеч вақони тушунмай, гоҳ унисига, гоҳ бунисига боши қотганча қарарди.

— Кўчаларни ўша рўйхат бўйича номлаймиз, — савоҳат кўрсатди Нишонбой Ҳурзамонович.

— Мактаблар-чи мактаблар? — деди Замзам тўра гоятда муҳим масала устида фикр юритаётгандек жиддийлик билан. — Қачонгача уларни рақамлаб юрамиз.

— Бу ҳам тўғри, — бош иргади Нишонбой Ҳурзамонович. — Янги очилган колхоз-совхозлар ҳам бор.

— Эскиларидан айримларининг номлари ўзгартирилса ҳам зарари йўқ, — фатво беришга чоғланаётгандек деди Замзам тўра.

— Эскича номи унақа эди, янгича номи бунақа деб халқимизнинг боши қотмасмикан? — ғамхўрона фикр юритди Нишонбой Ҳурзамонович.

— Сабрли халқ ҳар нарсага кўникади ва Оллоҳ сабр берса янги номларни ҳам дарҳол ўзлаштириб олишади, — деди Замзам тўра.

Чичиков шундагина маҳаллий икки буюк арбоб орасида нима ҳақда гап-сўз бўлаётганини фаҳмлаб қолди ва шошганида:

— О, йўқ! — деб юборганини ўзи ҳам пайқамай қолди.

Чичиковдан миннатдорчилик эшитиш илинжи-

да бўлиб туришган бу икковлон ҳам меҳмонга офизларини очганча қараб қолишди.

— Менинг деҳқонларимнинг номини кўтариш шарт эмасдир, — деди Чичиков икковлоннинг бири-бирига зўр бериб тасдиқлашган фикрларини бир лаҳзада йўққа чиқариб.

— Унда... — чайналди Нишонбой Ҳурзамонович.

— Охиратлари обод бўлиши учун дуо айлаймиз, — деди кафтини дуога очиб Замзам тўра.

— Раҳмат, — қўлини кўксига қўйди Чичиков. — Фақат бир илтимосим бор, шуни эшитинглар...

— Қани...

— Оллоҳ рози бўлсин!

— Менинг мужикларимга рўйхат асосида ўзларига яраша ер берилса.

— Ие?! — дея хитоб қилди Нишонбой Ҳурзамонович.

— Бизда тирикларга ер йўғу ўликларга қайда бўлсин?! — деб юборди Замзам тўра.

Нишонбой Ҳурзамонович билан Замзам тўранинг ер ҳақидаги гапни эшитиб туйқусдан чўчиб тушишганига қарамай, Павел Иванович ўз фикр-мулоҳазаларини охирига етказиш қасдига тушгандек кўринар эди.

— Ўлпон рўйхати асосида жон бошига тарқатилган ана шу ер Павел Иванович Чичиковники дейилса, фалонча-пистонча деҳқони бор дейилса, бўлди.

Нишонбой Ҳурзамонович анграйиб қолди.

Замзам тўра нима гаплигини билолмагандек жаннату дўзах сарҳадлари ҳақида ўй суриб кетди.

Анчадан сўнг Нишонбой Ҳурзамонович зўр-базўр тилга кириб:

— Павел Иванович, — деди.

Чичиков унинг офзига тикилди.

— Тушунаман, гарчи хусусий мулк бизнинг жамиятимизда йўқ қилинган бўлса-да, ҳамманинг ҳам деҳқонлари, ҳамманинг ҳам ишчилари, ҳамманинг ҳам хизматкорлари хуфёна тарзда сақланиб қолган бўлиши мумкин.

Чичиков, албатта, крепостнойлик ҳуқуқи аллақачонлар бекор қилингани-ю ҳар кимнинг уйидаги хотинидан бўлак ҳамма нарсаси давлатники бўлиб турган шўро замонида эканлигидан ҳам хабарсиз эди. Шу сабабли, у ҳамсуҳбатига ағрайганича, ҳеч нарсани фаҳмлай олмаётганини яшириб ўтирмай, паришонҳол қарайверди.

Шу маҳал уларнинг рўпарасида полковник Кошкарёв пайдо бўлди. У кўринишидан ўша-ўша хушфёъл, хушмуомалалигини сақлаб қолгандай эди. Уни кўриб Чичиковнинг капалаги учиб кетди.

— Бу киши менинг деҳқончилик ишлари бўйича маслаҳатчим полковник Кошкарёв бўладилар, — тантанали вазиятда уни Чичиковга таништирди Нишонбой Ҳурзамонович. — Ғоятда закий, деҳқончиликнинг замонавий усуллари ҳақида пухта назарий билимларга эга, бутун дунё илм аҳли томонидан эътироф этилган улкан олим, қолаверса, инсонийлик жиҳатлари билан ҳам бошқаларга намуна бўла олгулик катта шахс, биз шундай беқийёс инсонлар билан бир замонда яшаётганимиздан ҳақли равишда фахрланамиз.

Чичиков эса, наҳотки, бу жиннига шунчалик ишонч-эъгимод кўрсатишса, деган хаёлдан боши гангиб қолганди.

Кошкарёв Нишонбой Ҳурзамоновичнинг мақтовларини бошини эгиб эшитиб турди-да, сўнгра бир силтов ташлагандек ҳаракат-ла:

— Ташаккур! — деб қўйди.

Нишонбой Ҳурзамонович шундан сўнг Чичиковни ҳам Кошкарёвга замонанинг энг камтарин амалдорларидан эканлигини таърифлаб таништирди. Улар танишганликларидан мамнун эканликларини бир-бирларига имо-ишоралар орқали англатишди. Аммо ҳар иккаласи ҳам илгари танишликлари ҳақида чурқ этиб оғиз очишмади. Кошкарёв Нишонбой Ҳурзамоновичга қараганича пахтакорларнинг ишлари кўнгилдагидек эмаслигини, аёллар назокату нафосатни билмасликларини, далага лозим билан чиқаётганликларини, эркаклар тасвирий санъат ҳақида китобларни ўқимаётганликларини куюниб гапира бошлади. У шунча йиллардан буён ҳамон ўз фикрларидан қайтмаган экан. Чунончи, ҳосилдорликнинг камлигини деҳқонлар далага олмонча шолвор кийиб чиқмаётганликларига йўйди. Кийим-бош деҳқоннинг устки зийнати экан, бунинг аҳамиятига тенг келадиган бошқа нарса йўқ экан. Агар деҳқонларга олмонча шолвору амриқоча пойабзал кийдирилмас экан, жуда катта режалар ўлда-жўлда қолиб кетар экан.

Кошкарёвнинг гаплари Нишонбой Ҳурзамоновичга ҳузур бахш этаётгани, у шундай куюнчак маслаҳатчиси борлигидан фахрланаётганлиги очиқойдин кўриниб турарди. У меҳр-муҳаббатини, хайрихоҳлигини дариф тутмай:

— Ўртоқ Кошкарёв, ўртоқ Чичиковга янги режаларингиз ҳақида сўзлаб берсангиз-чи? — деди.

— Қандай режа экан у? — Кошкарёвдан қочиб қутулиш ажал билан баробарлигини яхши билган Чичиков беихтиёр “уф” тортиб юборди.

Аёнки, Кошкарёв бунақанги ҳолатларга парво ҳам қилмасди, эътибор ҳам бермасди. Унинг қиёфаси аҳмоқона бир тарзда донолашди, бир муддат жим

қолди. Чамаси, фикрини тўплаб олмоқчи эди. Сўнгра завқ-шавққа тўлганча сайрай кетди.

— Қадрли Нишонбой Ҳурзамонович, ҳурматли Павел Иванович, азиз ҳазрат! Авваламбор, менинг камтарона фикрларимни эътиборга олиб, бу ерга нутқимни эшитиш учун йиғилган экансизлар, ҳам-маларингизга миннатдорчилигимни билдираман.

Нишонбой Ҳурзамонович негадир енгилгина чапак чалиб қўйди. Бу қилиқни Замзам тўра ҳам такрорлагач, Чичиковниям қўшилишдан бўлак иложи қолмади. Кошкарёвнинг ўзи эса... анча вақтгача тўхтамай чапак чалди. Чичиков бунинг маъносига тушунмади.

— Оврупо тупроқлари билан Осиё тупроқларини аралаштириб, янги серунум тупроқ ҳосил қилиш режаси кечаю кундуз мени бирдай безовта қилади. Майли, бу бўладиган иш ҳам дейлик, чунки Оврупо кечаги Оврупо эмас, тайёрагоҳлар, темир излар унинг ихтиёрида. Унинг шарофатидан Осиё гуллаб-яшнади, етти ухлаб тушига кирмаган техникавий инқилобга ҳам осонликча эришди-қўйдик, кишининг ҳавасини келтиради. Эндиликда янги деҳқонлар балет ва операдан хабардор бўлишлари шарт.

— Ба-ле-ет! — калласини қимирлатди негадир кавшаниб Нишонбой Ҳурзамонович. — Опе-ера-а!..

Замзам тўра қанчалик синчковлик билан назар солиб турган бўлмасин, Нишонбой Ҳурзамоновичнинг нима учун бош силкиб, нима сабабдан тамшанганини билолмади. Шу сабабли ҳеч қандай имо-ишорасиз, тамшанишсиз, унинг сўзларини такрорлади:

— Ҳа-а, балет, опера-а...

Аммо Нишонбой Ҳурзамоновичга кўпинча ўзи айтган сўзни бировнинг ҳам айтиши, ўзи қилган

қилиқни бировнинг ҳам қилиши унчалик хуш келмасди.

Ҳозир Замзам тўра унинг айнан ана шундай кайфияти тўрига илиниб қолди. Ва нохуш қарашидан елкаси пучмайди, ранг-қути ўчди.

— Бир нима дедингизми, тақсир...

Баттар пасайди. Тилига калима келмай қолди.

Калла қимирлатишнинг, тамшанишнинг нашидасини Нишонбой Ҳурзамоновичнинг якка ўзи маза қилиб сурди.

— “Оврупо ва Осиё тупроқларининг умумий хусусиятлари, уларнинг қўшилиши, — давом этди Кошкарёв, — қўшилиш жараёнида кечадиган кимёвий жараёнлар ва физикавий ҳодисалар, уларнинг риёзий ҳисоб-китоблари, шунингдек, ҳандасавий шаклу шамойиллари ва натижада киритиладиган ўзгаришлар...” деган, мен белгилаб берган мавзуда Фанлар академияси иш бошлаб юбориш арафасида...

— Улуғ режа! — деди қаноат ҳосил қилган Нишонбой Ҳурзамонович.

— Илмларини худо зиёда қилсин! — беихтиёр қўшилишдан ўзини тия олмаган Замзам тўранинг ёдига ҳалиги қараш тушиб, яна пусиб кетди.

— Хўжалиқни тўғри ташкил қилмоқ учун, — қайнаб-тошди бу мақтовлардан ийиб кетган Кошкарёв, — умумий руҳият назариясини сиёсий иқтисод билан омукта тарзда олиб бориш шарт. Бунинг учун, энг аввало, қиймат ва қўшимча қиймат нима эканлигини, унинг моҳиятини деҳқонларга тушунтириш керак. Менинг хизматим шундаки, қўшимча қийматни Маркснинг қўшимча қиймати-га қараганда ўзгача тарзда ярата олиш бахтига муяссар бўлдим...

Нишонбой Ҳурзамонович эснай бошлади.

Замзам тўра пинакка кетганди.

Чичиков ўрнидан турди. Билдирмай ташқари чиқа бошлаганди Кошкарёв унинг йўлини тўсди:

— Сиз, Павел Иванович, руҳнинг абадийлигини, албатта, тан олиб қўйишингиз керак. Бу, сиз учун, албатта, зарур. Чунки сизнинг деҳқонларингизнинг жони танидан мосуво бўлган. Модомики, руҳ боқийлигини инкор этмас экансиз, улар тириклар қаторидан ўчиб кетмасликлари шубҳасиздир... Руҳ ва тан, йўқ, тўғрироғи, тан ва руҳ... Йўқ-йўқ, бу ифода ҳам унчалик тўғри эмас. Биз, албатта танамиз, деб яшаймиз, аммо руҳимиз...

Кошкарёв чалкашиб кетди. У ўзи билан ўзи овора бўлиб қолган фурсатдан фойдаланиб, Чичиков секин сирғалиб чиқди-да, жуфтакни ростлади.

Кўп ўтмай у ўзини дарахтлар шовуллаб турган тунги боғ бағрида кўрди. Чичиков негадир ҳадемай тонг отиб қолишидан чўчиди. Ҳаммаёққа аланг-жалаң назар ташлаб хизматкорларини излади. Хайрият, икки-уч одим наридаги каттакон дарахт остида Петрушка ўзича нималарнидир гўлдириб ўтирарди. Чичиков унга яқинлашиб кўрдикки, Петрушка қўлида қандайдир китобни аллақайдан қиялаб тушиб турган ёруққа тутганча ҳижжалаб ўқимоқда экан. Бу, албатта, Чичиковни ниҳоятда ажаблантирди. Ўзи билан ўзи бўлиб ўтирган Петрушканинг бошига бориб, томдан тараша тушгандек:

— Сен ярамас қачондан бери китобхон бўлиб қолдинг? — деб сўради.

Петрушка илкис чўчиб тушди. Бошини кўтариб қараб Чичиковга кўзи тушди-ю:

— Китоб яхши-да, хўжайин, — деди ўзини оқлаётгандек. — Сизу мен минг йилдаям ўйлаб то-

полмайдиган нарсаларни топиб ёзишганига ҳайрон қоламан денг.

— Энди эсингни ебсан, — деди Чичиков жаҳлланиб.

— Шуларни ёзадиганлар шайтоннинг сутини эмган-ов, хўжайин, — деди Петрушка унинг гапига парвоям қилмай, хаёли шайтоннинг қизил елинини тортқилаётган зотларга кетганича. У шу қадар чуқур хаёлга берилдики, ҳатто тиззаси устидаги очиқ китоб ерга сирғалиб тушиб, муқоваси очилиб қолганини ҳам пайқамади, Чичиков бўлса тепадан қараганча муқованинг ўртасидаги ўқловдай-ўқловдай ёзувга кўзи тушди: “Ўлик жонлар”.

Чичиков чаён чаққандек чўчиб тушди. Петрушканинг елкасидан ярим қоп карамни кўтараётгандек тортиб турғазди-да:

— Сен ҳароми чўчқатумшуқ, бу китобни қаёқдан топдинг?! — дея дўқ-пўписа аралаш сўради.

— Ўзимиз ҳақимизда экан, хўжайин, — деди бўғилаёзган Петрушка хириллаганича. — Қўйворинг, ҳозир ўлиб қоламан, ўшанда ортингиздан кузатиб юришган экан-да, ҳамма ишларингизни миридан-сиригача битта қолдирмай ёзиб чиқишибди.

Чичиков уни нари итариб юборди. Петрушканинг юзтубан қулаб тушишига оз қолди. Беш-олти қадам югуриб бориб бир дарахтни ушлаб қолмаганида аҳволи вой эди. Аммо унинг бу ҳолатига Чичиков парво қилмади.

— Югур, Селифанга айт, аравани қўшиб чиқсин! — деб ўшқирди.

Петрушка икки букилиб:

— Хўп, хўп! — деганича тисарила-тисарила бориб, қоронғилик қўйнига сингиб кетди.

Қаердандир кўзгалган шамол, хазонларни чир-пирак қилиб, тўзғитиб юарди. У ерда ётмиш

китоб варақларини бирма-бир очиб ёпар, қайта ўқимоқчи бўлгандай баъзида тескари варақлай кетар, чийиллаганча увлаб, ўзини ҳар томонга саросар ташларди.

Павел Иванович Чичиков бир амаллаб этагиңи тортқилаётган шамолнинг қаршилигини енгиб, етиб келган аравага чиқди-да, Селифаннинг елкасига бир урди, бор овоз билан қичқирди:

— Ҳайда!

Отларнинг, айниқса, Маслаҳатчининг ёллари шамолда ҳилпиради, улар бир юлқиниб, олға интилишди.

Селифаннинг ортга бурилиб:

— Қаёққа? — деган сўроғини ҳам шамол теварак-атрофга сочиб юборгандек бўлган бўлса-да, Чичиков уни аниқ эшитиб:

— Ишинг бўлмасин, ит! — деганидан сўнггина Селифан йўл ихтиёрини Маслаҳатчи-ю Жийроннинг ўзига қўйиб бериш кераклигини фаҳмлаб, зулмат бағрига шувиллатиб қамчи сермади.

МУНДАРИЖА

Шўродан қолган одамлар	3
Эски арава	165

Адабий-бадиий нашр

Шойим БУТАЕВ

ШҶҮРОДАН ҚОЛГАН ОДАМЛАР

Қиссалар

Масъул муҳаррир: *А.Қоржовов*
Муҳаррир: *О.Қанаев*
Дизайнер: *Р. Ташматов*
Мусахҳих: *М.Холиқова*
Саҳифаловчи: *Г.Курбанбаева*

Нашриёт лицензияси: АІ №270

Босишга 07.01.2019 йилда берилди. Қоғоз бичими 60x84 1/16

“Virtec Times UZ” гарнитурасида офсет усулда босилди.

Нашр босма табоғи 16,0 Адади 4000 Буюртма №1

«IJOD-PRESS» нашриётида нашрга тайёрланди.

«Dizayn-Print» МЧЖ ЎИЧК босмахонасида чоп этилди.

100054. Тошкент шаҳри, Чўпон ота кўчаси, 28-а уй.

Телефон: (371) 273-19-51

Факс: (371) 273-19-50

Email: dizayn-print@mail.ru

www.IjodPress.uz

Шойим Бўтаев

ШҲРОДАН
ҚОЛГАН
ОДАМЛАР

ISBN 978-9943-5235-8-6

9 789943 523586

